

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем,
О. О. Мартинюк

ІНТЕРНЕТ
ПІДТРИМКА

В СЕСВІТНЯ 7 ІСТОРІЯ

КЛАС

УДК [94(100)“05”]:37.016](075)
ББК 63.3(0)4я721
Г 51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.07.2015 р. № 777)

Рецензенти

Г. Г. Яковенко, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;
Т. В. Ніколаєва, учитель-методист спеціалізованої школи І—ІІІ ступенів №119 Харківської міської ради Харківської області

Гісем О. В.

Г 51 Всесвітня історія : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2015. — 224 с. : іл.

ISBN 978-617-09-2482-7.

Підручник містить обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості й поняття. До методичного апарату входять фрагменти історичних джерел та запитання до них, додаткова інформація, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Карти, схеми та ілюстрації підручника допоможуть краще засвоїти основні факти й поняття курсу.

Електронні додатки: цікава інформація до параграфів, навчальні відеоматеріали і тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання розміщені на сайті <http://interactive.ranok.com.ua>.

Призначено для учнів 7 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК [94(100)“05”]:37.016](075)
ББК 63.3(0)4я721

Інтернет-підтримка
Для користування
електронними додатками
до підручника увійдіть на сайт
<http://interactive.ranok.com.ua>

Служба технічної підтримки:
тел. (098) 037-54-68
(понеділок–п'ятниця з 9.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2482-7

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2015
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2015

www.e-ranok.com.ua

Юні друзі!

Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років і докорінно змінила життя людей. Вона увібрала в себе велике переселення і змішання народів, хрестові походи, піднесення й занепад великих імперій, бурхливий розквіт міст. Цей час породив жорстокі війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, визначні винаходи й переслідування вільнодумців.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася європейська цивілізація. Саме за доби Середньовіччя виникла більшість народів та країн, які існують і зараз. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся вже тоді.

Навала варварів знищила античний світ, його господарство й культура занепали. Проте коріння європейської цивілізації збереглося, давши життя для нового піднесення.

Заступивши язичництво, постало християнство — сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Проте, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд з індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли і зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами та особливим способом життя. Вони стали центрами формування нової європейської цивілізації, становлення і розвиток якої ви вивчатимете в наступних класах.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника об'єднано в шість розділів, кожний з яких містить від трьох до семи параграфів, які, у свою чергу, поділено на декілька пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них слід звернути особливу увагу.

Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів.

Зверніть увагу, що до імен згаданих у підручнику історичних осіб (князів, королів, імператорів тощо) у дужках подано дати правління або роки життя.

До кожного параграфа наведені запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконувати.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на його сторінках розміщені позначки. Дізнаємося їхнє значення.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань до теми.

«Документи розповідають»

Тут наведені фрагменти історичних джерел, які слід уважно прочитати та відповісти на запитання.

«Цікаві факти»

У цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії»

Під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів та їхній внесок в історію.

«Терміни та поняття»

Тут ви знайдете тлумачення нових понять і термінів.

Висновки

У цій рубриці наведені основні положення вивченого матеріалу.

«Запам'ятайте дати»

Ця рубрика містить дати історичних подій, які необхідно запам'ятати.

Під цією рубрикою розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів, тести для самоконтролю тощо. Усі ці матеріали ви знайдете на сайті за адресою: interactive.ranok.com.ua

Запитання і завдання

Ця рубрика містить запитання та завдання до параграфів, які поділяються на чотири групи.

«Перевірте, як ви запам'ятали» — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку і переконатися, чи добре ви запам'ятали матеріал параграфа.

«Поміркуйте і дайте відповідь» — ці запитання дозволять вам осмислити прочитане.

«Виконайте завдання» — виконання завдань цієї рубрики розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати плани, таблиці тощо).

«Завдання для допитливих» — тут ви знайдете завдання і запитання, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання, використовуючи додаткову літературу або ресурси Інтернету.

ВСТУП

Що таке історія Середніх віків? Історія людства налічує багато тисяч століть. Безліч народів з'являлися і зникали за час існування нашої планети. Зараз людство все більше цікавиться своїм минулим, намагається оцінити й зрозуміти, чому воно було саме таким. Літописці давнини — історики — збирають різноманітні свідчення про людську історію, систематизують, вивчають, аналізують і розкривають перед нами картини нашого минулого. Із V ст. до н. е., коли Геродот написав першу у світі «Історію», і до сьогодні ця наука розвивалася разом із людством. Сучасні історики потребують безлічі фактів і подій, щоб зрозуміти внутрішній світ людей та мотиви їхніх вчинків. Ми пропонуємо разом із вами заглибитися в історію Середньовіччя і спробувати зрозуміти її не просто як тисячолітню епоху в історії людства, а як життя «людей у часі».

Загибель Західної Римської імперії стала трагічним фіналом історії Стародавнього світу і водночас початком нового етапу всесвітньої історії — історії Середніх віків.

Першими термін «середні віки» стали використовувати в XV—XVI ст. італійські мислителі. Цією назвою вони характеризували великий історичний відрізок часу між двома «просвіченими» епохами — античністю і Відродженням. Добу V—XV ст. вони вважали часом дикунства і варварства до того періоду, поки не стали відомими втрачені й забуті досягнення античної культури. Згодом термін «середні

Відродження (Ренесанс) — період історії від середини V до кінця XV ст.

- **Навала Гейзеріха на Рим.** Художник К. Брюллов

віки» поширився та закріпився за періодом європейської історії від середини V до кінця XV ст., хоча й набув дещо іншого значення.

■ Місце Середньовіччя в історії людства

Історія Стародавнього світу	Історія Середніх віків	Історія Нового часу	Історія Новітнього часу
Від появи людини на Землі до 476 р.	476—1492 рр.	1492—1914 рр.	Від 1914 р. до наших днів

Середні віки — велика історична епоха, однак її хронологічні межі важко чітко окреслити. Середньовіччя як доба в історії Європи охоплює приблизно тисячу років і, як правило, поділяється на три періоди:

- ▶ **Раннє Середньовіччя** (кінець V — X ст.) — зародження і становлення західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- ▶ **Зріле (Високе) Середньовіччя** (XI — перша половина XIV ст.) — розквіт західноєвропейської християнської середньовічної цивілізації;
- ▶ **Пізнє Середньовіччя** (друга половина XIV — кінець XV ст.) — за вдалим висловом нідерландського історика XX ст. Йоганна Гейзінґи, це «**осінь Середньовіччя**», або епоха відцвітання середньовічної культури, що завершує історію Середніх віків.

Навіщо ми вивчаємо епоху Середньовіччя? Вона ж давно минула! Однак якщо придивитися уважніше, сучасність тісно пов'язана із Середньовіччям. У Середні віки була започаткована історія народів

■ Гуни б'ються з аланами. Художник П. Гайге

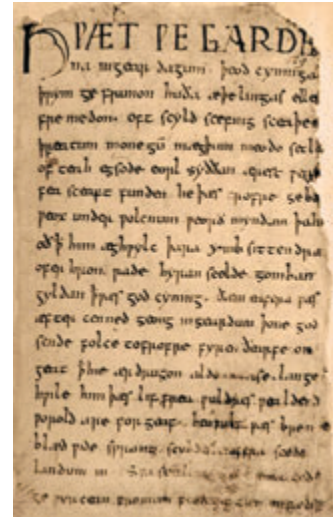
■ Знатний вандал. Мозаїка V ст.

і держав сучасної Європи, склалася та культурно-політична і духовна спільність, яку називають «Заходом». Проте на Сході в Середні віки також відбувалися зміни, хоча й не такі докорінні, як на Заході. Одна з них — виникнення арабо-мусульманської цивілізації.

У Середні віки склався сучасний відлік років, виникла писемність сучасних народів Європи: на основі латинського алфавіту — у Західній та Центральній Європі, на основі грецького — у Південній та Східній. Більшість сучасних держав Європи та Азії з'явилися саме в Середні віки. Тоді ж остаточно утвердилися такі світові релігії, як християнство, буддизм та іслам.

Багато традицій, законів, рис культури беруть свій початок у Середньовіччі. Ця епоха зберегла для нас частину спадщини стародавніх часів і залишила нам багато здобутків. Дотепер у містах можна побачити діючі споруди Середньовіччя, у музеях — неперевершені витвори майстрів, а праці середньовічних авторів мають велику популярність. Люди користуються тими речами, які були винайдені в епоху Середньовіччя, — гудзиками, окулярами, ножицями, механічним годинником, кінською зброєю тощо. І цей перелік можна продовжувати. Вивчення минулого дає змогу краще зрозуміти сучасність, а іноді й винайти щось нове. Недарма існує вислів: «Усе нове — це добре забуте старе». Якщо історія Стародавнього світу вивчає цивілізації, які розвивалися переважно в Середземноморському регіоні, то історія Середніх віків вивчає народи, які заселяли Європу та Азію.

Перед вами книга, яка розповідає про ці далекі події. Прочитайте її, пориньте у світ Середньовіччя і спробуйте скласти власне уявлення про ту епоху.

- Перша сторінка рукопису «Беовульфа». XI ст.

- Карл Великий і папи римські Геласій I та Григорій I. Мініатюра з молитовника короля Карла II Лисого

За час існування на Землі людство залишило багато «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшукують їх, вивчають і намагаються відтворити життя людей у минулому. Як ви вже знаєте, вчені називають ці «сліди» життєдіяльності людини **історичними джерелами**.

Середньовіччя віддалене від наших часів меншим відрізком часу, ніж стародавня історія, тому джерел для вивчення середньовічної епохи набагато більше. Важливе значення, зокрема, мають **речові джерела**. До них належать залишки матеріальної культури минулого, зокрема різноманітні будівлі, знаряддя праці, меблі, зброя, одяг тощо.

Історичні джерела — усе створене в процесі діяльності людини і збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства й відображає його історичний розвиток.

Історію також допомагають вивчати **писемні джерела** — літописи, до-

кументи, історичні твори-хроніки й інші писемні свідчення. Вони доповнюють те, про що можна дізнатися за речовими джерелами, і дають змогу якнайповніше відтворити картину життя середньовічної людини, її думки й погляди.

В історичних дослідженнях використовують також **етнографічні джерела**. Етнографія — наука, що вивчає особливості життя, побуту й господарства різних народів. Етнографічними джерелами вважають-ся звичаї, традиції та фольклор, що збереглися до нашого часу.

Лише поєднання інформації з усіх цих джерел дозволяє створити повну картину життя середньовічної людини та її світу.

Запитання і завдання

1. На які періоди сучасні вчені поділяють історію людства? Пригадайте характерні риси відомих вам цивілізацій Стародавнього світу.
2. Як виник термін «середні віки»? Назвіть хронологічні межі Середньовіччя.
3. Назвіть різновиди історичних джерел, за якими вивчають історію Середніх віків.
4. Чи погоджуєтеся ви з висловом: «Як із природного джерела воду отримують, так з історичного джерела знання отримують про минуле»? 5. Як ви розумієте вислів про те, що історія є «наукою про людей у часі»?
6. Складіть таблицю «Типи історичних джерел» (у зошиті).

Тип історичного джерела	Приклади

7. Поміркуйте, чому саме зараз людство почало замислюватися над тим, із якою метою воно вивчає історію.

РОЗДІЛ І. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

§ 1. Народження Середньовічної Європи

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** чим відрізнялися варварський і римський світи; на якій спадщині виросла Середньовічна Європа; як утворилася Франкська імперія і чому вона розпалася; яка роль належить Карлу Великому в становленні Середньовічної Європи.

1 **Римський і варварський світи в середині I тисячоліття.** Народженню Середньовічної Європи передували занепад Римської імперії (від III ст.), Велике переселення народів (IV—VII ст.), розселення варварів на території Західної Римської імперії та утворення ними варварських королівств. Біля витоків Середньовічної Європи стояли два протилежні й несхожі світи: античний (греко-римський), що від початку нашої ери активно християнізувався, і варварський. Складний і важкий шлях поєднання цих світів тривав декілька століть (від V до IX ст.).

На середину I тис. Римська імперія являла собою лише слабку тінь колишньої могутності. Через кризу і занепад, які розпочалися в III ст., держава була не здатна витримати навалу варварів. Припинення завойовницьких війн спричинило скорочення кількості рабів,

Велике переселення народів — переміщення в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.

Варвари — зневажлива назва всіх іноземців, які не мали грецького і римського виховання, не були причетними до їхньої культури, не знали їхньої мови.

- Битва римлян із германцями близько 252 р. Сцена на мармуровому саркофагу, знайденому в Римі

■ «Довгий» будинок германців.
Реконструкція

■ Сім'я давніх германців.
Реконструкція

що негативно позначилося на стані сільського господарства та ремесла. Щоб якось компенсувати нестачу робочих рук, слуг та вільних селян стали перетворювати на напівзалежних від землевласників людей — **колонів**.

Попри занепад Римська імперія ще зберігала свою привабливість для завойовників: великі міста, багаті маєтки, доглянуті поля, виноградники, сади, «вічні» римські дороги тощо.

Так сталося, що варварами в сприйнятті римлян стали насамперед народи, що жили на просторах Європи: кельти, германці, слов'яни. Найбільший вплив на подальшу долю Західної Римської імперії справили германці.

Проповідник Сальвіан про втечу римлян до варварів (V ст.)

Бідні, знедолені вдови стогнуть, сироти без покровительства, багато з них, навіть знатного походження і освічені, втікають до варварів. Щоб не загинути під вагою державного тягаря, вони йдуть шукати у варварів римської людяності, бо не можуть більше терпіти варварської жорстокості римлян.

- ? 1. Про що розповідає цей документ? 2. Чим була зумовлена втеча римського населення до варварів?

Переважна частина германських племен у I—IV ст. розселилися в прикордонних з імперією областях. Германці вирощували жито, ячмінь, пшеницю, овес, розводили худобу, полювали та збирали в лісах і болотах ягоди, гриби тощо. Із болотних руд германці отримували залізо, із якого виготовляли знаряддя праці та зброю.

Сім'ї германців були великими. Під одним дахом жили кілька десятків найближчих родичів. Декілька сімей утворювали **рід**. Із родів склалися **племена**, які в III—IV ст. почали об'єднуватися в могутні **племінні союзи**.

i Рим після невдалих спроб підкорити світ варварів відгородився від нього **лімесом** — укріпленою лінією на кордонах, що складалася з ровів, башт, воєнних таборів. Однак кордон не роз'єднав два світи, а скоріше поєднав їх. У прикордонних містах процвітала торгівля, усе більше германців вирушали на службу до римського війська, германська знать запозичувала спосіб життя й звичаї римлян, відправляла своїх дітей навчатися античної мудрості.

Проте в IV ст. розпочалися події, про які сучасник писав так: «Гуни накиннулися на аланів, алани — на готів, готи, що були вигнані зі своєї батьківщини, відібрали в нас Іллірію. І це ще не кінець...» Світ варварів прийшов у рух, який дістав назву **Велике переселення народів** (IV—VII ст.). У Західну Римську імперію рушила сила-силенна варварів, зупинити яку було неможливо. Наслідком Великого переселення народів стало падіння Рима (410 р.), розорення його вандалами (455 р.), загибель Західної Римської імперії (476 р.) і створення варварських королівств.

2 **Варварські королівства.** Першу варварську державу на території Західної Римської імперії — **Тулузьке королівство** — утворили вестготи в 418 р. за згодою імператора Гонорія. Королівство фактично було самостійним, а його столицею стало місто Тулуза.

Приблизно в той самий час у Північній Африці виникло **Вандальське королівство** зі столицею на місці давнього Карфагена.

У басейні річки Рони в середині V ст. виникло **Бургундське королівство** зі столицею в Люнні. Невелике за розмірами, воно мало значний вплив на життя Західної Римської імперії.

- Родоплемінний устрій германців

- Відновлена римська сторожова вежа, що входила в лімес

- Система влади у варварських племен

- Собор Святого Трофима в Арлі — місце коронації королів Бургундії (Франція). Сучасний вигляд

- Теодоріх I.
Художник Ф. Кастелло

Після усунення від влади римського імператора Ромула Августула виникло королівство Одоакра зі столицею в Равенні. Однак проти нового правителя змовилися імператор Східної Римської імперії Зенон і молодий вождь остготів Теодоріх. У 493 р. Теодоріх вдерся до Італії та вбив Одоакра, після чого проголосив себе «королем готів та італіків». Держава Теодоріха була найбільшим із королівств, заснованих германцями на території Римської імперії. Проте після смерті імператора його держава припинила своє існування.

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію колишньої римської провінції Британія північно-західних германських племен саксів, англів і ютів. У результаті англосаксонського завоювання на землях Британії утворилися сім королівств. Згодом завойована ними країна стала називатися **Англією**. У той самий час у Північній Галлії виникло **Франкське королівство**.

Усі варварські королівства існували недовго: одні розпадалися, інші були завойовані. Лише Франкське королівство тривалий час зберігало свою могутність. Саме воно відіграло важливу роль у подальшому розвитку Європи.

3 Франкська держава Меровінгів. Назву «франки» (перекладається як «вільні», «відважні») почали використовувати від середини III ст. стосовно германських племен, які жили в нижній та середній течіях річки Рейн. У V ст. франки захопили Північно-Східну Галлію. Одним із найвідоміших вождів франків у той час був **Меровей**. Саме він започаткував першу королівську династію франків — **Меровінгів**. Найславетнішим представником цієї династії став онук Меровея — король **Хлодвіг** (481—511).

У 486 р. Хлодвіг уклав союз із вождями інших племен і вирушив у римські володіння. Поблизу міста Суассон у вирішальній битві франки розбили римські війська і завоювали Північну Галлію, де утворилося Франкське королівство.

■ Битва Хлодвіга з вестготами. Мініатюра XIV ст.

■ Хлодвіг I. Зображення на бронзовій медалі

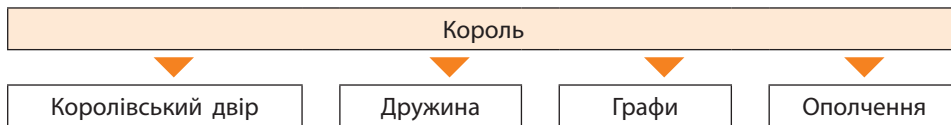
i

Завоювавши Галлію, Хлодвіг знищив більшість вождів, із якими разом воював проти римлян, і став **королем** — єдиним правителем держави.

Усі питання Хлодвіг вирішував самостійно або радився з довіреними особами. У розпорядженні короля була постійна військова **дружина**, на утримання якої, за римським звичаєм, почали збирати податки. Для збору податків і підтримання порядку в державі Хлодвіг із близьких йому людей призначав правителів — **графів**. Найвищим суддею у Франкському королівстві був сам король.

Варварські королівства — держави, створені варварськими народами на території Західної Римської імперії в V ст.

■ Система управління франками за Хлодвіга

Жителі завойованої франками Північної Галлії були християнами. Для того щоб посилити серед них владу й авторитет, Хлодвіг разом із дружиною в 496 р. прийняв християнство за західноримським зразком. Завдяки цьому кроку Хлодвіг і його наступники здобули підтримку з боку християнського духовенства, що полегшило подальше підкорення Південної Галлії, а також сприяло зміцненню авторитету королівської влади серед франків.

До завоювання Галлії у франків не було писаних законів, а існували лише звичаї, які в усній формі передавалися від покоління до покоління. Такі правила поведінки називають **звичаєвим правом**. Запис

- Клотильда Бургундська ділить королівство франків між чотирма синами Хлодвіга I

- Битва під Пуатьє.
Художник Ш. де Стюбен

законів франків, зроблений за Хлодвіга, є однією з найвизначніших пам'яток звичаєвого права у Європі. Він дістав назву «Салічна правда» (за назвою франкського племені, із якого походив Хлодвіг, — салічні франки) і став першим збірником писаних законів у франків. Наказавши записати давні закони, Хлодвіг тим самим прагнув підкреслити, що король судив за давніми звичаями свого народу.

Після смерті Хлодвіга Франкське королівство було поділене між чотирма його синами, які продовжили завоювання батька. Водночас брати намагалися знищити один одного й загарбати чужі землі.

Наприкінці VI ст. відбулися важливі зміни в системі землеволодіння франків. Земельні ділянки, отримані франками після завоювання Галлії, стали їхньою приватною власністю — **алодом**, який можна було вільно продати або заповісти. Поява приватної власності на землю свідчила про розпад давніх родових традицій і формування основи нового суспільства.

У другій половині VII ст. Франкське королівство остаточно занепало. Сучасники назвали цю добу часом «лінивих королів». Королі з династії Меровінгів лишалися при владі, але насправді всі справи вирішували королівські управителі — **майордоми**.

4 Каролінги. Франкська імперія. Наприкінці VII ст. єдиної Франкської держави фактично не існувало, до того ж їй загрожували нові завойовники — араби. Боротьбу проти арабів очолив майор-

дом Карл Мартелл (715—741). Він розумів, що лише добре озброєний кіннотник міг зупинити арабів, основу війська яких складала легка кіннота. Проте спорядження вершника коштувало дуже дорого (дорівнювало вартості 18—20 корів), і простий франкський воїн не мав змоги його купити.

Для придбання зброї і коней Карл почав відбирати землі в церкви й передавати їх у довічне володіння воїну за умови несення ним військової служби. Така форма володіння землею дістала назву **бенефіцій** (від латин. *beneficium* — благодіяння). Зі створенням важкої кінноти було започатковане **середньовічне рицарство** (від нім. *Ritter* — вершник, кінний воїн).

Спираючись на кінне військо, Карл Мартелл у **732 р.** розбив арабів у **битві під Пуатьє**. Ця битва мала вирішальне значення для долі європейської християнської цивілізації Середньовіччя — було зупинено наступ арабо-мусульманського світу на Європу.

Наступником Карла Мартелла став його син **Піпін Короткий** (741—768), який спочатку також мав титул майордома.

Усунувши від влади останнього короля з династії Меровінгів, у 751 р. Піпін Короткий став королем. Щоб підкреслити священний характер своєї влади, він здійснив обряд помазання на царство.

Про обряд помазання на царство згадувалося в книгах Старого Заповіту. Під час цього обряду вищі священнослужителі змазували миром (особливою священною олією) чоло, руки і спину короля. При цьому, як вважалося, на монарха переходила дарована Богом вища благодать, і він перебував під божим захистом. Згодом обряд помазання на царство запозичили у франків інші європейські володарі.

Піпін Короткий передав свою владу сину Карлу, якого згодом назвуть Великим. Так була заснована нова династія, що дістала назву **Піпінідів**, або **Каролінгів**.

Карла Великого (742—814) вважають не тільки найвидатнішим представником династії Каролінгів, а й найвідомішим монархом усього Середньовіччя. Це й не дивно. Король франків та «імператор Заходу» швидко об'єднав у межах створеної ним імперії більшу частину Західної Європи. Він поклав край добі «темних віків», що панувала після загибелі Західної Римської імперії.

У той час із півночі й північного сходу державу Карла Великого оточували землі германських племен, передусім саксів; на пів-

Бенефіцій — земельний наділ, який король або інший великий феодал надавав у довічне користування васалові на умовах несення військової чи адміністративної служби.

■ Карл Великий

дні була Іспанія, захоплена арабами-мусульманами; на сході жили авари та слов'яни.

Ставши королем, Карл Великий у 773—774 рр. остаточно знищив Лангобардське королівство і приєднав його землі до своєї держави. Найтривалішими і найважчими були війни проти саксів, що велися протягом 772—804 рр. У 788 р. Карл захопив Баварське герцогство. Він воював проти слов'янських народів, а згодом уклав із ними союз проти аварів і розпочав війну з Аварським каганатом — державою, утвореною кочовиками-аварами в Паннонії (тепер територія Угорщини). Ця війна тривала протягом 788—803 рр. Воїни Карла Великого розгромили аварів, й Аварський каганат зник із карти Європи.

Унаслідок завоювань Карла Великого під його владою опинилася значна територія, що за розмірами нагадувала колишню Західну Римську імперію. Серед оточення Карла виникла ідея проголосити його імператором на зразок давніх римлян. 25 грудня 800 р. папа Лев III під час урочистого різдвяного молебню увінчав уклінного короля Карла Великого імперською короною. У 812 р. Візантія визнала Карла імператором Заходу.

Попри війни, король удосконалював систему управління державою, піклувався про розвиток культури. Недарма цей час згодом назвали «**Каролінгським відродженням**». То був період розвитку освіти, відродження інтересу до праць давніх римських і грецьких мислителів, майже забутих за попередніх століть.

Держава Карла Великого була поділена на окремі округи — **графства**. Призначені королем графи збирали податки, здійснювали судочинство, очолювали місцеве ополчення.

Майже всі дрібні вільні власники землі перетворилися на залежних селян, оскільки не могли самі витримати тягар військової служби і придбати необхідне спорядження. Тому Карл набирав до війська лише власників чотирьох наділів. Іншим селянам доводилося або на спільні кошти відправляти до війська одного кіннотника, або шукати захисників, які могли б звільнити їх від служби. Захисниками селян ставали великі світські або церковні землевласники. Залежні селяни звільнялися від військової служби та втрачали давні права: їхнім суддею і господарем ставав захисник.

5 **Загибель імперії Карла Великого. Утворення держав Середньовічної Європи.** Карл Великий помер 814 р. та був похований в Аахені, де жив останні роки. Після смерті короля створена ним імперія проіснувала недовго. Причини розпаду полягали у самому характері держави, створеної Карлом Великим. Він силою об'єднав різні за рівнем розвитку і культурою народи, у яких спільною була лише християнська віра. Господарство мало натуральний характер: усі необхідні речі та продукти вироблялися не для продажу, а для власного споживання. Відсутність торговельних зв'язків спричинила ізоляцію окремих областей держави Карла Великого.

Графи, які управляли землями, прагнули закріпити їх за собою, щоб передавати в спадщину нащадкам. Навіть власники дрібних бенефіціїв вважали їх своєю власністю. Графства, а також дрібні та великі землеволодіння перетворювалися на центри політичного і господарського життя. Оскільки таких володінь було багато, а міцної системи управління у Франкській імперії не існувало, то вона почала швидко розпадатися. За онуків Карла Великого — Лотаря, Людовіка Німецького і Карла Лисого — протистояння загострилося.

У 843 р. на з'їзді у Вердені онуки імператора уклали угоду про поділ імперії на три частини. Імператорський титул зберігався за Лотарем, але ніяких особливих прав стосовно братів, які стали самостійними королями, він не мав. Верденський поділ імперії онуками Карла Великого започаткував три майбутні західноєвропейські держави — Німеччину, Італію і Францію.

418 р.	Утворення Тулузького королівства
476 р.	Падіння Західної Римської імперії
486 р.	Заснування Франкського королівства. Початок правління династії Меровінгів
493—526 рр.	Правління Теодоріха I в Італії
732 р.	Битва під Пуатьє
751 р.	Помазання на царство Піпіна Короткого. Початок правління династії Каролінгів
800—843 рр.	Існування імперії Карла Великого

?

Запитання і завдання

1. Які два світи стояли біля витоків Середньовічної Європи?
2. Назвіть першу варварську державу на території Західної Римської імперії.
3. Як називалася перша королівська династія франків?
4. Що таке «Салічна правда»?
5. Що таке бенефіцій?
6. Коли утворилася Франкська імперія?

РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

- **7.** Охарактеризуйте римський і варварський світи в середині I тис. **8.** Розкажіть про утворення варварських королівств і покажіть їх на карті. **9.** Визначте особливості розвитку Франкської держави Меровінгів. **10.** Як відбувся розпад Франкської імперії та якими були його наслідки?
- **11.** Складіть план відповіді за темою «Розвиток Франкської імперії» та підготуйте розповідь за ним.
- **12.** Використовуючи додаткову літературу, складіть історичний портрет короля Хлодвіга або імператора Карла Великого (за вибором). **13.** Поясніть твердження: «У завершальний період існування Римської імперії відбувався процес варваризації Риму і романізації варварів». **14.** Яким, на вашу думку, був вплив імперії Карла Великого на становлення Середньовічної Європи?

§ 2. Візантійська імперія

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникла Візантійська імперія; хто були наймогутніші імператори; якою є роль Візантії в історії людства; якими були особливості візантійської культури.

1 **Народження Візантії.** Візантійську імперію історики називають «золотим містком» між Стародавньою історією та Новим часом. У «темні віки» Раннього Середньовіччя візантійці зберегли досягнення античної культури та, поєднавши їх з ідеалами християнства, передали сусіднім народам.

На місці давньої грецької колонії Візантії римський імператор **Константин I Великий** у 330 р. заснував нову столицю Римської імперії — місто **Константинополь**.

У 395 р. імператор **Феодосій Великий** поділив імперію між своїми синами. Так постали Східна Римська імперія, або Візантія, та Західна Римська імперія. Проте остання невдовзі загинула під ударами варварських племен. У той час коли Західна Європа лежала в руїнах, Візантійська імперія міцніла й розквітала.

Населення Візантії склали греки, сирійці, євреї, єгиптяни, вірмени, грузини та інші народи. Найбільшими містами були Константинополь, Александрія, Антіохія із населенням по 200—300 тис. жителів. Столиця імперії — Константинополь — була розташована на березі протоки Босфор, де перетиналися найважливіші торговельні шляхи: морський — із Чорного моря до Середземного та сухо-

■ Герб і прапор Візантії

■ Юстиніан I. Мозаїка

дільний — із Європи до Азії. Візантія вела торгівлю з Китаєм, Іраном, Індією, країнами Західної та Східної Європи.

За своїм державним устроєм Візантія була **монархією**. Уся повнота влади належала **василевсу** (грецька назва імператора), який був «нижчим від Бога і наступним після Бога». Християнська церква підтримувала владу імператора, вважала його захисником церкви й вимагала від підданих віддавати йому богорівну шану. Однак важливою особливістю було те, що священною вважалася лише посада імператора, а не його особа. Імператор не успадковував престолу, а обирався армією, **синклітом** (грецька назва сенату) і народом. Водночас влада імператора була абсолютною та необмеженою. Він стояв понад законом, розпоряджався життям і майном своїх підданих. Імператор правив країною за допомогою великої кількості чиновників, а також синкліту, що був дорадчим органом при імператорі. Він був і главою держави, і вищим законодавцем, і керівником уряду, і вищим суддею, і головнокомандувачем армії.

2 **Візантія за Юстиніана I Великого.** За часів правління Юстиніана I (527—565) Візантійська імперія досягла вершини своєї могутності. Юстиніан мав добру освіту, був працелюбним, рішучим, наполегливим і талановитим керівником. Проте в ньому ніби співіснували дві особистості. З одного боку, Юстиніан дозволяв будь-якій людині висловити власну думку і ніколи не показував свого незадоволення зовні, але водночас, за свідченнями сучасників, був хитрим і підступним, уміло приховував гнів.

За розумом і вдачею Юстиніану не поступалася його дружина Феодора. У 527 р. Юстиніан і Феодора були проголошені імператором та імператрицею Візантійської імперії.

■ Весілля Юстиніана I і Феодори. Мозаїка VI ст.

За наказом Юстиніана I в 528—534 рр. було укладено зібрання законів «Звід громадського права», де поєдналися давні правові норми Риму й духовні цінності християнства. «Звід...» проголошував рівність усіх громадян перед законом. Хоча рабство не скасовувалося, рабів заборонялося вбивати, до того ж вони отримували змогу стати вільними. Закони Юстиніана зрівнювали в правах чоловіка та жінку, забороняли розлучення, засуджене християнською церквою. У «Зводі...» проголошувалася ідея необмеженої та абсолютної влади імператора. Було закріплено право недоторканності приватної власності. «Звід...» став основою для розроблення законів більшості країн Західної Європи у XII—XIV ст.

Перетворення, розпочаті Юстиніаном, вимагали значних коштів. Зростання податків, хабарництво чиновників у 532 р. викликали в Константинополі повстання, яке дістало назву «Ніка» (через гасло повстанців «Ніка!» — «Перемога!»). Тривало воно вісім днів. Імператор підкупив вождів повстання і за допомогою загонів варварів-найманців придушив заколот, знищивши близько 35 тис. осіб.

Розправившись із повстанцями, Юстиніан узявся за здійснення головної мети свого життя — відновлення Римської імперії в колишніх кордонах.

У 534 р. візантійська армія на чолі з видатним полководцем Велізарієм розгромила вандалів і захопила Північну Африку. Далі армія Велізарія, заволодівши островом Сицилія, вдерлася до Італії, у 536 р. без бою вступила до Рима, а за три роки візантійці захопили столицю варварів Равенну. Здавалося, що Юстиніан уже майже досяг заповітної мети, але тут Візантія зазнала нападу з боку слов'ян і персів. Імператор відкликав Велізарія й відправив його з армією на

- Використання «грецького вогню». Середньовічна мініатюра

захист східних кордонів. Полководець упорався і з цим завданням. До завоювання земель на Заході Юстиніан повернувся лише 552 р., і хоча не зміг відновити межі Римської імперії часів імператора Константина, проте збільшив територію своєї держави майже вдвічі.

За часів правління імператора Юстиніана I Візантійська імперія перетворилася на центр християнської цивілізації серед варварського світу.

i

3 **Візантія та араби. Правління Льва III Ісавра. Іконоборство.** У першій половині VII ст. біля кордонів Візантії з'явився новий ворог — араби. Під прапором «священної війни в ім'я Аллаха» вони розпочали стрімке завоювання східних візантійських провінцій. Протягом 636—642 рр. Візантія втратила Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, а ще через півстоліття — Північну Африку. Порівняно з добою Юстиніана I територія імперії зменшилася втричі.

Незабаром араби поклали край пануванню візантійців і на морях, створивши могутній флот і відібравши в них острови Крит, Сицилію та території на узбережжі Балканського півострова. Починаючи з 672 р. араби кілька разів намагалися захопити Константинополь, однак візантійці відбивали їх від стін міста, а арабський флот знищили «грецьким вогнем».

«Грецький вогонь» — таємну зброю Візантійської імперії — винайшов сирійський архітектор і хімік Каллінік. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали зі спеціальних помп або наливали в мушлі й кидали з катапульт на ворожі кораблі. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що й дотепер усі її складники невідомі. Вірогідно, «грецький вогонь» містив смолу, сірку, селітру, нафту. Наслідки використання «грецького вогню» були жахливими. Палаюча масляна рідина перетворювала все на попіл, її неможливо було загасити і врятуватися від неї плавом: суміш горіла на воді. Упродовж століть володіння цією зброєю забезпечувало перемоги візантійцям, особливо на морі.

■ Міські стіни Константинополя (нині Стамбул). Сучасний вигляд

У 717 р. араби втретє розпочали штурм Константинополя. Завдяки рішучим діям візантійського війська на чолі з імператором **Львом III Ісавром** (717—741) ворога вдалося зупинити й відкинути від міста. Із 1800 кораблів в арабів залишилося лише п'ять, із 200 тис. воїнів урятувалися лише 30 тисяч.

Перемога Льва III Ісавра зупинила просування арабів на землі Візантійської імперії та врятувала християнську Європу від мусульманської навали.

Боротьба проти арабів спонукала Льва III Ісавра реорганізувати візантійську армію. Імператор вирішив створити кінне військо.

Іконоборство — релігійно-політичний рух, спрямований проти вшанування ікон.

Однак озброєння кіннотника коштувало дорого. Тоді візантійці скористалися досвідом арабів: вони роздавали землі із селянами, що їх обробляли, воїнам, які за прибуток від цих земель

могли купувати коней та озброєння. Проте реалізація цієї ідеї вимагала вільних земель для розподілу. Великими земельними ділянками володіла церква. Можливість отримати їх з'явилася в імператора завдяки **руху іконоборців**, приводом до якого стали суперечки між прихильниками й противниками вшанування ікон, хрестів і святих мощей. Противники вшанування ікон стверджували, що поклоніння іконам є ідолопоклонством, оскільки це поклоніння речам, а не Богу, але прихильники вшанування ікон були іншої думки: вони вважали, що ці святі предмети наділені Божою силою.

Лев III скористався із цих суперечок: у 726 р. він видав указ про заборону поклоніння іконам і почав відбирати землі в монастирів. Ділянки цих земель надавалися воїнам-кіннотникам. Населення Візантії розділилося: військова знать підтримувала імператора, а більшість простого народу й духовенства засуджувала його. Боротьба між

прихильниками та противниками шанування ікон тривала понад століття. Нарешті у 843 р. шанувальники ікон перемогли: культ ікон було відновлено, а іконоборців засуджено церквою. Однак у цій боротьбі загинула велика кількість шедеврів візантійського мистецтва.

Рух іконоборців дав можливість Льву III Ісавру створити візантійську кінноту, що перетворилася на окрему суспільну верству на зразок західноєвропейських рицарів.

4 **Правління Македонської династії.** Доба правління імператорів Македонської династії стала часом розквіту Візантії. Константинополь перетворився на найбільший на той час торговельний центр, а візантійські купці підпорядкували собі всю торгівлю між Заходом і Сходом. Саме завдяки торгівлі до скарбниці імператора надходили величезні прибутки.

Засновником Македонської династії став імператор **Василій I (867—886)**.

Наприкінці IX ст. Візантія розгорнула активну діяльність із християнізації сусідніх варварських народів. Посланці константинопольського патріарха відправлялися нести світло християнської віри до сербів, болгар і у Великоморавську державу. Проповідники Кирило і Мефодій створили слов'янську абетку й переклали Біблію слов'янською мовою, що створило умови для поширення християнства серед слов'ян.

Майбутній імператор Василій I народився в селянській родині. Під час одного з набігів болгар потрапив у полон і тривалий час жив серед своїх поневолювачів. Після повернення до Візантії Василій влаштувався працювати конюхом в імператорських стайнях. Завдяки своїй красі, розуму, силі та іншим здібностям йому вдалося зробити чудову кар'єру: із конюха він виріс до співправителя імператора Михаїла III. Проте імператор швидко відчув небезпеку з боку свого співправителя і наказав його вбити. Василій розкрив наміри Михаїла III та влаштував змову проти імператора. Михаїла III було вбито, а Василій посів імператорський трон. Щоб не втратити владу, він установив порядок, за яким престол могли успадкувати лише члени правлячої династії. Завдяки цьому наступники Василя I правили Візантією до 1081 р.

Із другої половини IX ст. Візантія розпочала тривалі війни за повернення втрачених територій. Найбільших успіхів у цьому досяг імператор **Василій II Болгаробійця (976—1025)**.

Правління Василя II розпочалося в скрутні часи. На землі імперії почали набіги болгар. Цар Болгарії Самуїл, скориставшись

- Василь Болгаробійця після перемоги над болгарами (1014 р.)

тривалими візантійськими заколотами знаті проти імператора, захопив Східну Болгарію і частину Сербії. Лише в 1014 р. Василь II домогся вирішальної перемоги над болгарами.

i

5 **Візантія і турки-сельджуки. Епоха Комнінів.** Безперервні війни, які вела Візантія на початку XI ст., виснажили її. Усередині країни між знаттю та імператором розгорнулася боротьба за владу. Тим часом армія слабшала, а імперія знову опинилася в оточенні ворогів. На Балкани з причорноморських степів вторглися орди печенігів і болгар. Нормандці захопили останні володіння візантійців в Італії. Однак найнебезпечнішими ворогами були турки-сельджуки, які наступали на східні кордони імперії.

Турки-сельджуки належали до тюркських народів, давня батьківщина яких розташовувалася в низовині річки Сирдар'ї, поблизу Аральського моря. Звідси одне з тюркських племен на чолі з вождем Сельджуком перекочувало на захід. Поступово турки-сельджуки підкорили інші тюркські й турецькі племена та захопили більшу частину Передньої Азії, Ірак, Іран, Середню Азію. Навіть правитель Арабського халіфату, багдадський халіф, був змушений підкоритися туркам і визнати їхнього вождя Тогрул-бека султаном і «царем Сходу і Заходу». Від підкорених іранців турки прийняли іслам й створили нову велику мусульманську державу — Сельджуцький султанат.

У 1068 р. візантійський імператор Роман IV розпочав війну проти турків, які спустошували землі імперії. Війна велася з перемінним успіхом. Навесні 1071 р. поблизу вірменського міста Манцикерта ві-

зантійська армія зазнала цілковитої поразки. Імператор і всі воєначальники потрапили в полон. Султан Альп-Арслан («Хоробрий Лев») відпустив імператора лише після його згоди виплачувати сельджукам величезну данину.

Звістка про поразку під Манцикертом приголомшила візантійців. Переможений імператор втратив престол, а договір із сельджуками було розірвано.

Турки, не отримавши обіцяного, рушили завойовувати візантійські володіння в Малій Азії. На захоплених землях вони утворили державу **Румський султанат**, або Рум (Рим) — так завойовники називали Візантію.

Загроза неминучої загибелі Візантії викликала нову хвилю боротьби за імператорський престол. Нарешті у 1081 р. до влади прийшов досвідчений воєначальник Олексій Комнін і заснував нову **династію Комнінів (1081—1204 рр.)**, яка на ціле століття повернула Візантії колишню славу й могутність. Вирішальну роль у відродженні Візантії відіграв **Олексій I Комнін (1081—1118)**. Спираючись на своїх прибічників, він придушив бунтівну константинопольську знать, конфіскував її майно і набрав найману армію.

Спираючись на нову армію, Олексій розпочав війну проти ворогів імперії. Спочатку він прогнав від східних кордонів турків, а потім рушив проти норманів. Після чотирирічної війни в 1085 р. Олексій переміг норманів і примусив їх залишити Балканський півострів. За допомогою дипломатії він упорався із загрозою з боку печенігів. Завдяки щедрим дарам імператор зробив своїми союзниками половців, за допомогою яких і розбив печенігів. Після цих перемог у Візантійській імперії настав спокій.

За часів правління сина Олексія **Іоанна I Комніна (1118—1143)** Візантія розпочала боротьбу зі своїм торговельним конкурентом — Венецією. За наказом імператора всіх венеціанських купців було позбавлено торговельних привілеїв і кинуте до в'язниць. Мабуть, ніхто серед візантійців тоді не міг уявити, до яких наслідків призведе ця подія в майбутньому. Поки імперія вела наполегливу боротьбу, поряд із її східними кордонами знову посилювався Румський султанат. У 1076 р. імператор Мануїл I розпочав грандіозний похід проти турків, однак

■ Олексій I Комнін.
Середньовічна мініатюра

у битві біля міста Міріокефала зазнав нищівної поразки. Візантія втратила свої володіння в Малій Азії. Останнє століття слави Візантії минуло: імперія на всіх своїх кордонах перейшла до оборони.

6 Побут візантійців. Занепад культури, що відбувався на Заході після варварської навали, не торкнувся Візантійської імперії. Життя візантійців у період Середньовіччя розвивалося на зразок життя давніх римлян.

Внутрішнє оздоблення будинків візантійців залежало від прибутків їхніх господарів. Прості візантійці сиділи на стільцях за столами, а відпочивали у високих кріслах — римський звичай вживати їжу лежачи зник. Одяг зберігали у скрині. У будинках знаті меблі були прикрашені різьбленням, коштовним камінням і слоновою кісткою. Ліжка й підлоги вкривали килимами і звіриними шкурами. У більшості будинків знаті були засклені вікна, вони опалювалися жаровнями з вугіллям й освітлювалися масляними світильниками. Бідняки тіснилися в убогих комірках, де з меблів міг бути лише один напханий очеретом матрац.

Їли візантійці зазвичай двічі на день. У будинках знаті влаштовувалися великі бенкети, де гостей пригощали вишуканими стравами. Для більшості простих візантійців звичною їжею були варена риба, боби, хліб, сир, різноманітні овочі та фрукти.

За одягом візантійця можна було визначити, до якої суспільної верстви він належить. Знать носила одяг, виготовлений із лляних, вовняних, шовкових тканин, прикрашений орнаментом. На бенкети зверху одягали довгий плащ — хламіду. Звичним одягом простих візантійців був хітон — сорочка з грубої тканини, штани, чобітки і короткий плащ. Заможні жінки й чоловіки носили багато ювелірних прикрас: каблучок, браслетів, фібул (застібок на плащах) тощо.

■ Одяг давніх візантійців

Важливе місце в побуті візантійців посідала християнська церква. Усі найважливіші події життя людей були пов'язані з церковними обрядами — хрещення, вінчання, похорон. У містах було багато храмів. Кілька разів на день візантійці молилися: ранкова й вечірня молитва були обов'язковими. Особливо поклонялися Богородиці, вважаючи її захисницею грішників, ближчою до людей, ніж Христос.

7 **Культура Візантії.** За багатовіковий період свого існування Візантія створила багату і своєрідну культуру, що увібрала в себе давньоримські традиції.

Від початку й до кінця існування імперії візантійське суспільство дуже поважало й цінувало знання. Уміння читати й рахувати було поширене серед більшості населення Візантії. Потяг до здобуття знань стимулювала постійна потреба держави в освічених людях. Освічена людина у Візантії мала можливість обійняти високу посаду, що відкривало шлях до влади й багатства.

Візантія набагато перевищувала країни Західної Європи за кількістю освічених людей завдяки розвиненій мережі шкіл, що були як безкоштовними (церковні, монастирські, міські), де могли навчатися діти бідняків, так і платними (приватні) — для дітей візантійської знаті. Школа мала два ступені: початковий і середній. У початковій школі вивчали три головні цикли наук — «тривіум»: граматику, діалектику та риторику. Середній ступінь передбачав «квадривіум», до якого входили чотири головні предмети: арифметика, геометрія, астрономія та музика. Крім цих основних наук, у різних школах додатково вивчалися етика, право, політика, філософські науки.

Великі досягнення були зроблені візантійцями в розвитку наукових знань. Вчений Лев Математик, один із засновників алгебри

- Заняття у вищій школі. Середньовічна мініатюра

- Христос, що благословляє Константина Багрянородного. Близько 945 р. Різьба по слоновій кістці

- Христос Вседержитель. Мозаїка із Софійського собору в Константинополі (нині Стамбул)

(він першим почав використовувати буквені позначення), винайшов у IX ст. світловий телеграф для передачі повідомлень на відстані. За допомогою цього винаходу в столиці дізнавалися про вторгнення арабів на східних кордонах імперії.

Візантія мала надзвичайно високий для свого часу рівень розвитку будівельної техніки. Ви вже знаєте про храм Святої Софії в Константинополі, побудований у VI ст. за наказом імператора Юстиніана I. Спорудити його було можливо за умови досконалого володіння будівельною справою: вмінням виготовляти міцну цеглу, якісний вапняний розчин, укладати цеглу, створювати монументальні бані тощо.

Імператор **Константин Багрянородний** (913—959) вирішив зібрати всі знання, накопичені людством від початку свого існування. Сотні вчених за його наказом розпочали цю грандіозну працю. Вони написали близько 50 своєрідних «енциклопедій» та окремих трактатів з астрономії, медицини, історії, географії, військового мистецтва, дипломатії та інших наук. Сам імператор також написав кілька творів до цього зібрання наукових знань людства. До нашого часу збереглися праці імператора «Про феми», «Про керівництво імперією», «Про церемонії».

З архітектурою був тісно пов'язаний живопис. Візантійські майстри прикрашали стіни храмів **фресками** — розписом водяними фарбами сирійської штукатурки та **мозаїками** — зображеннями, викладеними різнокольоровими камінцями або шматочками смальти (різнокольорового скла). Визначними зразками мистецтва візантійської мозаїки були зображення в храмі Святої Софії в Константинополі, зображення імператора Юстиніана та імператриці Феодори в церкві Сан-Вітале в Равенні. Високого рівня розвитку досягло мистецтво **ікони** — живописних зображень Христа, Богоматері та різних біблійних сюжетів на дерев'яних дошках.

■ Фрески базиліки Сан-Марко у Венеції, виконані візантійськими майстрами

■ Собор Святої Софії, зведений за наказом імператора Юстиніана I. Сучасний вигляд

395 р.	Поділ Римської імперії на Західну й Східну
527—565 рр.	Правління імператора Юстиніана I
726—843 рр.	Боротьба іконоборців й іконошанувальників у Візантії
867—886 рр.	Правління імператора Василія I, засновника Македонської династії у Візантії
1081—1204 рр.	Правління династії Комнінів

? **Запитання і завдання**

1. Коли виникла Східна Римська імперія? 2. Яку назву мало зібрання законів, створене за правління імператора Юстиніана? 3. У якому столітті правив Лев III Ісавр? 4. Правління якої династії стало часом розвитку Візантії? 5. Назвіть століття, на які припадає правління династії Комнінів. 6. За правління якого імператора було збудовано собор Святої Софії у Константинополі?
7. Як виникла Візантійська імперія? 8. Які зміни відбулися у Візантії за правління Юстиніана I? 9. Чим уславився Лев III Ісавр? 10. Що ви знаєте про добу правління Македонської династії? 11. Чому епоху Комнінів називають останнім століттям слави Візантії? 12. Охарактеризуйте побут візантійців.
13. Складіть таблицю «Культура Візантії» (у зошиті).

Галузь	Досягнення

14. Яким, на вашу думку, був вплив Візантії на становлення Середньовічної Європи?

§ 3. Арабський халіфат

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про природу та населення Аравійського півострова; як виник іслам і яку роль він відіграв у житті арабів; чому арабам вдалося підкорити великі території в Азії, Африці та Європі; яким є внесок представників арабської культури до світової скарбниці.

Аравійський півострів та його населення. Більша частина величезного Аравійського півострова — це пустелі й степи. Аравія поділяється на кілька різних за природними умовами областей. На південному заході півострова простягнувся **Ємен** — країна з родючими землями та багатою тропічною рослинністю. Населення півострова здавна займалося рільництвом і садівництвом. Середина півострова — **Неджд** — величезне посушливе плоскогір'я, де можливе лише кочове скотарство. Річок тут немає, тільки сухі русла, що інколи заповнюються дощовими потоками. Життєдайну воду людям дають виключно криниці. Довга смуга вздовж Червоного моря — **Хіджаз** — придатна хіба що для рільництва в окремих оазах. Безмежні простори, особливо на околицях плоскогір'я, залишаються незаселеними.

У зв'язку з природними умовами Аравійського півострова більшість арабів були кочовиками — бедуїнами («жителями пустелі»). Вони розводили кіз, овець і верблюдів. Життя бедуїна неможливо уявити без верблюда. Ця тварина — постійний супутник і засіб існування кочових арабів.

Бедуїни жили племенами, які поділялися на роди й сім'ї. У них існувала знать — шейхи і саїди, які мали великі стада худоби, рабів та отримували більшу частку здобичі під час війн. Усі члени одного племені вважали себе родичами. Більшість арабів поклонялися різним племінним богам: єдиної релігії в них не існувало. Найшанованішими були бог війни та родючості Астар, богиня місяця Сін, богиня-мати Лат.

Через Хіджаз, уздовж Червоного моря, пролягав давній торговельний шлях із Середземномор'я до Африки та Індії, на якому з'явилися великі торговельні центри, що згодом перетворилися на міста, — Мекка, Ясриб та інші.

Наприкінці VI ст. арабське суспільство охопила криза. Кількість населення півострова збільшилася, бракувало землі. Торгівля занепала через напади іранців, які прагнули, щоб торговельні шляхи проходили узбережжям Перської затоки і збагачували їхню країну. Погіршення умов життя підштовхувало арабів до думки про не-

обхідність об'єднання для спільної боротьби за краще існування, але на заваді цьому стояли різні племінні вірування.

2 **Виникнення ісламу та об'єднання арабів.** Об'єднанню арабів сприяла поява нової релігії — **ісламу** (у перекладі з арабської — «покірність»). Людей, які сповідують іслам, називають **мусульманами**. Засновником цієї релігії став **Мухаммад** (570—632). Це ім'я означає «натхненний», «пророк».

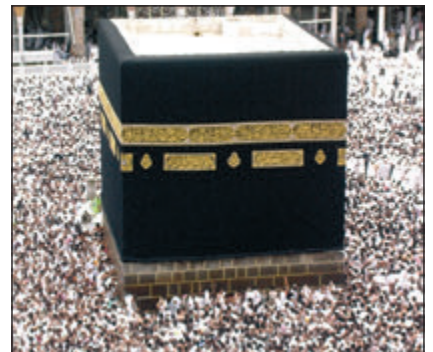
Мухаммад стверджував, що основні положення нової віри йому передані Богом. Учні й послідовники записували його слова, а після смерті Мухаммада всі ці записи було зібрано в одну книгу — **Коран** (у перекладі з арабської — «читання»).

Мешканець Мекки Мухаммад народився в бідній родині. У шість років він залишився сиротою і став пастухом. У віці 25 років Мухаммад влаштувався вести торговельні справи багатій вдови Хадіджі й почав мандрувати з купецькими караванами. Незабаром він одружився зі своєю господинею і розбагатів. Через деякий час Мухаммад став казати, що чує голос Бога, який наказує йому залишити торгівлю і проповідувати нову релігію. Мухаммад стверджував, що він — зняряд-дя Боже, наступник пророків Авраама, Мойсея та Ісуса. Згодом навколо Мухаммада почали збиратися прихильники. Проте не всім жителям Мекки подобалися заклики Мухаммада віддавати своє майно бідним і звільняти рабів, тому він був змушений перебраться до міста Ясриба — «суперника» Мекки. Ясриб, жителі якого в 622 р. прийняли Мухаммада, почали називати Мединою — «містом пророка». Це переселення — хіджра — в ісламі вважається початком нової ери в мусульманському літочисленні. Учення Мухаммада швидко поширювалося, і в 630 р. він переможцем повернувся до Мекки. У 632 р. Мухаммад помер. Його могила в Медині, як і Кааба, є найбільшою святинею мусульман.

■ Проповідь Магомета (Мухаммада). 1840—1850 рр. Художник Г. Гагарін

■ Мусульманська святиня Кааба, навколо якої здійснюють обряд під час хаджу (паломництва в Мекку)

РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Основною релігійною вимогою Мухаммада до арабів була відмова від поклоніння різним племінним богам і визнання існування

Іслам — одна зі світових релігій; поширена в країнах Азії, Африки.

Коран — священна книга мусульман.

єдиного бога — **Аллаха**. «Немає бога, крім Аллаха, і Мухаммад — пророк його» — головна релігійна формула ісламу. Для того щоб бути мусульманином, потрібно визнати та виконувати п'ять основних положень:

- 1) Вірити в існування єдиного бога — Аллаха.
- 2) П'ять разів на день виконувати обов'язкову молитву.
- 3) Раз на рік дотримуватися обов'язкового посту — рамазану — від світанку до заходу сонця.
- 4) Витрачати п'яту частину прибутку на милостиню, щоб звільнитися від гріхів.
- 5) Один раз за життя здійснити паломництво (відвідання святих місць) до Мекки й Медини.

Мухаммад виклав і «заповіт священної війни». Він виділив іудеїв і християн як людей, що володіють Святим Письмом, а язичників закликав знищувати.

■ Перша сура (розділ) Корану

■ Вхід Мухаммада в Мекку і знищення ідолів. Середньовічна мініатюра

На початку свого проповідництва Мухаммад засуджував багатіїв, але згодом відмовився від цього. У Корані зазначено, що нерівність серед людей установлена Богом і мусульманин не повинен заздрити тому, хто багатший за нього.

Після вигнання з Мекки Мухаммад почав виступати за об'єднання всіх арабів у єдину общину мусульман. Між Мединою і Меккою розгорнулася війна. Більшість простих жителів підтримували пророка, тому знать була змушена підкоритися Мухаммаду та впустити його до міста. У 630 р., після повернення пророка до Мекки, більшість арабських племен визнали владу Мухаммада і прийняли іслам.

Так під прапором ісламу Мухаммад об'єднав арабські племена. На час смерті Мухаммада під його владою була більша частина племен, що населяли Аравію.

Головна святиня мусульман Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам. Це кубічна кам'яна споруда заввишки у п'ятиповерховий будинок. За арабськими переказами, Каабу побудував «праотець євреїв» Авраам для свого сина Ізмаїла, якого араби вважали своїм родоначальником. У ній зберігається «чорний камінь», подарований Богом Адаму — першій людині на Землі.

3

Завоювання арабів за часів перших халіфів. Після смерті пророка між його старими прихильниками і мединською знаттю почалися суперечки про спадкоємність. Адже питання було не тільки в тому, хто буде релігійним вождем, а й у тому, хто очолить створену ним державу. Врешті було вирішено, що державою управлятимуть **халіфи** — «заступники пророка». Надалі кожен правитель арабів називав себе саме так. Перші чотири халіфи, які правили в 632—661 рр., були близькими друзями і родичами Мухаммада.

Халіфи закликали народ рушати в похід за поширення ісламу, обіцяючи кожному винагороду як за життя, так і після смерті. Розпочалася доба арабських завоювань. Найзначніші загарбання було здійснено за правління другого халіфа — **Омара** (634—644). Араби відвоювали у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію, а в Ірану — значну частину його західних земель аж до Закавказзя.

Халіф — наступник Мухаммада, титул правителя і водночас духовного глави мусульман.

Воєнним успіхам арабів сприяли переваги у військовій тактиці. Вони створили відмінну легку кінноту, що стрімкими атаками наводила жах на піхоту противника та не менш успішно атакувала важких кіннотників ворога. Її поява стала можливою завдяки ви-

найденню китаїцями стрепен. Саме спершись на них, арабські вершники розрубували шаблями ворогів майже навпіл. Значну роль відіграло й те, що завоювання арабів мали форму «священної війни в ім'я Аллаха». Кожен загиблий на цій війні, як казали халіфи, опинявся в раю й отримував вічне блаженство. Воєнні успіхи надихали на нові походи. У завойованих країнах араби насамперед захоплювали майно багатіїв, тому більшість поневолених вбачали в них визволителів. Араби давали релігійну свободу населенню завойованих країн, але водночас різними привілеями заохочували перехід місцевих жителів у мусульманську віру. Внаслідок цих завоювань виникла величезна держава — **Арабський халіфат**.

Уже за перших халіфів в Арабському халіфаті розгорнулася боротьба за владу. Вона особливо посилилася за старого й безвольного третього халіфа **Османа** (644—656) і четвертого — **Алі** (656—661). Їх обох убили змовники. Після цього престол захопив намісник Сирії **Муавія** з роду Омейя. Він став засновником нової династії **Омейядів**. Так розпочався новий період в історії Арабського халіфату.

4 Омейяди та Аббасиди. Муавія відмовився жити в Мецці чи Медині та залишився в Дамаску, що перетворився на столицю халіфату. Дамаський халіфат Омейядів проіснував близько 90 років (661—750 рр.). За цей час араби значно розширили свої володіння. До кінця VII ст. арабські завойовники підкорили частину Вірменії, Південний Азербайджан, частину Північної Африки. До 711 р. вони захопили всі африканські володіння Візантії на захід від Єгипту (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко) і дали їм арабську назву **Магриб** — «Захід».

У 711 р. араби розпочали завоювання Іспанії, де жили вестготи. Полководець **Джебель аль-Тарік** із військом розгромив вестготів і дуже швидко підкорив майже всю Іспанію.

Араби спробували захопити і Франкське королівство, проте зазнали поразки під Пуатьє. На сході арабські полководці завоювали Хіву, Бухару, Самарканд, Афганістан і північно-західну частину Індії до річки Інд. Тричі араби здійснювали походи на Константинополь, протягом року (у 717—718 рр.) тримали його в облозі, однак підкорити так і не змогли.

Унаслідок завоювань кордони халіфату Омейядів простяглися від Атлантичного океану на Заході до Китаю та Індії на Сході. За своїми розмірами Арабський халіфат перевищував Римську імперію за часів її розквіту або державу **Александра Македонського**.

У 750 р. Омейядів скинула іранська та іракська знать, невдоволена засиллям сирійсько-арабських можновладців. Халіфом став

Абул-Аббас Кривавий, за наказом якого було знищено всіх Омейядів. Він заснував нову династію **Аббасидів**, що правила в 750—1055 рр. Столицю халіфату було перенесено до Багдада в Іраку. Багдадський період історії халіфату називали «золотим віком Аббасидів», часом небаченої розкоші халіфів.

Столиця Аббасидів вражала сучасників своїми розмірами, численними палацами, парками халіфа та його приближених. На величезних ринках Багдада можна було зустріти купців із найвіддаленіших країн світу — візантійців, китайців, індійців, малайців. Тут продавали шовкові тканини з Китаю, екзотичні пахощі з Індії, хутра з далеких слов'янських країн. Купці й мореплавці розповідали про дивовижні далекі землі. Недивно, що і ті часи, і сам багдадський халіф Гарун аль-Рашид стали прототипами героїв казок «Тисяча і одна ніч».

5 **Суспільний лад халіфату.** За перших чотирьох халіфів державою керувала вища релігійна особа, яку обирали з друзів і родичів Мухаммада. Після приходу до влади Омейядів посада халіфа стала спадковою. Халіфат перетворився на теократичну монархію, що набула рис **східної деспотії** — форми державного устрою, за якої монарх має необмежену законодавчу і судову владу, що тримається на насильстві й терорі, і ні перед ким не відповідає за свої вчинки.

Арабський халіфат був державою, заснованою внаслідок завоювань різних народів. Утримувати їх у покорі можна було лише силою. Для цього халіфи створили величезну постійну армію — до 160 тис. воїнів, а для власного захисту — палацову гвардію.

Величезна кількість чиновників стежили за сплатою податків до скарбниці халіфа. Існували три основні види податків: **харадж** — земельний податок; **джизія** — подушне, що сплачували немусульмани; **закят** — десятина, що надходила в розпорядження халіфа.

- Гарун аль-Рашид приймає послів. Сучасний малюнок

Судочинство здійснювалося на основі Корану і **Сунни** — книги доповнень до Корану.

Проте не всі араби вважали Сунну священною книгою, рівною за значенням Корану. За часів Омейядів мусульманський світ розколовся на суннітів, які визнавали Сунну й підтримували халіфа, та шиїтів, які не визнавали Сунни і не підтримували Омейядів.

■ Мечеть Купол Скелі в Єрусалимі. Сучасний вигляд

■ Мечеть Пророка Мухаммада в Медині. Сучасний вигляд

Як і всі попередні імперії, створені в результаті завоювань, Арабський халіфат занепадав і розпадався. Причин розпаду було декілька. По-перше, халіфат силою об'єднав народи, які мали різну історію та культуру. Відтоді як вони опинилися під владою арабів, їхня боротьба за незалежність не припинялася. По-друге, влада халіфів, що жили в розкоші, а управління державою доручали своїм наблизеним, дедалі більше слабшала. **Еміри** (намісники халіфів), які управляли на місцях, намагалися зробити свої володіння і владу спадковими, щоб бути незалежними від халіфа.

Усе це призвело до того, що від кінця VIII ст. до початку XI ст. халіфи втратили більшість своїх володінь. У 1055 р. Багдад завоювали турки-сельджуки, і халіфат припинив своє існування.

6 **Культура халіфату.** Доба Арабського халіфату збагатила світ визначними культурними досягненнями. Хоча ми й називаємо цю культуру арабською, це не зовсім так, оскільки вона увібрала в себе культури народів, підкорених арабами.

Араби проявили рідкісну здатність завоювати знання і традиції підкорених народів. Більше того, вони змогли поєднати культурні досягнення різних країн в одне ціле на основі ісламу та арабської мови. Арабська мова стала офіційною: нею складала документи, вели переговори й читали молитви. Крім того, вона стала мовою науки і культури всього мусульманського Сходу.

Найвагоміший внесок зробили араби в розвиток природничих, точних наук, філософії та медицини. Вони вивчали й перекладали арабською мовою праці Арістотеля, Гіппократа, Евкліда, Птолемея. У Багдаді, Кордові, Каїрі існували вищі школи, де поряд із Кораном вивчали світські науки. Ці вищі школи стали зразками для майбутніх західноєвропейських університетів. У Каїрі, Кордові та інших містах існували величезні бібліотеки, що налічували сотні тисяч книг. Швидкому поширенню книг сприяло те, що у VIII ст. араби запозичили з Китаю мистецтво виготовлення паперу. У Багдаді, Дамаску, Самарканді діяли великі обсерваторії. Арабські астрономи відкрили багато зірок і склали карти зоряного неба, визначили округність Землі.

Арабські математики створили алгебру; саме вони стали широко використовувати цифри, що були винайдені в Індії, але відомі нам як арабські. Видатним математиком свого часу був **Аль-Хорезмі**.

Араби першими стали робити розтини живих тварин із метою дослідження функцій частин організму і причин захворювань. У галузі медицини особливо уславився **Ібн Сіна** (980—1037 рр.), відомий у Європі під ім'ям **Авіценна**. У своїй головній праці «Канон лікарської науки» він використав досвід античних, індійських і середньоазійських лікарів. Ця праця протягом багатьох століть була настільною книгою лікарів Сходу і Заходу.

Арабські мандрівники **Ібн Фадлан**, **Аль-Масуді**, **Ібн Русте** та інші першими відвідали країни, що не були відомі навіть у Європі. Залишили вони й унікальні описи життя східних слов'ян у IX—X ст.

Арабським мандрівникам був відомий значно більший світ, ніж європейцям. Для

■ Авіценна

■ Сторінка рукопису Аль-Хорезмі

■ Реконструкція карти світу за Аль-Масуді

РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

морських мандрівок араби створили зручний і надійний корабель — дау, точні карти і навігаційні прилади.

Для всіх часів і народів неперевершеною пам'яткою арабської літератури залишається збірка казок «Тисяча і одна ніч», що увібрала в себе казки різних народів арабо-мусульманського світу.

Швидко розвивалися різноманітні жанри поезії. Одним із найвідоміших поетів був **Фірдоусі**, який створив величезний епос «Шахнаме» («Книга царів»), де описував діяння перських шахів.

Розквіт Арабського халіфату відзначився грандіозним будівництвом. Зводилися величні мечеті, палаці халіфів, мавзолеї-гробниці, фортеці.

i

Араби вміли організувати свій побут. Поєднавши традиції античності, Візантії, Персії, вони створили витончену східну розкіш — найтонші тканини, кераміку, скло, прикраси, зброю. Великих успіхів арабська культура досягла в прикрашанні палаців і вирощуванні садів. Різноманітним було й дозвілля: полювання та застілля, гра в шахи і нарди, музика й танці. Арабам належить винахід такого популярного тепер музичного інструмента, як гітара.

Значне поширення в арабів мали лазні, що були не тільки місцем, де милися, але й своєрідними клубами, де зустрічалися друзі. За столом араби заправляли переміну страв, миття рук, користування зубочистками.

Арабська культура мала великий вплив на Західну Європу. Захоплена арабами Іспанія стала джерелом, звідки в європейські країни поширювалися наукові знання. Європейці-християни приїздили навчатися до Кордови, яку вони називали «світлою красою світу, юним дивним містом, що сяє у блиску своїх багатств». Звідси вони привозили до Європи перекладені арабською мовою праці вчених давнини. У європейських монастирях існували центри перекладу праць з арабської мови латиною. Так, завдяки арабам Середньовічна Європа дізнавалася про наукові досягнення різних часів і народів.

i

570—632 рр.
Друга половина VII ст.
637 р.
711 р.

Роки життя пророка Мухаммада
Арабські завоювання
Вступ арабів до Єрусалима
Завоювання арабами Іспанії

Запитання і завдання

1. На які три частини за природно-географічними умовами поділяється Аравійський півострів? 2. Якою була основна релігійна вимога Мухаммада до арабів? 3. За правління якого халіфа було здійснено найзначніші завоювання? 4. Яке місто стало столицею Арабського халіфату за Аббасидів? 5. Назвіть три основні види податків в Арабському халіфаті. 6. Чим уславився Ібн Сіна (Авіценна)?
7. Охарактеризуйте природу та населення Аравійського півострова. 8. Як виник іслам і якою була його роль в об'єднанні арабів? 9. Як відбувалися арабські завоювання за перших халіфів? 10. Визначте особливості розвитку Арабського халіфату за Омейядів та Аббасидів. 11. Якими були характерні риси суспільного ладу халіфату?
12. Складіть таблицю «Культура Арабського халіфату» (у зошиті).

Галузь	Досягнення

13. Порівняйте іслам і християнство. Визначте спільні та відмінні риси.

Практичне заняття «Вплив Візантії, імперії Карла Великого, перших Арабських халіфатів на становлення Середньовічної Європи»

Мета: визначити особливості й прояви впливу Візантії, імперії Карла Великого і перших Арабських халіфатів на становлення Середньовічної Європи.

Завдання до практичного заняття: підготуйте повідомлення (за однією із запропонованих тем). Визначте вплив на становлення Середньовічної Європи:

- 1) Візантії;
- 2) імперії Карла Великого;
- 3) перших Арабських халіфатів.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи за темами підготовлених повідомлень й обговоріть результати, які ви отримали під час роботи.

2. Розгляньте в атласі карти «Франкське королівство», «Імперія Карла Великого», «Візантійська імперія», «Виникнення ісламу. Арабський халіфат» та визначте:
  - 1) які регіони світу охопили своїм впливом три найбільші держави Раннього Середньовіччя (Візантійська імперія, імперія Карла Великого, Арабський халіфат);
  - 2) які регіони були перетином їхніх інтересів (впливу);
  - 3) яка з імперій проіснувала найдовше.
3. Чи можна вважати конфлікт між імперіями релігійним? Свою думку обґрунтуйте.
4. Які архітектурні пам'ятки можна вважати символом Візантійської імперії, імперії Карла Великого, Арабського халіфату?
5. Як три великі держави Раннього Середньовіччя вплинули на подальший розвиток: 1) релігії; 2) державотворення; 3) соціальних відносин?
6. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення за розділом I «Перші середньовічні держави»

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для цього періоду всесвітньої історії. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: «Велике переселення народів», «варварське королівство», «Каролінгське відродження», «халіфат», «іслам», «Коран», арабо-мусульманська цивілізація», «василевс», «імперія».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів, із якими ви познайомилися впродовж вивчення розділу. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію?
4. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) простежте напрями переселень і походів народів під час Великого переселення народів;
  - 2) покажіть території варварських королівств та назвіть їх;
  - 3) визначте країну франків у другій половині V ст. й території, приєднані до Франкського королівства за правління Хлодвіга;
  - 4) покажіть території, завойовані Карлом Великим, і кордони Франкської імперії у 814 р.;

- 5) простежте, як змінювалася територія Візантійської імперії від доби Юстиніана до кінця правління династії Комнінів;
  - 6) покажіть, із ким боролася Візантія, і назвіть, коли це було;
  - 7) покажіть державу Мухаммада в 632 р.;
  - 8) простежте, які території й коли були завойовані арабами.
5. Порівняйте Франкську та Візантійську імперії як державні утворення.
6. Порівняйте культуру перших середньовічних держав. Які з їхніх культурних досягнень мали, на вашу думку, найважливіше значення? Чому?
7. Визначте наслідки:
- 1) Великого переселення народів;
  - 2) виникнення імперії Карла Великого;
  - 3) розпаду імперії Карла Великого;
  - 4) виникнення ісламу;
  - 5) арабської експансії.

Тестові завдання для тематичного контролю за розділом I «Перші середньовічні держави»

1. Якими є хронологічні межі історії Середніх віків?
А 375 р. — кінець XIII ст.   Б 395 р. — кінець XIV ст.
В 410 р. — кінець XV ст.   Г 476 р. — кінець XV ст.
2. Хто був засновником Франкського королівства?
А Теодоріх   Б Хлодвіг
В Карл Мартелл   Г Карл Великий
3. У якій битві франки зупинили просування арабів у Європу?
А на Косовому полі   Б під Пуатьє
В на Каталаунських полях   Г під Аугсбургом
4. Якою була головна причина здійснення Карлом Мартеллом бенефіціальної реформи?
А прагнення усунути від влади «лінивих королів» із династії Меровінгів
Б необхідність створення постійно діючої, добре озброєної кінноти для боротьби з арабами
В прагнення здобути підтримку католицької церкви
Г необхідність протидіяти нападам слов'янських, болгарських і аварських племен

РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

5. Проти кого Карл Великий вів найтриваліші та найважчі війни у 772—804 рр.?
А сакси
Б авари
В слов'яни
Г баварці
6. Коли відбувся Верденський з'їзд?
А 751 р.
Б 754 р.
В 800 р.
Г 843 р.
7. За своїми повноваженнями у Візантійській імперії синкліт був:
А вищим законодавцем країни
Б дорадчим органом при імператорі
В урядом Візантії
Г вищою судовою установою
8. За правління якого імператора у Візантії розпочався рух іконоборців?
А Юстиніан I Великий
Б Лев III Ісавр
В Василій I Македонянин
Г Олексій I Комнін
9. За правління якого імператора було збудовано храм Святої Софії у Константинополі?
А Юстиніан I Великий
Б Лев III Ісавр
В Василій I Болгаробійця
Г Олексій I Комнін
10. Який з арабських халіфів відвоював у Візантії Сирію, Палестину, Єгипет і Лівію?
А Муавія
Б Алі
В Осман
Г Омар
11. Яке місто було столицею Арабського халіфату за Аббасидів?
А Багдад
Б Мекка
В Медина
Г Кордова
12. Що в Арабському халіфаті називали джизією?
А земельний податок
Б десятину, що надходила в розпорядження халіфа
В подушне, що сплачували немусульмани
Г початок нової ери в мусульманському літочисленні

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 4. Людина в Середньовіччі. Середньовічне європейське суспільство

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як у Середні віки складалися відносини між людиною і природою; яким було населення Середньовічної Європи; що таке внутрішня колонізація; як народилося феодалне суспільство; які стани існували в Середні віки; чому селяни змушені були виконувати повинності; що таке селянська община.

1 **Взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі. Населення Середньовічної Європи.** У Ранньому Середньовіччі (V—X ст.) більшу частину Європи вкривали ліси. Ліс у ті часи був основним джерелом існування і доходів. Там випасали худобу, відгодовували жолудями свиней. Завдяки цьому селянин отримував на зиму гарантований запас м'ясної їжі. У лісі заготовляли дрова для опалення й виготовляли деревне вугілля — важливий компонент для виробництва залізних знарядь праці та зброї. Ліс також забезпечував і будівельними матеріалами.

У лісі збирали всілякі смолисті речовини для виготовлення смолоскипів. Тут також заготовляли кору дуба, без якої неможливо було б вичиняти шкіри тварин. Попіл спалених кущів підліску використовували для відбілювання або фарбування тканин. Крім того, у лісі й на галявинах збирали лікарські рослини — єдині в той час лікувальні засоби. Ліс був також місцем полювання.

Проте ліс для середньовічної людини являв собою й небезпеку. Він був кордоном між володіннями сеньйорів. Із лісу з'являлися голодні вовки, розбійники і завойовники. Недивно, що в казках і легендах тих часів ліс і його мешканці були обов'язковими персонажами.

Серед лісів розташувалися невеликі поселення, до яких прилягали клаптики землі. На них вирощували городину, бобові та зернові культури.

Європу в Середні віки населяли романізовані народи колишньої Римської імперії: греки, кельти, германці, слов'яни, фракійці, балти, угро-фіни. Вчені вважають, що після розпаду Римської імперії кількість населення у Європі значно скоротилася.

■ Полювання із собаками в лісі біля замку. Середньовічна мініатюра

■ «Чорна смерть». Середньовічна мініатюра

Із Капітулярію Карла Великого «Про помістя» (початок IX ст.)

Хай добре слідкують за нашими лісами і гаями; і там, де є місце для розчищення, хай наші економи це зроблять, і хай вони стежать за тим, щоб поля не захоплювали ліси; і повинні бути такі ліси, де не можна багато рубати дерев або завдавати їм іншої шкоди, і хай вони слідкують за дичиною в лісі; і хай також візьмуться за яструбів і шулік для нашого полювання; і хай збирають оплату, яка нам належить за це. І хай економи, якщо вони пасуть свиней у лісі, хай управителі чи їхні люди, хай вони перші заплатять десятину так, аби дати приклад іншим, щоб потім й інші також заплатили.

- ? 1. Які настанови даються в документі управителям? 2. Як автор документа ставиться до лісу? 3. Чим можна пояснити таке його ставлення?

Найбільшими небезпеками Середніх віків були голод, хвороби (епідемії) та війни. Постійна загроза голоду — характерна риса середньовічного суспільства. Недостатній рівень розвитку техніки призводив до низьких врожаїв. Становище залежних селян було дуже тяжким. Середньовічна Європа постійно перебувала на межі голоду.

Ті, хто не гинув від голоду, страждали від хвороб. Погане харчування, неякісні продукти, відсутність уявлень про гігієну, недостатність елементарної медичної допомоги робили середньовічну людину надзвичайно вразливою до різних захворювань — туберкульозу, малярії, прокази, холери, дизентерії, тифу. До страшних наслідків призводили епідемії чуми — «чорної смерті». Безпорадні та зневірені люди вбачали в них Божу кару і зверталися по допомогу до святих. Вважалося, що паломництво і прикладання до їхніх мощей лікує хвороби.

Не менш катастрофічні наслідки мали війни. Вони знищували й без того мізерні запаси продовольства, доводили до жебрацтва

людей, послаблюючи їхню здатність протистояти хворобам й епідеміям.

Усі небезпеки середньовічної людини призводили до того, що середня тривалість життя становила лише 22—32 роки.

Середньовічне суспільство постійно перебувало в русі. Що ж штовхало цих людей вирушати у довгий і небезпечний шлях? Причин було декілька.

Переважна більшість людей жила досить бідно. Як правило, усе майно звичайної людини вміщувалося в невелику торбинку, і тому в пошуках кращої долі людина готова була йти в далекі країни. До того ж уся земля належала сеньйорам, а селянин лише працював на ній.

Інша верства населення — рицарі, — щоб отримати землю, були згодні вирушати в будь-який похід. У далеку дорогу люди збиралися і за релігійними покличками: вони прямували до місць паломництва, щоб спокутувати свої гріхи. Також люди рятувалися втечею від епідемій хвороб, голоду, війн й інших негараздів.

Лише з початком XIV ст. міграції європейців поступово припиняються.

2 **Внутрішня колонізація. Криза XIV—XV ст.** Наприкінці XI ст. населення Середньовічної Європи почало відчувати, що йому вже «тісно» на своєму континенті. Це примушувало європейців розпочати освоєння нових земель — **колонізацію**. Часом активної європейської колонізації став період XI—XIII ст.

Насправді вільних земель у Європі на той час вистачало. Однак потрібно було багато працювати для того, щоб вони давали врожаї та годували людей. Нові землі селяни освоювали з великими труднощами. Вони вирубували ліси, осушували болота й перетворювали їх на родючі поля. Цей процес був дуже важким, виснажливим і тривалим.

Сеньйори підтримували зусилля селян, адже розуміли: освоєння нових земель дасть більше продуктів харчування. Заохочуючи селян до обробітку цілих земель, феодала звільняли їх на певний

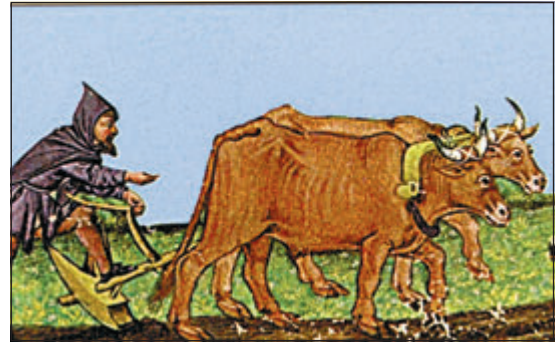
- Паломників легко впізнавали за одягом, який вони носили, і символами місць паломництва, що вишивали на одязі

Паломництво — мандрівка віруючих до місць, що відзначаються особливою святістю. Назва виникла від звичаю прочан привозити з Палестини пальмові гілки.

Міграція — переселення народів із місць постійного проживання на нові землі.

■ Збирання врожаю на королівських землях. Середньовічна мініатюра

■ Селяни в полі

період від сплати податків. У більшості районів Європи в цей час почали застосовувати органічні добрива, поширилася система трипілля. Запроваджені зміни дали можливість дещо збільшити врожайність.

Що являло собою трипілля? Свою землю селянин ділив на три частини. Перша частина з осені засівалася озимими культурами. Друга — навесні яровими. Третя в цей час перебувала під паром, тобто відпочивала. Наступного року перше поле залишали під паром, друге засівали озимими, а третє — яровими культурами. Крім того селяни застосовували сівозміну — на одному й тому самому полі не сіяли декілька років поспіль одну й ту саму культуру.

Внутрішня колонізація мала позитивні наслідки. Так, кількість населення Європи подвоїлася. Вдалося подолати постійну загрозу голоду. Змінився раціон харчування: зернові та городні культури поступово витіснили дари лісів. Завдяки наполегливій людській праці за кілька століть «Європа лісів» поступово перетворилася на «Європу полів».

На початку XIV ст. процес розвитку Європи вповільнився, а з 1316 р.,

коли стався великий голод, взагалі припинився. Економіку Європи охопила глибока криза, яку вдалося подолати лише через 100 років.

3 Феодалізм. Наприкінці VII — на початку VIII ст. завершилося об'єднання багатих і знатних людей варварського і римського суспільств. Вони перетворилися на могутній прошарок землевласни-

ків, серед яких було чимало представників верхівки церкви, а також багатих членів германських родів. Саме ці великі землевласники і стали основою для формування панівного прошарку суспільства, на який спиралася королівська влада.

Найбільш яскраво це проявилось на землях колишньої імперії Карла Великого у **Західному Франкському королівстві** — майбутній Франції, як її почали називати з X—XI ст.

Столицею нової держави стало місто Париж, розташоване на річці Сена. Влада останніх Каролінгів утрималася тут найдовше — до кінця X ст. Проте вона поступово слабшала, і королі втрачали контроль над своїми володіннями. Прискорила цей процес зовнішня небезпека. Від кінця VIII ст. країни Європи почали зазнавати нападів норманів, які на кораблях перетинали море і грабували прибережні країни, наганяючи жах на місцевих жителів. До цього додалися спустошливі набіги арабів та угорців.

Представники місцевої влади зобов'язували великих землевласників протистояти цим нападам. Водночас дрібні землевласники самі стали шукати порятунку від набігів і переходити під захист сильних покровителів. Таких людей називали **васалами**. За надання захисту вони складали клятву вірності своєму покровителю — **сеньйору** (від латин. *senior* — старший) і зобов'язувалися беззаперечно служити йому, прибуваючи озброєними в будь-який час.

Щоб мати у своєму розпорядженні загін важкоозброєних вершників (рицарів), землевласник міг частину своєї землі роздати воїнам за службу, які, у свою чергу, якщо дозволяв розмір володіння, могли передати його за службу своїм васалам. Таким чином склалися відносини між сеньйорами і васалами. Історики називають такий порядок **феодалною драбиною**, або **феодалною ієрархією**.

Права сеньйора щодо своїх васалів прирівнювалися до влади короля над своїми підданими. А ще через 30 років було визнано спадковість бенефіціїв і графських титулів.

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.

Феодална драбина (ієрархія) — система відносин між феодалами, за якої феодалам, які посідали більш високе становище, підлягали феодали, що посідали більш низьке становище у суспільстві.

Феод — спадкове земельне володіння, яке сеньйор дарував васалові як плату за службу.

Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.

Феодалізм — соціальна система, що ґрунтувалася на приватній власності феодалів на землю й неповній власності на безпосереднього виробника, тобто на експлуатації особисто і поземельно залежних селян.

Тепер бенефіції перетворилися на спадкові володіння — **феоди**. Слово «феод», від якого походять слова «феодал», «феодалізм», означає земельне володіння, надане (подароване) господарем — сеньйором своєму васалові (підвладній людині), який за це мав служити господареві. Володіння феодем, подібно до бенефіцію, вимагало служби, переважно військової. Власників феодев стали називати **феодалами**.

Кожен феодал мав велику владу, останні ж Каролінги були безсилим: вони не мали ані авторитету серед феодалів, ані війська для боротьби проти зовнішніх ворогів. Почали утворюватися графства, що нагадували маленькі королівства. Настав час феодалної роздробленості. Король уже був лише «першим серед рівних». Поступово такий лад поширився на всі країни Західної, Центральної і частини Східної Європи.

4 **Три стани середньовічного суспільства.** Протягом X—XIII ст. у Західній Європі остаточно сформувалися основні стани середньовічного суспільства. Кожна з цих соціальних груп мала свої права, обов'язки, погляди, спосіб життя.

i

Найбільшого поширення набула теорія про поділ суспільства на три стани: «тих, хто молиться» (священники і монахи), «тих, хто воює» (рицарі) і «тих, хто працює» (селяни, ремісники та ін.). Соціальний статус успадковувався від батька до сина.

Кожен стан мав свої обов'язки і був необхідним для інших. Вони не могли існувати один без одного. Так, духовенство піклувалося про душі, рицарі захищали країну, а селяни всіх годували.

Однак існуюча система поділу суспільства і відносини між станами не витримали випробування часом.

Насправді кожен із трьох станів суспільства поділявся на більш дрібні групи, які також мали свої права, привілеї та обов'язки. Із появою міст та зростанням їхньої ролі в житті Середньовічної Європи система відносин між соціальними групами ще більше ускладнилася. Значною мірою на поділ суспільства на соціальні верстви почали впливати земельні володіння і гроші. Усі, хто мав багатства і статус у суспільстві, стали належати до аристократії. Так з'являється сільська і міська аристократія.

■ Три стани середньовічного суспільства. Середньовічна мініатюра

Єпископ Адальберон Ланський про три стани (XI ст.)

Перший стан — воїни, захисники церкви і народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких... Другий стан — селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян... Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина... Так, дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, інші воюють, ще якісь працюють. Три... частини не страждають від своєї відокремленості: послуги, надані однією з них, створюють умови для праці двох інших; відповідно кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

- ? 1. Чим єпископ Адальберон пояснював такий поділ суспільства? 2. Що було покладено в основу цього поділу? 3. Що, на думку єпископа, забезпечувало єдність суспільства? 4. Чим така структура суспільства відрізняється від римської чи германської?

5 **Духовенство.** На першому місці серед трьох станів суспільства стояли ченці та священники. Їхнім головним завданням було піклуватися про спасіння християнських душ. Це заняття в уявленні людей того часу було важливішим за будь-які земні справи.

Середньовічне суспільство протягом століть залишалося бідним, люди часто голодували. Проте, не зважаючи на витрати коштів, сили і часу, європейці будували величезні собори й численні церкви, віддавали духовенству десятину — десяту частину врожаю та інших прибутків. Бажаючи врятувати свої душі, багаті та бідні дарували церкві своє майно і земельні володіння. Перший стан був єдиним, який поповнювався вихідцями з різних верств суспільства. Майже всі відомі вчені й мислителі, як і значна частина поетів, художників, музикантів, належали до духовенства.

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Монах — член релігійної общини, який дав обітницю вести аскетичне (позбавлене життєвих благ) життя.

Для боротьби проти своїх ворогів церква використовувала *відлучення* та *інтердикт*. Відлучення від церкви для середньовічної людини було страшною карою. Фактично це означало втрату всіх прав члена суспільства. Людина не мала можливості брати участь у християнських обрядах, обіймати будь-які посади, ніхто не мав права їй допомагати, її могли навіть убити. Якщо церква вважала, що в непокорі винні не тільки окремі люди, вона могла відлучити цілі села, міста або навіть країни. Таке відлучення називалося інтердиктом.

У містах і країнах, відлучених від церкви, зачинялися храми, заборонялося здійснювати християнські обряди — хрещення, вінчання, похорон тощо. До таких країн церква згодом почала організовувати збройні експедиції — **хрестові походи**.

Церква була величезною політичною, економічною і духовною силою. Спираючись на це, римські папи в X—XIII ст. розпочали бо-

Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.

Хрестоносці — учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста як знак своїх добрих намірів.

ротьбу за об'єднання всього християнського світу під своїм верховенством. Поступово церква стала найбільшим землевласником у Європі, а життя верхівки церкви нічим не відрізнялося від життя світських феодалів. Духовенство у своїй діяльності вже не обмежувалося лише церковною службою та молитвами. Його представники здійснювали

правосуддя, брали участь в управлінні державою, виконували феодалні функції, навчали в школах та університетах, фінансували королівські заходи тощо. Для багатьох молитва стала лише другорядним заняттям.

6 **Феодали. Замки.** Усіх великих землевласників, які жили завдяки праці залежних селян, називали **феодалами**. Вони становили 2—5 % населення, посідаючи панівне становище в суспільстві. Між феодалами склалася система відносин, яка отримала назву **васалітет**. Між сеньйором і васалом існувала своєрідна усна угода: васал зобов'язувався віддано служити господарю, а той, у свою чергу, мав забезпечити васалу підтримку і захист. Цей договір укладався у присутності свідків і вважався непорушним.

Як уже зазначалося, система васалітету (залежності) нагадувала дра-

Васалітет — система відносин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

бини чи піраміду, вершиною якої був король як найвищий сеньйор. Прямими васалами короля були герцоги, маркізи, графи. Васалами королівських васалів — барони, а їхніми васалами, у свою чергу, були рицарі. У походах рицарів зазвичай супроводжували юнаки-

зброєносці з рицарських сімей, які ще не здобули цього звання. Хоча вважалося, що король є сеньйором для всіх, проте у Франції існувало правило: «Васал мого васала — не мій васал». Тобто король не повинен був втручатися у відносини між герцогами і маркізами та іншими.

У IX—XI ст. для захисту від арабів, угорців, норманів у Європі з'явився новий вид оборонних споруд — **замок**. Він був одночасно і фортецею, і помешканням феодала.

■ Замок у Мальборку (Польща) — найбільший у світі середньовічний цегляний замок. Сучасний вигляд

■ Фортеця Каркасон (Франція). Сучасний вигляд

Замки будувалися переважно на пагорбі, який височів над місцевістю. Оточений ровом із водою, високими стінами і вежами, замок був досить надійним сховищем. Над усіма будівлями замку височіла головна вежа — **донжон**. Її використовували як у повсякденному житті феодала, так і для оборони. Підвали вежі були пристосовані для зберігання припасів. Також там часто викопували криницю або влаштували в'язниці. На верхніх поверхах розміщувалися зали, де мешкав феодал зі своєю родиною та слугами. Важливим елементом вежі був потаємний хід, що дозволяв господареві в разі необхідності втекти в безпечне місце. Вежа могла оборонятися самостійно навіть тоді, коли інші укріплення замку захоплював ворог.

Разом із замками у Європі з'явилися і важкоозброєні професійні воїни — **рицарі**. Рицар був не просто вершником, а самостійною бойовою одиницею. Спершу він був одягнений у кольчугу — сорочку зі скріплених між собою металевих кілець. Згодом її змінили ковані лати, що захищали рицаря з ніг до голови. Крім того, воїн прикривався в бою щитом, на якому було зображено **герб** — розпізнавальний знак його роду і **девiз** — стислий вислів, що пояснював зміст герба. Озброєння рицаря складалося з довгого важкого списа і меча (рідше бойової сокири або палиці). Бойовий кiнь вершника теж був захищений обладунком. Отже, рицар на коні ставав своєрідною рухомою фортецею.

i

Славу непереможного воїна можна було здобути на війні або під час рицарських турнірів — військових змагань у силі та вправності. Їх влаштовували королі або знатні феодали. На турніри з'їжджалися як ті, хто бажав узяти в них участь, так і ті, хто хотів побачити видовище.

Щоб стати рицарем, потрібно було пройти спеціальну процедуру посвячення. Посвячений у рицарі давав клятву вірності, зобов'язувався захищати вдів, сиріт і тих, хто служить Богові.

Релігійний обряд посвячення в рицарі (XI ст.)

Спершу єпископ благословляє прапор (рицаря). Молитва: «Боже вічний і всемогутній... Освяти небесним благословенням цей прапор, готовий до бою, щоб він був сильним у боротьбі проти невірних та бунтівних народів, і щоб за твого заступництва він навіював жах на ворогів люду християнського...»

З'єднані рицарем спис і прапор єпископ освячує святою водою. Далі він благословляє меч: «Дозволь благословити цей меч на поясі раба твого, щоб він міг охороняти і захищати церкву, вдів, сиріт і всіх тих, хто служить Богові, проти жорстокості ворога, і щоб він навіював жах на всіх тих, хто виступив проти нього...»

- ? 1. Хто оголошувався головним ворогом рицаря і церкви? 2. Із якою метою церква проводила обряд посвячення в рицарі?

7 Селяни і сеньйорія. Господарство селянина. Селянство було найчисленнішою верствою середньовічного суспільства. Селяни перебували поза феодалною драбиною, вони не були васалами, а тільки підданими.

Життя в Середньовічній Європі було сповнене небезпеки, і селянинові доводилося шукати захисту в могутнього сеньйора. Натомість сеньйор присвоював право на землю селянина і примушував його відбу-

Повинності — обов'язкові примусові роботи селян на свого феодала (оброк, панщина тощо).

Оброк — плата залежних селян феодалам (продуктова або грошова).

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі феодала.

вати повинності: відробляти панщину або сплачувати оброк. **Панщиною** називалися всі дармові роботи селян у господарстві сеньйора. Селяни обробляли панські поля, будували і лагодили його будинок, комори й мости, чистили ставки, ловили рибу тощо. **Оброк** — частина продуктів селянського господарства (зерно, худоба, птиця тощо), яку селя-

нин був зобов'язаний віддавати своєму сеньйору. Оброк міг бути і в грошовій формі. Крім того, сеньйор судив селянина своїм судом. Селянин не мав права переселятися до іншої місцевості без дозволу тощо.

Якщо селянин сумлінно виконував повинності, сеньйор не міг відмовити йому в користуванні земельною ділянкою, на якій працювали його пращури. Дещо більше прав мали особисто вільні селяни — **віллани** (від латин. *villa* — вілла, маєток). Вони, як правило, сплачували лише оброк. Такий селянин навіть міг продати свій земельний наділ, але новий господар однаково сплачував сеньйору оброк. Усі

права, що мав сеньйор стосовно селян, складають загальне поняття **сеньйорія**. **Сеньйорія** — це і земля, яку селяни отримували у володіння від сеньйора, і самі залежні селяни, і влада сеньйора над ними, і повинності селянина на користь сеньйора. Сеньйорія є важливою ознакою середньовічного європейського суспільства.

Господарство селянина за своїм характером було натуральним, тобто все необхідне для життя вироблялося на місці: від продуктів харчування до ремісничих виробів. Тільки за деякими товарами, зокрема за сіллю чи залізом, доводилося вирушати до місць, де вони вироблялися, і там обмінювати їх на продукти своєї праці. Гроші в селян були рідкістю. Проте з часом усе змінювалося. У XV ст. відбувалося руйнування натурального і становлення товарного господарства, коли те, що було вироблено або вирощено, йшло переважно на продаж.

■ Липень. Фреска з Орлінової вежі в Тренто (Італія)

Із «Поєми про версонських віллнів» Е. ле Гоца (XII ст.)

Перша праця в році — до Іванового дня (24 липня). Віллани повинні косити луки, згрібати і збирати сіно в копиці і складати їх у стіг... а потім везти на барський двір, коли скажуть...

Однак настає серпень, і з ним нова робота... Вони зобов'язані панщиною, і про неї не слід забувати. Віллани повинні жати хліб, збирати і зв'язувати його в снопи, складати скиртами посеред поля і відвозити негайно до амбару. Цю службу вони несуть із дитинства, як несли її предки. Так працюють вони на сеньйора...

Потім вони знову повинні відробити панщину. Коли вони розорали землю, то йдуть за зерном до амбару, сіють і боронують...

До Різдва потрібно здати курей...

На Великдень знову панщина...

Після цього потрібно їхати в кузню підкувати коней...

- ? 1. Про що розповідається в цьому уривку? 2. Про які повинності селян згадується в документі?

8

Селянська община. Шлюб і сім'я селянина. Світ селянина. Жити поодинокі в ті часи було складно, тому селяни в Середньовічній Європі об'єднувалися в **общини**. Так легше було вести господарство, відстоювати свої інтереси перед сеньйором, зберігати побутові й культурні традиції.

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Община вирішувала спільні господарські справи. Щоб усі члени общини мали однакові умови для ведення господарства, ниву розбивали на ділянки з різною якістю ґрунту, і кожному виділялися смужки землі на різних ділянках. Із цих смужок і складався наділ селянина. Час від часу відбувався перерозподіл ділянок. Ліси, пасовища, сіножаті, річки, озера були в спільному користуванні всієї общини.

Община — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове чи повне самоврядування.

Община допомагала бідним, вдовам, сиротам, захищала тих, кого обрали чужинці. Також община обирала свого старосту, будувала церкви,

утримувала священиків, доглядала за дорогами, мостами, слідкувала за порядком на своїх землях. Сільські свята в більшості випадків влаштовувалися за рахунок общини. У весіллях, похоронах брали участь усі члени общини.

Найстрашнішим покаранням було вигнання з общини. Таку людину позбавляли всіх прав і підтримки. В общину об'єднувалися мешканці одного або декількох сіл. Спочатку села були невеликими і склалися з 10—15 дворів. Кожне село мало власних ремісників, насамперед ковалів і мірошників. Були свої майстри з гончарства, ткацтва тощо.

i

Селянин рідко виїжджав за межі свого села. Тому його уявлення про світ часто поширювалися лише на відстань кількох днів ходу від рідної околиці.

Новини в селі обмежувалися місцевими подіями. Подекуди проїжджі купці, паломники, бурлаки розповідали про чудеса, які начебто бачили в інших краях. З усього села письменними, крім свя-

■ Польові роботи.
Малюнок XV ст.

щеника, були лише декілька людей. Особливої потреби в навчанні грамоти не відчувалося, до того ж Біблія була написана латиною, яку все одно не розуміли.

Життя селянина повністю залежало від урожаю, приплоду худоби, а тому все оберталось навколо цього, навіть християнські свята. Нерозуміння багатьох природних явищ посилювало віру селянина в усіляких духів, добрих і злих. Іноді селяни вдавалися до чаклунства, сподіваючись, що це вбереже їх від посухи, неврожаю, хвороби тощо.

У Західній Європі боялися злих відьом і вовкулаків (у германських народів їх називали вервольфами). Для захисту від нечисті селяни користувалися різними оберегами. Одним із найпоширеніших оберегів у Європі й досі залишається підкова, прикріплена над входом у будинок.

Усіляка нечисть часто згадується в казках — одному з найпопулярніших видів народної творчості (фольклору). Крім казок, серед селян були поширені пісні (святкові, обрядові, трудові, героїчні), перекази, розповіді, приказки тощо. У розповідях про звірів простежуються риси людської поведінки.

Улюбленими героями селянських розповідей і казок були бідняки — справедливі та добрі; веселі дурні — Жак Простак, Телепень Ганс, Великий Дурень; благородні розбійники — Робін Гуд тощо.

Запитання і завдання

1. Назвіть народи, які населяли Європу в Середні віки.
2. Назвіть три найбільші небезпеки середньовічної людини.
3. Поясніть значення понять «феод», «феодал», «феодалізм».
4. Які три стани існували у середньовічному суспільстві?
5. Яким було господарство середньовічних селян за своїм характером?
6. Що таке община?
7. У чому полягала взаємодія людини і природи в Ранньому Середньовіччі?
8. Як жило населення Середньовічної Європи?
9. Що таке колонізація? У яких формах вона відбувалася у Середньовічній Європі?
10. Якими є особливості феодалізму як нового суспільного ладу Середньовіччя?
11. Охарактеризуйте теорію трьох станів середньовічного суспільства.
12. Складіть таблицю «Три стани середньовічного суспільства» (у зошиті).

Стан	Особливості становища

13. Складіть план відповіді за темою «Життя селян у Середні віки» і підготуйте розповідь за ним.
14. Чи був, на вашу думку, соціальний устрій Середньовічної Європи справедливим? Чому?

§ 5. Християнська церква в V—XI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: яким було уявлення людини про Бога в Середні віки; що являла собою християнська церква в Ранньому Середньовіччі; як відбувалася християнізація Європи; чому єдина християнська церква розкололася на західну (католицьку) і східну (православну).

Середньовічна людина і Бог. Релігія і церква в Середні віки відігравали величезну роль. Усе життя людини, її свідомість були сповнені вірою. Уявлення жителя Середньовічної Європи про Бога, світ і людину впродовж багатьох віків формувалися на основі християнства. Згідно з християнською традицією, людину створив Бог, наділивши її особливими якостями: душею, розумом, мовою, почуттями, красою, силою. Сама природа, живі істоти були створені Богом заради людини. Проте перші люди — Адам і Єва — ослушалися Бога, вчинивши гріх — перший, або первородний. За це вони були вигнані з раю. Людина стала смертною, слабкою, нещасною. Душа будь-якої людини страждає, бо ув'язнена в гріховному тілі.

Добрі якості, почуття, вчинки людей називали чеснотами, погані — гріхами.

Ворогами людини були сім її «смертних гріхів»: гординя, заздрість, гнів, лінощі, жадібність, марнотратство, обжерливість. Ці гріхи штовхали людину на брехню та злочини.

Усі віруючі мали приходити до священика на сповідь. Ідеалом середньовічної людини був аскет. Так називали людей, які заради любові до Бога відмовлялися від рідних, усіх задовольень і багатств.

Аскетизм — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмову від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі та сні, заповідання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.

Люди вірили, що після смерті душа може потрапити або в пекло, або в рай. Усі дуже боялися пекла. На Заході поступово склалося уявлення про чистилище — місце, де душа може очиститися від дрібних гріхів і потрапити в рай.

Середньовічна людина вважала, що час створений Богом, і тому все життя проходило за дзвоном церкви. Сам відлік часу вівся від народження Христа.

Християнська церква в IV—VI ст. Відтоді як у 313 р. імператор Костянтин I Великий дозволив християнам відкрито сповідувати свою віру і до того моменту, коли припинила своє існування

■ Сад земних насолод (фрагмент).
Художник І. Босх

Римська імперія, християнська церква перетворилася на могутню організацію, яку не змогла знищити навіть варварська навала. Авторитет римського єпископа поступово зростав. Це пояснювалося тим, що для тогочасних людей Рим був одним із центрів світу. Римського єпископа стали називати, як і верховного жерця Стародавнього Риму, великим понтифіком або «батьком церкви» (папою).

Першим римським єпископом вважали одного з найближчих учнів Ісуса Христа — апостола Петра, тому всі папи римські називали себе наступниками цього апостола. Перехрещені золотий і срібний ключі апостола Петра стали першим символом папської влади. Другим символом є тіара — головний убір, який папа одягає під час урочистостей. Основою папської тіари є митра — особлива висока шапка. Символами влади єпископів також є перстень й особливий посох.

На першому церковному соборі 325 р. в місті **Нікеї** римського єпископа було визнано єдиним патріархом (главою) церкви на Заході. На Сході християнську церкву очолювали чотири патріархи: константинопольський, александрійський, антіохійський та єрусалимський. На Нікейському соборі аріанство було визнано **єресю** — «помилковими поглядами», відступом від християнського вчення, а тих, хто підтримував єретичні погляди, називали **єретиками**.

Папа римський — глава католицької церкви.

На Нікейському соборі розпочали, а на Константинопольському (381 р.) закінчили складати основні положення (догмати) хрис-

■ Єпископ у літургійному вбранні

тиянства — Символ віри. Серед різних описів життя Ісуса Христа правильними (канонічними) були визнані лише чотири — Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Іоанна. Ці Євангелія разом із Діяннями Святих апостолів, Посланнями Святих апостолів та Об'явленням Святого апостола Іоанна Богослова склали Новий Заповіт. Він став продовженням Старого Заповіту — зібрання стародавніх священних текстів, спільних для християн та іудеїв. Старий і Новий Заповіти разом склали християнську Біблію, або Святе Письмо.

Християнське духовенство поділялося на дві великі групи: біле і чорне. До **білого духовенства**, яке мало нести службу серед людей, належали диякони, священники, єпископи і патріархи. **Диякони** допомагали здійснювати церковні служби священникам. **Священники** несли християнську віру членам парафії, до якої входило кілька сіл або кварталів міста. Парафіяни сплачували особливий податок на утримання церкви — десятину.

Кілька церковних парафій об'єднувалися в єпископство, очолюване **єпископом**. Із єпископств утворювалися архієпископства. На Сході архієпископства називали **митрополіями**, а їхніх голів — **митрополитами**. На Заході єпископи підпорядковувалися папі римському — єпископу Риму.

Чорне духовенство (чернецтво) зародилося на Сході, у Єгипті. Його засновник, Святий Антоній, 21 рік провів самітником у єгипетській пустелі. До нього приходили люди, які чули про його святість, і селилися поряд. Так виникла одна з перших чернецьких общин. Засновником західного чернецтва вважають Святого Бенедикта, який жив у першій половині VI ст. Він за прикладом східних ченців склав для західних ченців статут — правила життя, основою якого були праця і молитва.

Ченці відмовлялися від світського життя, яке заважало зосереджуватися на молитвах, і жили окремо від інших людей — у горах, пустелях або лісах. Якщо ченці селилися поряд із людськими

оселями, наприклад у містах, то вони відокремлювалися від інших людей високими мурами й утворювали свою общину — **монастир**. На Заході великі монастирі стали називати **абатствами** (а їхніх керівників — абатами);

Абат — настоятель католицького монастиря.

Монастир — місце проживання ченців, відділене стінами від зовнішнього світу.

на Сході — лаврами. За Ранняго Середньовіччя монастирі стали центрами християнської культури й освіти. У IV—VI ст. християнська церква поступово перетворювалася на впливову силу, що заклала підвалини для формування нової європейської цивілізації.

3 **Християнізація Європи.** На момент падіння Західної Римської імперії більшість її населення були християнами. Проповідуння християнства мало успіх і серед варварських племен. Так, християнство прийняли вестготи, остготи, вандала та інші народи, але у формі аріанства.

Лише франки хрестилися за західноримським зразком. Завдяки підтримці франкських королів саме римська церква зміцніла й остаточно утвердилася на Заході.

Велику роль у християнізації Європи також відіграли мандрівні ірландські ченці. Своє призначення вони вбачали в тому, щоб не лише зберігати, а й поширювати знання. Вони створювали дивовижні за красою рукописні книги релігійного і світського змісту. На невеликих човнах із дорогоцінними книжками вони плвли до далеких берегів Європи, несли Слово Боже до варварів, засновували монастирі.

Після завоювання Британії ірландські ченці стали навертати в християнство англосаксів. Саме вони охрестили північну частину країни і прагнули поширити свою діяльність на інші території, але їм бракувало сил, щоб охопити всю Британію. Зрештою папа римський узяв на себе всю місіонерську діяльність серед варварських племен.

Із новою силою християнізація Європи почалася у VIII ст. і тривала наступні два століття. До християнізації долучився і Константинополь. Так, завдяки діяльності проповідників Кирила і Мефодія у IX ст. християнство поширилося серед болгар, сербів у Великоморавській державі, а згодом і на Русі. У свою чергу, Рим поширив свій вплив на поляків, чехів, угорців, скандинавські народи.

4 **Клюнійський рух. Схизма 1054 р.** Церква залежала від світських володарів. Оскільки церковні посади забезпечували чималі прибутки, герцоги і графи надавали їх своїм родичам і близьким. Духовенство, за свідченнями сучасників, набагато більше уваги приділяло примноженню своїх багатств, ніж порятунку душ віруючих. У середовищі церкви було чимало невдоволених таким станом речей. Найсвідомішими серед них були ченці абатства Ключі, що розташовувалося на сході Франції. Вони здобули повагу своїм аскетизмом і прагненням змінити церковне життя. Ключі, зокрема, вимагали звільни-

■ Абатство Клюні (Франція). Сучасний вигляд

ти церкву від підпорядкування світській владі, установити сувору дисципліну для всього духовенства — від ченців до папи римського.

Клюнійський рух, як його назвали, поступово поширювався. Деякі з клюнійських ченців ставали єпископами, абатами і почали наводити лад у церковному житті. Нарешті один із них став папою Григорієм VII. Він розгорнув боротьбу за втілення в життя ідей клюнійців. Упродовж 1073—1085 рр. ним були проведені реформи.

i

У своєму прагненні зміцнити владу папства Григорій VII зустрів протидію з боку світської влади. В історію увійшло протистояння Григорія VII та німецького імператора Генріха IV. І хоча ця тривала і виснажлива боротьба завершилася смертю папи, але реформи, здійснені Григорієм VII, заклали підвалини могутності папства в наступні століття.

Реформи — зміни, перетворення якихось сторін життя.

Схизма — розкол християнської церкви.

Католицька церква (від грец. «вселенська») — одна з найбільших християнських общин, що у своїй вірі та назві отожднює себе зі вселенською церквою. Остаточно сформувалася після 1054 р.

Православна церква (від грец. «істинна») — одна з найбільших християнських общин, що існує як самостійна з 1054 р. На відміну від католицької церкви, не має єдиного духовного центру та єдиного глави (її очолюють патріархи і митрополити).

Ще одна важлива подія в житті християнської церкви припала на XI ст. Суперечки між християнством Заходу і Сходу в 1054 р. призвели до розколу — **схизми** й поділу християнської церкви на дві гілки — католицьку (західну) та православну (східну). Приводом до розколу стало небажання візантійського патріарха підкорятися папі римському. Папа римський і константинопольський патріарх проклали один одного.

Ще одна важлива подія в житті християнської церкви припала на XI ст. Суперечки між християнством Заходу і Сходу в 1054 р. призвели до розколу — **схизми** й поділу християнської церкви на дві гілки — католицьку (західну) та православну (східну). Приводом до розколу стало небажання візантійського патріарха підкорятися папі римському. Папа римський і константинопольський патріарх проклали один одного.

Слово «католицька» означає всевітня, а «православна» — істинна, справжня. Католицька і православна церкви мали певні відмінності. По-перше, у догматах віри. Православна церква не визнає вчення про головування папи і його непогрішимість, відкидає використання **індульгенцій** (звільнення від гріхів за плату). Православ'я визнає існування лише пекла і раю, а католицизм також проголошує існування чистилища.

По-друге, в обрядах. Католики здійснюють хрещення обливанням, а православні — зануренням у воду; миропомазання в католиків здійснює лише єпископ і тільки над дорослими. Також католики в суботу дотримуються посту. У православних церквах використовують ікони, а в католицьких — живопис.

По-третє, в управлінні церквою. Католицька церква забороняє мирянам читати Біблію. Також у католиків існує посада кардинала; із IX ст. запроваджений целібат (заборона ченцям одружуватися). У православних священники поділяються на біле (можуть одружуватися) і чорне (шлюб забороняється) духовенство.

По-четверте, у звичаях. У католиків богослужіння здійснюється лише латинською мовою, використовуються дзвоники для привертання уваги до найважливіших місць проповіді. До того ж усі місця в католицькій церкві сидячі, на відміну від православної церкви.

Запитання і завдання

1. Назвіть сім «смертних гріхів» середньовічної людини.
2. Хто належав до білого духовенства?
3. Хто і де заснував чорне духовенство?
4. Яку роль у християнізації Середньовічної Європи відіграли ірландські ченці?
5. Коли відбувся розкол християнської церкви?
6. Що таке Ключіньський рух?
7. Якими були відносини людини і Бога в Середні віки?
8. Як відбувалося становлення християнської церкви у IV—VI ст.?
9. Як відбувалася християнізація Середньовічної Європи?
10. За що виступали представники Ключіньського руху?
11. Як відбувся розкол християнської церкви?
12. Складіть порівняльну таблицю «Католицька і православна церква» (у зошиті).

Критерій порівняння	Католицька церква	Православна церква
Спільне		
Відмінне		

13. Проаналізуйте місце християнської церкви у середньовічному і сучасному житті європейців.

Практичне заняття «Замок. Рицарські традиції. Життя селян»

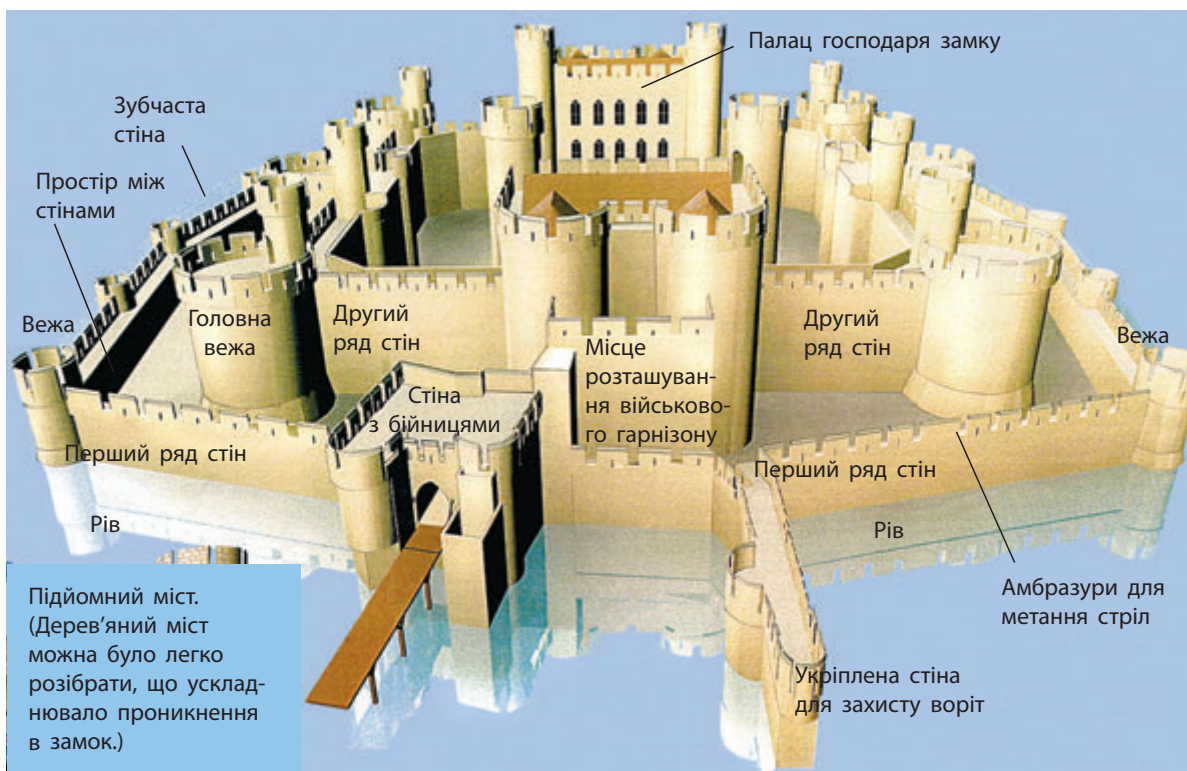
Мета: визначити основні риси життя феодалів і селян.

Завдання до практичного заняття: підготуйте повідомлення за однією із запропонованих тем:

- 1) Рицарські традиції. Замки.
- 2) Життя селян.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи за темами підготовлених повідомлень й обговоріть результати, які ви отримали під час роботи.
  2. Розгляньте ілюстрацію «Замок Бомаріс в Уельсі (Велика Британія)» і дайте відповіді на запитання.
- Замок Бомаріс в Уельсі (Велика Британія). Сучасна реконструкція. Замок Бомаріс височів недалеко від моря, що дозволяло заповнювати рів морською водою. Другий ряд стін захищав, коли ворогу вдавалося подолати перше укріплення

- 1) Опишіть зовнішній вигляд середньовічного замку.
  - 2) Якою була система укріплень замку?
3. Розгляньте ілюстрацію «Середньовічний землеробський календар». Проаналізуйте цикли селянського життя у Середні віки за малюнком. Дайте відповіді на запитання.
- 1) Визначте заняття, зображені на середньовічних малюнках.
  - 2) Які знаряддя праці використовують селяни?
  - 3) Згрупуйте ці заняття за сезонами.
  - 4) Як природа впливала на життя селянина?
4. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

■ Середньовічний землеробський календар

§ 6. Середньовічне місто

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чому в Середні віки відроджуються міста; як розвивалися ремесло і торгівля; чому виникають цехи і гільдії, у чому полягає їхня роль у житті міст; що таке міста-комуни і чому міста боролися за самоврядування.

Виникнення середньовічного міста. У X—XI ст. у Європі почалося відродження деяких старих і виникнення нових міст. Які причини зумовили відродження міського життя? Насамперед процеси в економіці, розвиток сільського господарства. Так, у X—XI ст. збільшилося виробництво зерна, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво тощо. У селян поступово виникає надлишок сільськогосподарських продуктів, які можна було обміняти на ремісничі вироби. У свою чергу, зросла майстерність сільських ремісників. Вони вже не встигали займатися сільським господарством, це тільки відволікало їх від основної роботи. Зрештою ремісництво відокремилася від сільського господарства. Для збуту своєї продукції ремісники зосереджувалися в тих місцях, де були значні скупчення людей: на перехресті важливих шляхів, річкових переправах, під стінами замків та резиденцій єпископів і королів. Поступово в цих місцях мали формуватися постійні поселення ремісників.

Із розповіді про виникнення міста Брюгге (IX ст.)

...для потреб мешканців замку почали сходитися до воріт його мосту торговці або продавці цінних речей, згодом крамарі, потім власники заїжджих дворів для харчування і притулку тих, хто вів торговельні справи в присутності володаря, який часто там бував, почали зводити будинки й готелі, де розміщувалися ті, хто не міг жити всередині замку. І стало їхнім звичаєм говорити: «Ідемо до мосту». Тут поселення настільки розрослося, що невдовзі утворилося велике місто, яке дотепер простою мовою має назву «Міст», бо їхньою говіркою «Брюгге» означало «Міст».

- ? 1. Як виникло місто Брюгге? 2. Якими були головні причини виникнення цього міста?

Отже, завдяки розвитку сільського господарства, поширенню ремесла та його відокремленню від сільського господарства і виникли середньовічні міста.

Найбільша кількість міст була в Італії та Фландрії. Середньовічні міста зазвичай були невеликими — 1—3 тис. жителів. Лише

кілька міст у Європі мали населення понад 100 тис. осіб. Це Кордова, Париж, Лондон та інші. Міста розбудовувалися навколо фортеці або ринкової площі. Вулиці були вузькими, не освітлювалися, тривалий час не мали бруківки і каналізації. Будинки стояли досить тісно і мали два-три поверхи. Нерідко верхній поверх нависав над нижнім, оскільки через дорожнечу землі фундаменти будували вузькими.

Тривалий час міста зберігали сільський вигляд: біля будинків розташовувалися сади й городи, у дворі тримали худобу та птицю. За стінами міста мешканці мали земельні ділянки і виноградники.

2 **Населення міст.** Більшість городян складали **бюргери** (від нім. *Burg* — фортеця). Вони були повноправними жителями міста, займалися торгівлею і ремеслом. Одні виробляли і торгували різними дрібницями, необхідними городянам і селянам з околиць. Інші, багатші, вели торгівлю з областями або країнами, закупаючи і продаючи великі партії товарів. Також значну частину населення складали вантажники, водноноси, вугільники, м'ясники, пекарі — ті, що були зайняті у сфері обслуговування. Сеньйорам та їхньому оточенню, представникам світської та духовної влади, тобто знатним людям, належали найкращі будинки в місті, вони мали доступ до міської влади і разом

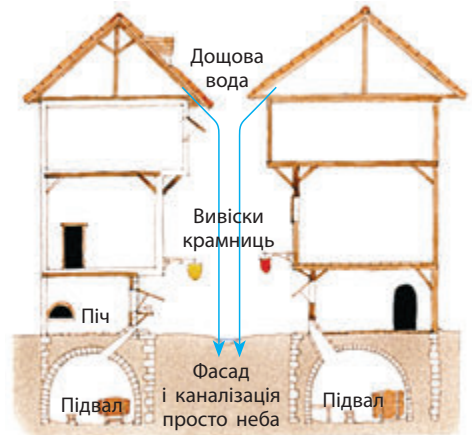
Бюргерство — повноправні жителі західноєвропейського середньовічного міста.

Патриціат — міська верхівка, особи, які належали до міської аристократії.

Плебс (плебеї) — найбідніші верстви міського населення.

■ Вулиця середньовічного міста. Сучасний малюнок

■ Внутрішній вигляд середньовічного будинку в Європі. Реконструкція

із заможними бюргерами утворювали **патриціат** — правлячу верхівку міста. Найбідніші верстви міського населення називалися **плебсом (плебеями)**. У різних містах плебеї складали від 20 до 70 % населення.

Як правило, населення міст поповнювалося за рахунок вихідців із сіл, які тікали від своїх сеньйорів. Якщо такий утікач прожив у місті рік і один день, то він ставав вільним. У деяких міських документах навіть писали: «Міське повітря робить вільним».

3 Цехи. Майстерня ремісника. Середньовічні міста розвивалися насамперед як центри ремісничого виробництва. На відміну від селян, ремісники виготовляли продукцію на продаж. Виробництво товарів розташовувалося в майстерні на першому поверсі помешкання ремісника. Усе виготовлялося вручну, за допомогою простих знарядь праці, одним майстром від початку і до кінця. Зазвичай майстерня була й крамницею, де ремісник продавав вироблені ним речі. Таким чином, майстер був водночас основним робітником і власником.

Члени цеху допомагали одне одному опанувати нові способи ремесла, але при цьому вони охороняли свої таємниці від інших цехів. Виборна цехова верхівка пильно стежила за тим, щоб усі члени цеху працювали приблизно в однакових умовах, щоб ніхто не багатів за рахунок іншого, не переманював замовників. Із цією метою вводилися суворі правила, де чітко вказувалося, скільки годин можна працювати, скільки верстатів і помічників мати. Порушників виключали з цеху, а це означало втрату засобів до існування. Також діяв суворий контроль за якістю товару.

Для вирішення деяких основних проблем ремісники почали об'єднувати свої зусилля, утворюючи **цехи** — замкнуті організації (корпорації) ремісників однієї спеціальності в межах одного міста, створені з метою усунення конкуренції (захисту виробництва та прибутків) і взаємодопомоги.

Крім виробництва, цехи організували і побут ремісників. Члени цеху будували власну церкву, школу, разом відзначали свята. На утриманні цеху були вдови, сироти, каліки. У разі облоги міста члени цеху під власним прапором утворювали окремий бойовий підрозділ, який мав обороняти певну ділянку стіни чи вежі.

До цеху входили лише **майстри**. Вони обирали голову і раду цеху. **Підмайстри** — помічники майстрів — членами цеху не вважалися, а отже, не користувалися привілеями і не мали права відкривати власну справу. Щоб стати майстром, підмайстер повинен був досконало опанувати свою спеціальність, потім пройти випробування і створити

виріб, який би засвідчував його майстерність. У Франції цей виріб називався **шедевром** — «робою рук». Нижче від підмайстра за ієрархічною драбиною були **учні**, яких ще в дитинстві віддавали майстрам на навчання. Спершу вони виконували роль слуг. Якщо навчання йшло успішно (майстри не поспішали розкривати свої секрети), учень міг стати підмайстром.

■ Цехова ієрархія

Із часом цехи стали гальмувати розвиток ремесла.

Зі Статуту цеху паризьких ткачів вовни (XIII ст.)

§ 1. Ніхто в Парижі не може бути ткачем, якщо не купив таке право в короля.

§ 3. Кожен ткач може мати у своєму будинку два широкі верстати й один вузький.

§ 8. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня, до того ж не менше ніж на чотири роки служби. Плата за навчання має дорівнювати 4 паризьким ліврам... Або на сім років безоплатно.

§ 26. Тканина будь-якого ґатунку може мати ширину 7 чвертей, інакше майстер заплатить 5 су.

§ 31. Ніхто при виготовленні сукна не може примішувати до справжньої вовни вовну ягнят під загрозою штрафу в 10 су за кожен шматок.

§ 47. Ніхто не може починати роботу раніше, ніж зійде сонце. Штраф 12 деньє.

- ? 1. Які основні положення щодо праці ткачів містяться в Статуті? 2. Якими є вимоги Статуту до знарядь праці? 3. Як регулюється якість продукції? 4. Чому Статут не дозволяв починати працю раніше, ніж зійде сонце?

4

Торгівля. Лихварі та банкіри. Розвиток торгівлі, як і ремесла, став однією з передумов виникнення міст. Торгівля в басейні Середземного моря ніколи не припинялася, навіть після загибелі Західної Римської імперії. Престижні товари мали попит, особливо серед верхівки варварських королівств. Дорогі тканини, посуд, зброя, прянощі — це те, на чому ґрунтувалася європейська торгівля перших століть Середньовіччя. Основні торговельні шляхи пролягали Середземним морем і річками. Недивно, що перші міста виникали на узбережжі або вздовж судноплавних річок.

Для ведення міжнародної торгівлі потрібні були не тільки великі кошти, але й сміливість. Далекі подорожі були небезпечними: пірати на морях чи розбійники на дорогах грабували купців. Також на товар і гроші претендували й деякі сеньйори, володіннями яких пролягали торговельні шляхи. Нерідко мито за провезення товару сягало половини його вартості.

■ Слюсар за роботою.
Малюнок 1451 р.

■ Традиційний кований знак

Для захисту своїх інтересів купці, подібно до ремісників, об'єднувалися в **гільдії**. Згодом вони утворили **торговельні компанії** — об'єднання купців із різних міст зі своїми представництвами.

У Середні віки міжнародну торгівлю в Середземному морі контролювали купці з італійських міст Венеція та Генуя, де вони конкурували з візантійськими купцями. У Північній Європі в басейні Балтійського і Північного морів торгівлю контролював торговельний союз багатих міст, який дістав назву **Ганза**.

Основні торговельні операції здійснювалися на ринках міст або на сезонних ярмарках. **Ярмарки** — великі щорічні торги, у яких брали участь купці з різних країн. На ярмарки місцевого значення з найближчих містечок і сіл звозили зерно, вино, тканини та інші товари. У XIII ст. найвідомішими були міжнародні ярмарки в чотирьох містах Шампанського графства на північному сході Франції.

Наприкінці XIII ст. в напрямках основних торговельних шляхів відбулися зміни. Генуезці відкрили морський шлях на північ Європи через Гібралтарську протоку. Це дозволило здешевити перевезення товарів і залучити до активної торгівлі північноєвропейські міста.

Будь-які значні фінансові операції неможливі без системи позичок. Людей, які давали гроші під відсотки, називали **лихварями**.

Лихвар — людина, яка позичає гроші під відсотки.

Міняйло — людина, яка за певну плату обмінює гроші.

Лихварство було досить поширеним явищем від часу появи грошей.

У Середні віки більшість платежів здійснювалися готівкою. Оскільки тоді в грошовому обігу було чимало різних золотих і срібних монет,

які карбувалися в різних містах Європи та Азії, актуальною стала професія **міняйл**. Крім обміну монет, вони також контролювали їхню якість.

У XIV ст. лихварі та міняйли стали засновниками **банків**. Перші банки надавали дві основні послуги: зберігали гроші й надавали

кредити, тобто позичали гроші за винагороду (під відсотки). У цей період розвинулася нова система розрахунків — **векселями**.

Якщо купець із Любека хотів придбати товар у Венеції, то йому не було потреби їхати туди з готівкою. Достатньо було внести необхідну суму в контору, що представляла інтереси його венеціанського торговельного партнера, отримати вексель, який разом із замовленням відправляли до Венеції, і отримати товар. Гроші, що залишилися в Любеку, могли використовувати венеціанці для закупівлі товарів у цьому місті.

Банки і векселі дали потужний поштовх розвитку торгівлі та промисловості. У купців зникла необхідність возити із собою значну кількість готівки.

Найбільш авторитетними банкірами Європи були Медичі та Строцці в Італії, Фуггери і Вельзери у Священній Римській імперії, Жак Кер у Франції.

5

Міське самоврядування. Міста-комуни. Із виникненням міст з'явилася й система управління ними. Місто очолювала особа чи група осіб, призначена сеньйором, на землі якого розташовувалося місто, або обрана безпосередньо жителями міста.

Виникаючи на землях феодала, міста залежали від нього та були зобов'язані сплачувати або, подібно до селянської общини, відробляти податок. Ремісники віддавали частину своїх виробів, купці сплачували товаром або грошима, інші працювали на панщині або виконували іншу роботу. Жителів міст обтяжувала така залежність, і вони прагнули звільнитися від неї.

Боротьба міст за свободу і привілеї розгорнулася в XI—XIII ст. Для протистояння сеньйорам жителі міста об'єднувалися в союзи — **комуни**. Через повстання, подарунки королів, які боролися проти посилення влади сеньйорів, або завдяки викупу міста здобували **право самоврядування**: мати власні виборні органи влади, суди, поліцію, ополчення, податки, скарбницю, закони тощо. Такі міста називалися **комунами**.

Комунальний рух — боротьба городян за самоврядування міст.

Перші міста-комуни постали в Північній Італії в XI ст. Жителі міст, скориставшись боротьбою між папами та імператорами, проголошували своє самоврядування. Усі спроби Фрідріха I Барбаросси придушити цей рух успіху не мали. Так, комунальний рух став поширюватися Європою. Проте не всі міста зуміли домогти-

РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

ся права самоврядування. Там, де була сильнішою влада сеньйора, успіхи комун мали лише тимчасовий характер. Символом самоврядування була міська ратуша — приміщення, де розташовувалися органи управління.

6 **Городянин — людина нового типу.** Поява і розвиток міст підірвали засади Середньовіччя. Так, розвиток ремесла, торгівлі, банківської справи сприяв заміщенню натурального господарства товарним господарством. Міста змінювали життя людини Середньовіччя. Жителі міст помітно відрізнялися від сільських не тільки заняттями. Вони інакше сприймали світ, були більш енергійними, покладалися переважно на власні сили. Городяни значно більше знали про навколишній світ. Темп їхнього життя був значно вищим від сільського і не таким спокійним. Жителі міст прагнули успіху, намагалися розбагатіти, примножити те, що вони отримали в спадок. У містах зустрічалося чимало пройдисвітів, шахраїв, тобто таких людей, які за будь-яку ціну були готові здобути багатство. У їхньому розумінні багатство давало свободу — найбільшу цінність міста. Із часом нащадки жителів середньовічних міст змінили Європу і весь світ.

? Запитання і завдання

1. Де у Середньовічній Європі була найбільша кількість міст? 2. Якими були основні верстви міського населення? 3. Що таке цехи? 4. У які групи об'єднувалися купці для захисту своїх інтересів? 5. Де і коли постали перші міста-комуні? 6. Що було символом міського самоврядування?
- 7. Як відбувалося виникнення міст у Середньовічній Європі? 8. Охарактеризуйте організацію цехового ремесла у середньовічних містах. 9. Як розвивалася торгівля у Середньовіччі? 10. Як міста боролися за самоврядування? 11. Чому городянина називають людиною нового типу?
- 12. У європейських мовах назви багатьох міст мають однакові частини: «бург» (нім. — фортеця), «хафен» (нім. — гавань), «честер» (латин. — табір), «фурт» (нім. — брід), «бридж» (англ. — міст) тощо. Знайдіть на карті атласу міста, які у своїх назвах містять такі частини. Спробуйте пояснити їх виникнення. Зробіть висновки щодо причин їхньої появи. 13. Складіть таблицю «Населення середньовічних міст» (у зошиті).

Назва верстви	Особливості становища

- 14. Уявіть, що ви відвідали середньовічне місто. Підготуйте розповідь за темою «Один день у середньовічному місті».

Узагальнення за розділом II

«Середньовічний світ Західної Європи»

1. Складіть перелік подій або явищ, які ви вважаєте найважливішими для формування середньовічного світу Західної Європи. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: «феод», «феодалізм», «васалітет», «сеньйор», «феодальна драбина», «цех», «майстер», «підмайстер», «учень», «гільдія», «Ганза», «лихварство», «міська комуна», «внутрішня колонізація», «зовнішня колонізація».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) покажіть території та напрямки зовнішньої колонізації середньовічних європейців;
  - 2) визначте території, які найбільше і найменше постраждали від епідемії чуми у 1343—1353 рр.;
  - 3) простежте, як відбувалася християнізація Європи у VI—XIII ст.;
  - 4) вкажіть межу розподілу сфер впливу між римсько-католицькою та православною церквами в 1054 р.;
  - 5) покажіть місця розташування резиденції папи римського та чотирьох патріархів східних церков;
  - 6) вкажіть найбільші торговельно-ремісничі міста Європи;
  - 7) покажіть місця, де відбувалися найбільші ярмарки і торги;
  - 8) покажіть регіони, де зосереджувалася торгівля купців Ганзи, Венеції й Генуї.
4. Охарактеризуйте повсякденне життя і традиції середньовічної людини. Порівняйте їх із повсякденним життям і традиціями жителів Римської імперії й варварських племен.
5. Визначте причини і наслідки: 1) внутрішньої і зовнішньої колонізації Середньовічної Європи; 2) формування трьох станів середньовічного суспільства; 3) християнізації Європи; 4) розколу християнської церкви; 5) виникнення середньовічних міст; 6) формування цехової системи виробництва; 7) боротьби міст із сеньйорами; 8) формування феодалізму.

Тестові завдання для тематичного контролю за розділом II «Середньовічний світ Західної Європи»

1. Закінчіть речення.

До найбільших небезпек середньовічної людини належить голод, хвороби (епідемії), ...

А грабіжники
В посухи

Б війни
Г неврожай

РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст.

§ 7. Північна Європа наприкінці VIII — у XV ст.

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: хто такі нормани, вікінги, варяги; чому наприкінці VIII — в XI ст. нормани наводили жах на Європу; як виникли і розвивалися країни Північної Європи в Середні віки; яким був духовний світ народів Північної Європи.

 Нормани, вікінги, варяги. Початок IX — першу половину XI ст. в історії Європи називають «епохою норманів». У той час германські племена, які жили на півночі Європи, на Ютландському, Скандинавському півостровах і деяких островах Балтики, рушили на завоювання нових земель. У країнах Європи їх називали **норманами** — «північними людьми». Звичною молитвою тоді було прохання до Бога врятувати від люті норманів, коли зненацька біля берегів з'являлися їхні довгі безпалубні кораблі — **дракари** — зі страхітливими різьбленими головами драконів на носах.

Вікінги — учасники морських походів скандинавів наприкінці VIII — у середині XI ст. На Русі були відомі як варяги; на Заході — як нормани, «північні люди».

У Скандинавії тих, хто не хотів працювати вдома, а віддавав перевагу життю, сповненому небезпек і пригод, називали **вікінгами**. Вікінги плавали не лише на захід, а й на схід. Балтійським морем і далі Західною Двиною діставалися вони земель, де жили східні слов'яни, які називали чужинців **варягами**. Тут вони торгували з місцевим населенням, засновуючи свої факторії (торговельні поселення), або рухалися шляхом «із варягів у греки» далі, до Константинополя. Варязькі дружини наймалися служити до візантійських імператорів, які високо цінували хоробрість і військову майстерність норманів.

 Походи вікінгів були останньою хвилею Великого переселення народів.

 Перша хвиля Великого переселення народів в V—VI ст. зруйнувала давню Римську імперію і призвела до появи в Європі нових держав — варварських королівств. Друга хвиля в IX—XI ст. докотилася до нової Європи. Вікінги не змогли зруйнувати її, тому змушені були пристосуватися до неї, запозичуючи традиції та порядки феодальної Європи.

2 Походи вікінгів. До кінця VIII ст. європейці нічого не знали про норманів — предків сучасних норвежців, шведів, данців та ісландців. У 793 р. загін норманів уперше напав на монастир північно-східного узбережжя Англії, пограбував і спалив його. Відтоді поселення приморських земель Англії, Франції, Німеччини перетворилися на об'єкти постійних нападів морських розбійників. Хоробрі та безжалюгідні нормани сіяли смерть, грабували, спалювали будинки.

Після походу нормани поверталися з награбованим на батьківщину, але з часом вони почали захоплювати і підкоряти своїй владі величезні території в різних частинах Європи й оселятися на них.

Найбільше постраждали від норманських завойовників Британські острови, оскільки вони були розташовані дуже близько до батьківщини норманів. Згодом вони розселилися на північно-східному узбережжі Англії. Землі, що опинилися під владою норманів, які були вихідцями з Данії, стали називати «Областю данського права», або Денло. Із цієї частини Англії вони почали просуватися далі. Становище англосакських королівств на острові стало загрозливим. Боротьбу проти загарбників очолило королівство Уессекс. Переломним моментом у боротьбі англосаксів проти данців стало правління уессекського короля **Альфреда Великого (871—900)**. Завдяки реформам йому вдалося мобілізувати на боротьбу проти ворога всі сили, проте вигнати норманів з Англії він так і не зміг.

Після смерті короля Альфреда боротьба проти данців розгорнулася з новою силою. Наприкінці X ст. до єдиного Англійського королівства було приєднано землі Денло. Однак у 1013 р. армія данського короля висадила на узбережжі й швидко захопила всю Англію.

■ Повсякденне життя вікінгів. Сучасний малюнок

Так острів опинився у складі величезної Північної держави данського короля **Канута Могутнього** (1017—1035), до якої входили Данія, Норвегія, Швеція і Шотландія. Після смерті Канута його держава швидко розпалася, і в Англії відновилася влада англосаксів, але знову на нетривалий час. За слабких нащадків Карла Великого нормани почали постійно зазіхати на французькі володіння.

Вікінги тричі — у 845, 857, 865 рр. — спустошували Париж. У 885—886 рр. вони протягом десяти місяців тримали його в облозі, але цього разу захопити місто їм не вдалося.

Нормани (французи називали їх нормандцями) прийняли християнство, засвоїли французьку мову і зробили свої володіння найсильнішим герцогством на півночі Франції. У 1030—1091 рр. нормани завоювали Північну Італію та Сицилію, а в 1066 р. — Англію.

Крім завойовницьких походів, нормани здійснили багато географічних відкриттів. У 870-х рр. нормани з Норвегії відкрили й почали заселяти Ісландію — «Крижану країну», як назвали нові землі перші поселенці. У IX—X ст. нормани почали заселяти острови північної частини Атлантичного океану. Вікінг Ейрік Рудий, за скоєний злочин приречений на вигнання з Ісландії, відплив на північний захід і несподівано відкрив Гренландію — «Зелену землю».

Сміливий мореплавець Лейф Щасливий та його супутники близько 1000 р. досягли островів, розташованих поблизу узбережжя Північної Америки. У сагах (легендах) ці місця називають «Лісовою країною», «Країною плоских каменів» та «Країною дикого винограду».

■ Ейрік Рудий

■ Походи вікінгів. Сучасний малюнок

Якщо норвежці та данці здійснювали свої походи переважно на захід, то шведські вікінги — на схід. У VIII ст. вони почали проникати на землі угро-фінських, балтських і слов'янських племен. Однак походи в ці землі, як правило, мали мирний торговельний характер. Вони намагалися заволодіти торговельними шляхами, що пролягали Волгою до Каспійського моря та Дніпром до Чорного моря в землі Арабського халіфату та Візантії.

Загони варягів мали велике значення для формування державності у східних слов'ян.

3 **Виникнення скандинавських держав.** Походи норманів дали могутній поштовх до утворення держав Північної Європи. Завдяки їм посилилася влада племінних вождів — **конунгів**.

Найшвидше процес утворення держави відбувався в Данії (із VIII ст.). Тут завдяки більш сприятливим природним умовам швидше відбувалося зміцнення влади знаті й вождів. З'явилася велика земельна власність і залежні прошарки суспільства. У другій половині X ст. **Гаральд Синьозубий** (бл. 950—986) остаточно об'єднав Данію під своєю владою.

Наприкінці IX ст. конунгу **Гаральду Прекрасному** (бл. 890—940) вдалося підкорити своїй владі більшість племен Норвегії. Остаточне об'єднання країни відбулося лише на початку XI ст. Проте королівська влада виявилася нетривалою, і Норвегія тимчасово увійшла до складу володінь данського короля **Канута Могутнього**. Однак після смерті сина останнього норвезького короля корону отримав **Гаральд Суворий** (1046—1066).

У Швеції об'єднання країни відбулося під час правління **Олафа Сьютконунга** (бл. 995—1020), але влада короля тривалий час залишалася слабкою. Щоб зміцнити свою владу, усі скандинавські правителі прагнули підтримки християнської церкви. Проте утвердження християнства в Скандинавії тривало не досить довго.

4 **Країни Скандинавії у XII—XV ст.** Найбільш розвинутою з-поміж скандинавських країн була Данія. Тут протягом XII—XIII ст. сформувалися феодальні відносини й завершився процес християнізації населення. У середині XIV ст. розпочався процес швидкого піднесення Данії. Значну роль у ньому відіграв **Вальдемар IV Аттердаг** (1340—1375). Проте його плани були перервані поразкою у війні проти Ганзи — могутнього торговельного об'єднання північнонімецьких міст, що не бажало втрачати контроль над Балтійським морем.

Його донька і наступниця **Маргарита (1387—1412)** продовжила політику батька, спрямовану на об'єднання Скандинавії під своєю владою. Як дружина короля Норвегії Гакона VI, Маргарита домоглася обрання на данський престол свого сина Олафа, який після смерті Гакона VI в 1380 р. успадкував і норвезький престол. Таким чином, Данію і Норвегію було об'єднано в єдину державу. Після смерті Олафа в 1387 р. Маргарита стала королевою Данії та Норвегії. У 1397 р., скориставшись міжусобною боротьбою у Швеції, вона спромоглася долучити до унії Данії з Норвегією ще й Швецію. Формально королем Данії, Норвегії та Швеції було проголошено онука Маргарити Еріка II, але насправді управління зберігалося в її руках аж до 1412 р.

Так завдяки унії **1397 р.**, яка була укладена у шведському місті Кальмар (через що дістала назву **Кальмарська**), на півночі Європи постало могутнє утворення, яке почало висувати свої вимоги на панування в басейні Балтійського моря. Проте це об'єднання виявилось досить штучним. Швеція весь час намагалася позбутися данського панування. У 1453 р. вона домоглася автономії, а 1523 р. — незалежності. Національний рух у Швеції, започаткований боротьбою проти Данії, настільки мобілізував сили країни, що вона згодом сама стала претендувати на провідну роль у басейні Балтійського моря.

■ Данські воїни.
Мініатюра XII ст.

5 **Духовний світ народів Північної Європи.** Острів Ісландія, заселений вікінгами у IX—X ст., — місце унікальних пам'яток культури германських племен Північної Європи. Із давніх часів ісландці зберегли саги про подвиги вікінгів та їхніх давніх богів. Співцями цих саг були **скальди** — поети і воїни одночасно. У XIII ст. ці легенди були записані в книгах, за якими ми можемо відтворити побут, духовний світ та образи героїв давніх германців.

Скандинавські народи тривалий час залишалися язичниками. Їхнім головним богом був **Одін** (давні германці називали його Вотаном). Саме до його володінь, у Валгаллу, небесні діви — **валькірії** — приводили душі загиблих у бою воїнів. Тут вони відпочивали в очікуванні вирішальної битви проти сил зла. З інших богів найвідомішим був **Тор** (давньогерманський Донар). Він кидав

свій важкий молот у хмари і викрешував блискавки. Дружиною Одіна була **Фрейя** — богиня добрих урожаїв і родючості, покровителька родини та шлюбу. Сили зла уособлювали богиня смерті й потойбічного світу **Хель**, жахливий дракон **Фафнір** і вовк **Фенрір**. Кривдили людей також маленькі злі тролі, які стерегли багатства земних надр.

Скандинави ставилися до своїх богів дещо незвично. Вони приносили їм у жертву тварин, а інколи навіть людей, але при цьому не просили в богів захисту й допомоги, а вимагали. Якщо боги не виконували того, що від них вимагалось, то нормани могли полишити цих богів і звернутися до інших.

Пісні про давніх богів і героїв увійшли до збірника «Едда», в основу якого покладена легенда про скарб нібелунгів — підземних карликів-ковалів. За переказами, той, хто володів цим скарбом, мав величезну владу й талан у всіх справах. На основі цих легенд у XIII ст. в Німеччині з'явилася «Пісня про Нібелунгів».

Скандинавська міфологія сповнена похмурих образів, у яких відбилися суворі картини реального життя.

Ісландські саги містять також описи реальних історичних подій. Саме з них історики дізналися про відкриття Північної Америки Лейфом Щасливим, про давніх правителів Норвегії, про завоювання норманами Англії та інші відомості.

<p>793 р. Близько 1000 р. 1397 р.</p>	<p>Перший відомий напад норманів на узбережжя Англії Подорож мореплавця Лейфа Щасливого до Північної Америки Укладання Кальмарської унії</p>
--	--

Запитання і завдання

1. Хто такі вікінги, варяги і нормани? 2. Коли відбувся перший відомий напад норманів на узбережжя Англії? 3. Чим уславився норманський мореплавець Лейф Щасливий? 4. Кого нормани називали конунгами? 5. Яким був наслідок Кальмарської унії? 6. Назвіть головного бога норманів-язичників.
- 7. Як відбувалися походи вікінгів? 8. Як виникли скандинавські держави? 9. Охарактеризуйте розвиток країн Скандинавії у XII—XV ст.
- 10. Складіть план «Духовний світ народів Північної Європи» і підготуйте розповідь за ним. 11. Прослідкуйте за картою напрямки походів вікінгів. Назвіть регіони, колонізовані вікінгами, і держави, утворені ними.
- 12. Визначте наслідки епохи вікінгів для Європи.

§ 8. Хрестові походи

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** що змусило Європу вирушити в хрестові походи до Палестини; чому із часом хрестоносці змінили напрямок своїх походів; яке значення мали хрестові походи для історичного розвитку Європи.

1 **Причини хрестових походів.** Хрестові походи — це військові експедиції, які організовував західний християнський світ проти мусульман. Їхньою метою було завоювання Єрусалима і Палестини. Усього з 1095 до 1291 р. було здійснено вісім хрестових походів до Святої Землі. Для того щоб зрозуміти, чому розпочалися хрестові походи, необхідно подивитися, яким був християнський світ наприкінці XI ст. Завдяки реформам папи Григорія VII католицька церква мала великий вплив на європейські справи. Заклик, що лунав із Риму від папи, вважався обов'язковим для всіх католиків.

Європейське рицарство перебувало в досить складній ситуації. За правом майорату (першості в успадкуванні) маєток феодала успадковував лише його старший син, а молодші змушені були самі шукати засоби до існування. Безземельні рицарі, що грабували та влаштовували криваві війни зі слабшими сусідами, перетворилися на справжнє лихо. Вільних земель на цей час у Європі вже не було, а працювати чи торгувати вважалося для рицаря ганьбою.

Протягом семи років європейські країни потерпали від голоду, епідемій чуми та інших хвороб. До цього додалися незвично суворі зими і повені 1089—1094 рр. Серед людей стали поширюватися чутки про наближення кінця світу. Усі чекали на Божу кару за свої гріхи та були готові спокутувати їх паломництвом до Святої Землі або отримати спасіння іншим подвигом за віру. Паломники, що поверталися з Єрусалима, відвідавши Гроб Господній (місце поховання Ісуса Христа), розповідали про переслідування християн турками-сельджуками. Із цих повідомлень народилася ідея особливого паломництва — війни за Христа і визволення Гробу Господнього з-під влади невірних.

■ Папа Урбан II головує на Клермонському соборі. Мініатюра XV ст.

■ Від'їзд хрестоносців у Святу Землю. Мініатюра XIII ст.

Ситуація, що склалася на Сході наприкінці XI ст., була сприятливою для втручання правителів Західної Європи. Візантійська імперія переживала скрутні часи. Унаслідок нападів турків-сельджуків вона втрачала свої володіння в Малій Азії. Постійні напади сельджуків зробили небезпечними шляхи, якими пересувалися християнські паломники до Святої Землі. Візантійський імператор Олексій I Комнін звернувся з проханням про допомогу до папи римського.

Заклик імператора було почуто. **27 листопада 1095 р.** в південнофранцузькому місті

Клермон відбувся великий церковний собор. Після його завершення папа **Урбан II** звернувся з промовою до великого натовпу селян, міщан і рицарів, які зібралися на площі.

Він закликав усіх до походу на Схід заради визволення Палестини з-під влади невірних і повернення християнам Гробу Господнього. Усім визволителям Святої Землі папа пообіцяв спокутування гріхів. «Нехай стануть віднині воїнами Христа, — промовив Урбан II, — ті, хто раніше були грабіжниками. Нехай справедливо б'ються з варварами ті, хто раніше воював проти братів і родичів». До того ж папа згадав про багату здобич, що чекає на Сході.

«Так хоче Бог!» — повторював натовп папські слова, які проповідники поширили всією Європою. У Франції, Німеччині, Італії люди нашивали на свій одяг хрести, називаючи себе паломниками, а свій похід — паломництвом, або священним шляхом. Лише набагато пізніше ці походи до Святої Землі дістали назву хрестових, а їхніх учасників почали називати **хрестоносцями**.

2 **Перший хрестовий похід (1096—1099 рр.).** Основні сили хрестоносців, що вирушили в похід, склалися з чотирьох рицарських армій загальною кількістю близько 4 тис. рицарів і 25 тис. піхотинців. Хоча у хрестоносців не було єдиного керівництва, проте рицарі мали добре озброєння та вміли воювати. Для того щоб підготуватися до походу, багато з них продали або заклали своє майно.

i

Навесні 1097 р. війська хрестоносців зібралися біля стін Константинополя. За наказом Олексія I Комніна їх усіх було переправлено до Малої Азії. У червні вони захопили Нікею і рушили далі. Вирішальна битва відбулася 4 липня 1097 р. поблизу долини Дорилеї, де турки-сельджуки зазнали цілковитої поразки. Шлях на Схід було відкрито.

Після важкого переходу через гірське плато під палючим сонцем хрестоносці підійшли до Антіохії. Сім місяців тривала облога неприступної фортеці. Хрестоносці потерпали від голоду і хвороб та майже втратили надію захопити місто. Лише завдяки зраді одного із жителів міста їм вдалося взяти Антіохію. Оскаженілі від голоду хрестоносці грабували місто, аж раптом самі опинилися в облозі.

Антіохію оточила велика армія турків-сельджуків. Надії на порятунок не було, і всі занепали духом. Лише диво могло врятувати хрестоносців, і воно сталося. Один із воїнів заявив про своє видіння під час сну, ніби апостол Андрій сказав йому, що хрестоносці врятуються, коли знайдуть наконечник списа, яким римський воїн простромив тіло розп'ятого Ісуса, і вказав місце, де сховано цю реліквію. Наконечник було знайдено, і натхненні цим дивом хрестоносці розбили величезну армію сельджуків. (Щоправда, дехто запідозрив ошукування, оскільки наконечник виглядав занадто новим.)

Пройшовши узбережжям і захопивши приморські міста, червневого ранку 1099 р. хрестоносці побачили Єрусалим. Після тривалої підготовки і кількох невдалих штурмів 15 липня 1099 р. місто було взяте. На Заході, у Європі, загарбання Єрусалима викликало небачену радість, а мусульмани та іудеї надовго запам'ятали єрусалимську різанину, влаштовану християнами.

3 **Держави хрестоносців. Духовно-рицарські ордени.** Завойовані землі на Сході хрестоносці вважали своєю власністю і заснували на них свої держави: **Єрусалимське королівство, князівство Антіохійське, графство Едеське і графство Триполі.** Головним вважалось Єрусалимське королівство, а його монарх — захисником Гробу Господнього.

■ Облога Антіохії хрестоносцями. Середньовічна мініатюра

■ Штурм Єрусалима. Середньовічна мініатюра

i

Для захисту християнських володінь від мусульман хрестоносці утворили **духовно-рицарські ордени**, які головною справою своєї діяльності вважали не молитву, а війну. Вступаючи до ордену, рицарі давали три обітничі (покори, бідності, безшлюбності) і, на відміну від звичних ченців, зобов'язувалися зі зброєю в руках захищати християнську віру.

Хрестоносці організували на Сході три ордени. Найдавніший — **Орден госпітальєрів, або іоаннітів**. У Єрусалимі ще до хрестових походів існував будинок для відпочинку паломників — госпіталь (притулок), який мав ім'я Святого Іоанна, патріарха Александрійського (VII ст.). Ченці спершу доглядали поранених, а потім самі почали воювати проти невірних.

Духовно-рицарські ордени — об'єднання рицарів, головною справою яких була боротьба проти ворогів християнської віри; присягалися не одружуватися та жити в бідності.

У 1113 р. папа офіційно визнав існування госпітальєрів і затвердив статут ордену, згідно з яким вони були зобов'язані боротися проти ворогів християнства. Після відвоювання мусульманами в 1309 р. Палестини госпітальєри заволоділи островом Родос, а коли турки-османи в 1522 р. захопили його, орден перебрався на Мальту. Відтоді орден називається Мальтійським, він існує й дотепер, а зовнішнім проявом його діяльності є добродійність.

У 1113 р. папа офіційно визнав існування госпітальєрів і затвердив статут ордену, згідно з яким вони були зобов'язані боротися проти ворогів християнства. Після відвоювання мусульманами в 1309 р. Палестини госпітальєри заволоділи островом Родос, а коли турки-османи в 1522 р. захопили його, орден перебрався на Мальту. Відтоді орден називається Мальтійським, він існує й дотепер, а зовнішнім проявом його діяльності є добродійність.

На початку XII ст. виник **Орден тамплієрів, або храмовників** (від франц. *temple* — храм). Його заснували в 1118—1119 рр. дев'ять французьких рицарів. Резиденція ордену розташовувалася в Єрусалимі, на місці храму Соломона. Історія виникнення Ордену тамплієрів сповнена таємниць. Протягом десяти років засновники прихо-

■ Щит госпітальєрів

■ Щит тамплієрів

■ Щит тевтонів

вували його створення. Лише 1128 р. папа затвердив його статут. Метою ордену було проголошено захист шляхів до Святої Землі та власне паломників. Тамплієри, на відміну від інших орденів, мали значний вплив у Європі.

У 1190 р. німецькі хрестоносці заснували в Палестині **Тевтонський, або Німецький, орден Святої Діви Марії**. На відміну від інших орденів, до нього вступили переважно німецькі рицарі. У Палестині орден залишався недовго. Тевтони захищали угорські землі від половців, а згодом на запрошення польських панів переселилися до Східної Прибалтики. Спочатку метою тевтонів був захист польських земель від нападів племен пруссів, але приблизно за півстоліття орден завоював усі пруські землі й утворив на них свою державу. Орден хрестоносців підпорядковувалися безпосередньо папі.

Поверх обладунків «брати-рицарі» носили дуже довгі плащі — мантиї. Іоанніти мали чорний плащ із білим восьмиконечним хрестом, тамплієри — білий плащ із червоним восьмиконечним хрестом, тевтони — білий плащ із простим чорним хрестом.

4 Другий і Третій хрестові походи. Незважаючи на постійне перебування в бойовій готовності, становище хрестоносців на Сході не було міцним. У середині XII ст. сельджуки перейшли в наступ. Вони проголосили **джихад** — священну війну ісламу проти християн. Єрусалимський король, втративши більшу частину своїх володінь, звернувся по допомогу до папи, який у відповідь оголосив **Другий хрестовий похід (1147—1149 рр.)**. Незважаючи на значні військові сили (50 тис. воїнів), що вели із собою німецький імператор Конрад III і французький король Людовік VII, похід закінчився цілковитою поразкою. Місто Дамаск, узяття якого було метою походу, витримало облогу хрестоносців.

У другій половині XII ст. становище хрестоносців на Сході ще більше погіршилося через походи єгипетського султана Салах ад-Діна, або Саладіна, як його називали європейці. Саладін очолив боротьбу мусульман проти хрестоносців. Він захопив Єрусалим і взяв за жителя його мешканців величезний викуп.

У відповідь Захід організував **Третій хрестовий похід (1189—1192 рр.)**. Очолили його троє європейських королів: французький, англійський і німецький. Та від самого початку учасникам походу не таланило. Під час переправи через гірську річку в Сирії потонув німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, після чого більшість німецьких рицарів повернулася додому. Французький король Філіпп II Август і ан-

глійський король Річард I Левове Серце були давніми ворогами та замість того щоб діяти спільно, лише чинили перешкоди один одному.

Висадившись у 1191 р. в Сирії, англійські та французькі війська оточили **фортецю Акра** і після тривалої облоги захопили її. Однак Філіпп II Август і Річард I Левове Серце посварилися остаточно, і французи, залишивши англійців напризволяще, повернулися додому.

Річард I Левове Серце тричі намагався взяти Єрусалим, але не зміг. Він лише уклав у 1192 р. угоду із Саладіном, за якою султан гарантував християнським паломникам безперешкодне відвідування святих міст — Єрусалима, Назарета і Віфлеєма протягом трьох років.

Другий і Третій хрестові походи засвідчили, що західний християнський світ уже не мав того релігійного піднесення, яке було раніше. Католицька церква вже була неспроможна подолати суперечки між державами Європи за допомогою величної ідеї служіння християнству.

5 Четвертий хрестовий похід (1202—1204 рр.). На початку XIII ст. стало зрозумілим, що вирішальне значення для долі Святої Землі має Єгипет, султан якого постійно загрожував володінням хрестоносців. Папа Інокентій III почав готуватися до нового хрестового походу.

Щоб потрапити до Єгипту, керівники походу звернулися до Венеції, яка мала найкращий флот, із проханням переправити їхні війська. Дож Венеціанської республіки Енріко Дандоло погодився

Дож — глава Венеціанської чи Генуезької республіки; обирався довічно.

перевезти хрестоносців за велику суму грошей — 85 тис. марок сріблом. У червні 1202 р., коли кораблі були вже готові, на острові Лідо зібралася

тільки третина хрестоносців. Керівники походу змогли зібрати лише частину необхідної суми. Тоді дож запропонував відкласти платіж за умови, що хрестоносці допоможуть йому знищити торговельного суперника — місто Задар на східному узбережжі Адріатичного моря. Незважаючи на заборону папи воювати проти християн, керівники походу погодилися на таку пропозицію. У листопаді 1202 р. вони захопили і пограбували Задар. Папа Інокентій III відлучив Венецію і хрестоносців від церкви, але, бажаючи знищити єгиптян, пообіцяв зняти відлучення, якщо похід відбудеться.

Однак дож Венеції намовив хрестоносців на похід проти ще одного свого суперника — християнського Константинополя (Візантії). Приводом до війни стало бажання сина візантійського імператора Ісаака II Ангела відібрати в дядька Олексія престол, який той захопив, осліпивши брата. Імператорський син пообіцяв за це щедрю ви-

нагороду, вкрай необхідну хрестоносцям, — 200 тис. марок сріблом.

Влітку 1203 р. хрестоносці розпочали облогу Константинополя. Захопивши місто, вони повернули престол Ісааку II. Далі належало розрахуватися з «визволителями», але в імператорській скарбниці не знайшлося такої кількості грошей. Коли їх почали силою стягувати з населення, вибухнуло повстання. Ісаак II спробував захистити місто від «визволителів». Хрестоносці розпочали новий штурм Константинополя і 13 квітня 1204 р. взяли місто, по-варварськи пограбувавши його та вбивши тисячі жителів.

Після перемоги хрестоносці поділили між собою землі імперії. Латиняни (так називали хрестоносців візантійці) утворили на руїнах імперії свої володіння, які на Заході називали Латинською Романією, а історики згодом назвали Латинською імперією. Про продовження походу, певна річ, годі було й казати.

Четвертий хрестовий похід і, зокрема, знищення центру східного християнства — Візантійської імперії — засвідчив глибоку кризу руху хрестоносців. Усі наступні чотири хрестові походи вже не спрямовувалися в Палестину.

Після припинення хрестових походів держави хрестоносців були приречені. Одне за одним були знищені міста-фортеці хрестоносців — Триполі, Тір, Сідон. У 1291 р. єгиптяни завоювали Акру — останню столицю Єрусалимського королівства. Епоха хрестових походів завершилася.

6 **Значення і наслідки хрестових походів.** Хрестові походи як військові експедиції з метою визволення Святої Землі зазнали краху. Вони спричинили значні людські втрати як серед населення країн Сходу, так і серед їхніх учасників. Під час походів було знищено багато пам'яток культури, бібліотек, палаців. Унаслідок Четвертого хрестового походу зазнав значних руйнувань Константинополь — центр східної християнської культури. Хрестові походи спричинили погіршення відносин між Європою і країнами Сходу, християнським та ісламським світами.

Проте епоха хрестових походів не минула безслідно для Європи. Значно поживавилася торгівля на Середземному морі. Особливо великі переваги отримали італійські міста-держави — Венеція, Ге-

■ Вступ хрестоносців у Константинополь. Художник Е. Делакруа

нуя, Піза, до яких перейшла першість у торгівлі з країнами Сходу. Візантія як торговельний суперник італійських міст-держав після Четвертого хрестового походу зникла. Торговельні зв'язки Сходу і Заходу за час хрестових походів набули регулярного характеру. Кількість товарів, які привозили європейські купці зі Сходу, збільшилася в десятки разів.

Європейці познайомилися з виробництвом цукру, шовкових тканин і скляних дзеркал, запозичили зі Сходу голубину пошту і вітряки. Знайомство зі Сходом мало великий вплив і на побут європейців. Рицарі засвоїли східні манери, придворну ввічливість. Саме відтоді на Заході призвичаїлися мити руки перед вживанням їжі, приймати ванни і митися в гарячих лазнях. У рицарських замках з'явилася нова захоплююча гра — шахи.

1095 р.	Виступ папи Урбана II на соборі в Клермоні
1096—1291 рр.	Хрестові походи
1099 р.	Узяття Єрусалима хрестоносцями
1204 р.	Узяття Константинополя хрестоносцями
1291 р.	Падіння Акри, останньої столиці Єрусалимського королівства. Завершення епохи хрестових походів

Запитання і завдання

1. Що таке хрестові походи? 2. Коли відбувся Перший хрестовий похід? 3. Назвіть держави, утворені хрестоносцями на завойованих землях Сходу. 4. Які три європейські монархи очолювали Третій хрестовий похід? 5. Яким був результат Четвертого хрестового походу? 6. Яка подія стала завершенням епохи хрестових походів?
7. Охарактеризуйте становище християнського світу напередодні хрестових походів. Якими були їх причини? 8. Як відбувався Перший хрестовий похід? 9. Охарактеризуйте духовно-рицарські ордени, утворені хрестоносцями в Палестині. 10. Що ви знаєте про Другий, Третій і Четвертий хрестові походи?
11. Прослідкуйте за картою напрямки хрестових походів і зміни, які вони спричинили на Сході. 12. Складіть таблицю «Хрестові походи» (у зошиті).

Хрестовий похід, дата	Основні події	Результати і наслідки

13. Чи вдалося хрестоносцям завдяки своїм походам досягти поставленої мети? Свою думку обґрунтуйте.

Практичне заняття «Наслідки хрестових походів»

Мета: визначити основні наслідки хрестових походів.

Завдання до практичного заняття: підготуйте повідомлення за темою «Результати і наслідки хрестових походів».

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть результати, які ви отримали, працюючи над своїми повідомленнями.
2. Чи можна вважати хрестові походи епохою в історії Середньовічної Європи? Свою думку обґрунтуйте.
3. Поясніть, як ви розумієте твердження: «Хрестові походи, без сумніву, мали глибокий вплив на загальний хід розвитку християнських держав».
4. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§9. Держава в Середньовічній Європі

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: хто такі королі, як вони з'явилися у Європі; чому виникають представницькі органи влади — парламенти; як здійснювалося правосуддя в Середні віки.

Ранньосередньовічне королівство. Початок Середніх віків відзначився тим, що у Європі постали принципово нові форми держави. Свій початок вони беруть із союзів германських племен, що рушили в межі Західної Римської імперії. Проте зруйнувавши імперію та підкоривши її територію і населення, вожді племен не могли управляти цими територіями. Римська система влади фактично була знищена і відродитися вже не могла. До того ж вожді зустрічали опір одноплемінників, які не розуміли, чому руйнуються старі традиції племінної влади.

Зрештою окремим вождям вдавалося приборкувати опір, а свою владу зміцнити настільки, що її вже ніхто не міг заперечувати. Спочатку, як і раніше, така могутня влада трималася на силі (воєнній

- Етапи розвитку монархії у Європі

дружині) та авторитеті. Особливо яскраво це видно на прикладі вождя франків Хлодвіга. Проте, як вам уже відомо, він знайшов для своєї влади й інші опори: закони, гроші (скарбниця), апарат управління і церкву, яка стверджувала, що «влада від Бога». Фактично Хлодвіг створив державу, у якій він був не просто вождем племені, а **монархом**, королем, який правив одноосібно і передавав свою владу у спадок.

Дещо подібне відбувалося і в інших варварських королівствах. Хоча створена система влади виявилася слабкою, залежною від особистості монарха, вона все ж заклала перші підвалини середньовічних королівств.

Створивши державу, засновники мало замислювалися про її подальшу долю. У їхніх очах вона була таким самим майном, як і все інше.

А з майном, на їхню думку, треба вчиняти справедливо — ділити між синами (нащадками), що зазвичай і робили. Проте така справедливість оберталася боротьбою за владу, унаслідок якої загинула більшість варварських королівств.

Монархія (від грец. «єдиновладдя») — форма правління, за якої вся верховна влада зосереджена в руках одноосібного глави держави — монарха, що отримує владу, як правило, у спадок.

На Раннє Середньовіччя припадає поява ще однієї форми держави, яка претендувала на всеосяжність й універсальність. Під владою Карла Великого, якого проголосили імператором, було об'єднано більшість земель західного християнського світу. Було

заявлено про відродження «Римської імперії». На відміну від своєї попередниці, вона не мала жорсткої влади, розгалуженої системи управління та єдиної системи податків. Як і варварські королівства, вона базувалася на принципі особистої відданості: могутній правитель — вірні піддані, слабкий правитель — менше відданих слуг.

У Середні віки Римська імперія скоріше була мрією, ніж реальністю, якої прагнув не один правитель Європи. Таким чином, ані варварські королівства, ані імперія Карла Великого так і не створили стійкої системи влади.

2 **Феодална роздробленість.** Після розпаду імперії Карла Великого королівська влада почала занепадати. Це було пов'язано з багатьма чинниками. Головною причиною цього процесу стало те,

що в попередні століття сформувалося велике землеволодіння. Його власники, крім головного багатства Середньовіччя — землі, мали владу і над її мешканцями. «Немає землі без господаря!» — казали тоді. Це давало землевласникам змогу вільно себе почувати у відносинах із королем, оскільки вони були пов'язані з ним лише васальною клятвою. Володіння великих феодалів іноді були більшими за володіння самого короля. Фактично король більш-менш впевнено міг себе почувати лише у власному домені — спадковому земельному володінні. Єдиної влади в країні не існувало, а відносини між феодалами будувалися на системі васалітету. Ні державного апарату управління, ні єдиних податків, так само як і єдиної армії не існувало. Кордони держав були умовними і часто змінювалися. Такий порядок називають **феодальною роздробленістю**. Кожен феодал у своїх володіннях вважав себе королем. Королі були лише «першими серед рівних».

Із листа французького короля Генріха (середина XI ст.)

Кожен день нові неприємності. Ніхто не хоче подумати про бідну Францію, усі вважають, що в першу чергу їм треба збільшити свої володіння. Так, знову граф Рауль викрав у Верденського єпископа 18 корів і не бажає їх повертати. Я, король, був змушений виконати прохання єпископа і доручив сказати Раулю, що неприпустимо ображати церковних пастирів, навіть вимагав, щоб той повернув худобу. Граф відповів посланцю, що не боїться ні короля, ні грому церкви. Цей нахаба знає, що в мене не вистачить сил покарати всіх порушників божих і людських законів, але ж від цього королівське ім'я зазнає приниження.

- ? 1. Чим можна пояснити таку зухвалу поведінку графа Рауля? 2. Які засоби впливу мав король на своїх підданих за часів роздробленості?

Децю іншою була ситуація в Німецькому (Східнофранкському) королівстві. У цей період воно складалося з чотирьох родових герцогств — Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії. Тут існувала виборна монархія: короля обирала вища знать. Поряд із цим певну силу мало так зване «право походження». Новий король мав бути родичем попереднього, хоча в історії Німеччини цей принцип багато разів порушувався. Столиці королівство не мало. Король правив державою, роз'їжджаючи своїми маєтностями. Не існувало загальнодержавних податків, король жив насамперед на прибутки зі своїх володінь.

Феодална роздробленість — розпад держави на незалежні князівства.

3 Станова монархія. У період феодалної роздробленості з'явилася важлива особливість влади в країнах Європи. Влада чітко поділилася на центральну (здійснювана монархом) і місцеву (здійсню-

вана земельними власниками). Крім того, міста й окремі соціальні групи також частково домоглися здійснення місцевої влади.

Так не могло існувати завжди, суспільство потребувало стабільності, а стабільність базується на сильній владі. У тих умовах під сильною владою розумілася одноосібна влада монарха. Європейські королі розпочали боротьбу за зміцнення своєї влади й об'єднання своїх володінь.

На початку боротьби король мав небагато переваг над усіма іншими феодалами. Він стояв на вершині феодалної драбини і фактично був верховним суддею. Його влада передавалася за династичним принципом, супроводжувалася церемонією коронації, помазанням на царство та врученням королівських символів. Король, у свою чергу, присягався захищати церкву, забезпечувати мир і справедливо чинити правосуддя. Важливим для королівської влади стало те, що деякі королі були канонізовані церквою як святі.

У боротьбі за зміцнення своєї влади королі знайшли союзників. Це були міста, зацікавлені в розвитку ремесла і торгівлі, дрібні феодалі, що страждали від утисків великих феодалів, селяни і церква. Як правило, монархам доводилося вступати в діалог із містами, провідними соціальними станами. Це спричинило появу нових органів влади — станово-представницьких органів (у різних країнах вони мали різні назви: в Іспанії — кортеси, у Франції — Генеральні штати, у Литві, Польщі та Чехії — сейм, в Англії — парламент, у Німеччині — рейхстаг), а також органів місцевого самоврядування. В окремих країнах ці органи влади розв'язували важливі державні питання, хоча й не завжди діяли на користь короля. Проте найчастіше вони ставали слухняним зряддям у руках монархів.

Станово-представницька монархія — державний устрій, за якого влада правителя обмежується станово-представницькими органами.

Так у Європі виникла **станово-представницька монархія** — форма правління, за якої король здійснював свою владу в погодженні з основними станами суспільства через станово-представницькі органи.

Спираючись на таку могутню підтримку, у XIII—XIV ст. королі значно зміцнили свою владу. Особливо це видно на прикладі Франції, де королі стали видавати загальнодержавні закони, збирати податки, здійснювати реальну загальнодержавну вищу судову владу. З'явився розгалужений державний апарат, до якого, як правило, набирали не за знатністю походження, а за діловими якостями.

Хроніка... про жажіття Генріха I Англійського

Спершу він побачив натовп озброєних селян, що оточили його ложе. Вони скреготали зубами і, погрожуючи королю, вигукували свої скарги. Потім багато рицарів в обладунках, озброєних списами, дротиками і стрілами, погрожували його вбити. І наостанок натовп архієпископів, єпископів, абатів, деканів і пріорів обступили його ложе, здійнявши над ним свої посохи.

- ? 1. Які жажіття ввижалися королю? 2. Про що вони свідчили? 3. Хто зазіхав на владу королів?

4

Право і суд. Із виникненням держав здійснення правосуддя стає важливою функцією влади. Після завоювання варварами Західної Римської імперії знать продовжувала дотримуватися свого звичаєвого права, а римське населення — римських законів. Така ситуація не сприяла об'єднанню суспільства. Уже перші королі намагаються створити писані закони, які б поєднали норми права різних верств суспільства, усунули ті звичаї, які є руйнівними для нього (особливо кровна помста), і зміцнили владу правителів. Найвідомішим таким документом є «Салічна правда». Проте цим справа не закінчилася. Було створено безліч законів. У XII ст. європейці вдруге для себе відкрили римське право, яке стверджувало: «Правосуддя — це постійне і неослабне бажання наділити кожного своїми правами». Оскільки середньовічне суспільство поділялося на стани, то й правосуддя було становим.

Церква мала свій окремий суд. Лише селян судили власні сеньйори, які прагнули контролювати справи й щодо шлюбу та сім'ї.

Поступово верховна судова влада закріпилася за королями, оскільки королівська влада вважалася єдиною справедливою, а судити потрібно було чесно і неупереджено. Проте король не міг розглянути всі судові справи. Для цього призначалися спеціальні судді.

■ Середньовічне суспільство. Ікона XV ст.

■ Король франків дарує народу «Салічну правду». Французька мініатюра XIV ст.

Якщо справа була занадто заплутаною, а її учасники мали аристократичне походження, то справедливість визначалася «Божим судом», коли обидві сторони сходилися у двобої. Вважалося, що Бог не допустить поразки невинного. На двобій замість себе можна було виставити вправного воїна.

Таким чином, судова система в Середні віки була недосконалою і заплутаною, але незважаючи на це, вона забезпечувала стабільність у суспільстві.

Запитання і завдання

1. Що таке монархія? 2. Як називали королів у період феодальної роздробленості? 3. Що називають станово-представницькою монархією? 4. Як називався вищий станово-представницький орган в Англії? 5. Що називали кортесами в Іспанії? 6. Чiemу суду в Середньовічній Європі підлягали селяни?
7. Які риси були притаманні ранньосередньовічному королівству як формі державності? 8. Що нового з'явилося в організації влади в період феодальної роздробленості? 9. Охарактеризуйте станово-представницьку монархію як форму державності. 10. Якими були право і суд у Середньовічній Європі?
11. Складіть таблицю «Форми середньовічної державності» (у зошиті).

Форма держави	Характерні риси

12. У період існування якої форми держави з'явилися і як проявлялися в системі управління такі принципи: 1) «Король є першим серед рівних». 2) «Що стосується всіх, має бути схвалено всіма»?

§ 10. Франція

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як і чому почалася боротьба за об'єднання Франції під владою короля; про видатних королів Франції з династії Капетингів; чому почалася Столітня війна між Францією та Англією і чим вона закінчилася; коли було завершено об'єднання Франції.

1 **Причини і передумови посилення королівської влади й об'єднання країни.** Наприкінці X ст. у Франції відбулася зміна династії. Засновником нової династії став один із нащадків графа паризького Еда — **Гуго Капет**. Так у Франції розпочалося правління нової династії **Капетингів (987—1328 рр.)**.

У ці часи Франція переживала період феодальної роздробленості. Перші Капетинги майже не мали влади і були лише «першими серед рівних».

Представники нової династії не бажали визнавати таке становище, і в першій половині XII ст. королі почали поступово посилювати свою владу, спираючись на підтримку різних верств населення Франції.

Період правління Капетингів припав на часи, коли Франція, як і вся Європа, переживала господарське піднесення. Успішно розвивалися сільське господарство, ремесла, зростали міста. Проте розвиток стримували міжусобні війни і свавілля феодалів. Тому селяни, ремісники й купці були зацікавлені в сильній королівській владі, яка б об'єднала країну. Королі вміло використовували такі ситуації та підтримували міста, захищали їх у боротьбі проти феодалів. Міста, у свою чергу, допомагали королю приборкувати непокірних васалів.

Із розвитком господарства відносини між феодалами і селянами швидко змінювалися. Одні феодала намагалися примусити селян платити більше, і невдоволені селяни тікали до міст, інші — звільняли селян від залежності й вимагали лише регулярної сплати грошей. Для того щоб утримати в покорі вільних селян і відшукати втікачів, дрібним і середнім феодалам була потрібна сильна центральна влада, тому вони почали підтримувати короля. Дехто з дрібних рицарів, невдоволених своїми сеньйорами, також шукав справедливості в короля.

Церква, що засуджувала безглузді міжусобні війни, під час яких гинули тисячі людей, також стала на бік короля. Спираючись на підтримку міщан, дрібних і середніх феодалів та церкви, французькі королі розпочали боротьбу за об'єднання країни.

■ Гуго Капет

■ Людовік VI Товстий

■ Філіпп II Август

2 Початок боротьби за об'єднання Франції. Початок XII ст. став часом зміцнення королівської влади. Король **Людвік VI Товстий (1108—1137)** навів лад у королівському домені. Замки бунтівних баронів були зруйновані або в них розмістилися королівські гарнізони.

Боротьба Людвіка VI за об'єднання країни поступово почала давати результати. Свідченням цього стали такі події. У 1124 р. король

Домен — спадкове земельне володіння короля в країнах Середньовічної Європи.

Англії Генріх I разом із німецьким імператором Генріхом V розпочали війну проти короля Франції. Проте, незважаючи на об'єднані війська двох могутніх

держав, Франція здобула перемогу завдяки васалам Північної Франції, які вперше за історію країни об'єднали сили навколо свого короля.

Наприкінці життя Людвік VI зумів досягти значного зміцнення королівської влади, оженивши свого сина Людвіка VII (1137—1180) з Елеонорою Аквітанською. Після смерті батька Елеонора стала єдиною спадкоємицею Аквітанії — величезного герцогства на півдні країни. Однак Людвік VII мав необережність розлучитися з Елеонорою, і вона вийшла заміж за Генріха II Плантагенета, приєднавши свої спадкоємні землі до його володіння. У 1154 р. Генріх II став королем Англії.

Небезпечним суперником у боротьбі Капетингів за об'єднання Франції стали англійські Плантагенети. На середину XII ст. під їхньою владою перебувала майже половина Франції. Володіння Плантагенетів, які вважалися васалами французького короля, у декілька разів перевищували домен останнього. Французьким королям довелося розпочати тривалу і виснажливу боротьбу проти Плантагенетів за об'єднання Франції.

Значних успіхів у цій боротьбі досяг другий видатний представник династії Капетингів, син Людвіка VII король **Філіпп II Август (1180—1223)**. Він звинувачував короля Англії Генріха II в порушенні васальних зобов'язань (адже Плантагенети були його васалами).

Боротьба завершилася повною перемогою Філіппа II. Протягом 1202—1214 рр. він захопив більшість французьких володінь Плантагенетів. Вирішальна битва відбулася під Бувіном (1214 р.). Відтак територія королівського домену збільшилася в кілька разів. Згодом син Філіппа II **Людвік VIII Лев (1223—1226)** приєднав землі багатого Півдня Франції й Тулузьке герцогство.

3 Правління Людвіка IX Святого. За часів правління третього видатного представника династії Капетингів, онука Філіппа II короля **Людвіка IX Святого (1226—1270)**, великих війн не велося, але

були запроваджені зміни в управлінні державою, посилено авторитет королівської влади.

Незвичними для сучасників були величезна доброта і набожність короля Людовіка IX. Він влаштовував притулки для калік та бідних людей. У королівському палаці щоденно накривали стіл для нужденних. Король особисто стежив за тим, щоб вони отримували такі самі страви, як і він.

У своїй країні Людовік IX намагався досягти панування закону. Розповідали, що нібито кожного дня у визначений час король виходив зі свого палацу, сідав під деревом, вислуховував і розбирав скарги будь-якої людини.

i

За часів правління Людовіка IX у Франції було створено **Малу королівську раду** — постійну раду короля і його найближчих прибічників. На території королівського домену було заборонено поєдинки як засіб вирішення судових суперечок. Якщо людина не погоджувалася з рішенням сеньйоріального або міського суду, вона могла звернутися до королівського суду — **Паризького парламенту судових справ**. Він став вищим судом Франції. Найважливіші справи (підпал, карбування фальшивих грошей, викрадення жінок тощо) розглядалися винятково в королівському суді. До нього могли звернутися й ті, хто жив на землях, не приєднаних до королівського домену.

Людовік IX започаткував у Франції створення єдиної грошової системи. Король не забороняв сеньйорам карбувати власні монети (право карбування монет тоді мали 40 сеньйорів), але зобов'язав їх, як своїх васалів, допускати у свої володіння королівську монету нарівні зі своєю. Поступово королівська монета, яка вирізнялася високою якістю, витіснила з обігу місцеві гроші. Запровадження єдиної грошової системи сприяло посиленню економічної єдності країни.

Великих територіальних придбань за роки правління Людовіка IX здійснено не було, хоча королівські володіння збільшилися. Людовік IX підписав корисну для себе угоду з англійським королем, за якою той остаточно відмовлявся від претензій на втрачені раніше провінції, залишивши за собою тільки Аквітанію. Заради цього йому довелося визнати себе васалом французького короля.

Людовік IX неодноразово повторював, що метою його правління є мир і справедливість у країні та за її межами. Діяльність короля стала свідченням його прагнення реалізувати ці задуми: за часів правління Людовіка IX Франція зміцніла як єдина держава і досягла свого економічного розквіту. Недарма сучасники називали добу Людовіка IX «золотим віком» в історії країни.

■ Філіпп IV Красивий

4 **Перемоги і поразки Філіппа IV Красивого.**

Онук Людовіка IX Філіпп IV Красивий (1285—1314) став четвертим видатним представником династії Капетингів, за якого завершилося об'єднання Франції. Філіпп IV був енергійною, рішучою людиною, проте, на відміну від свого діда, не дуже переймався такими речами, як закон і мораль, коли хотів досягти своєї мети. Він, як і його попередники, вів наполегливу боротьбу за збільшення своїх володінь.

Філіпп IV розгорнув тривалу боротьбу за приєднання Фландрії, головного центру вовняного виробництва у Європі. Короля вабили багаті міста Гент, Брюгге, Іпр та інші. Проте його спіткала невдача. У битві під Куртрє 11 липня 1302 р. французькі рицарі зазнали нищівної поразки від ополчення ремісників і селян Фландрії.

Незважаючи на це, Філіппу IV все-таки вдалося приєднати до своїх володінь частину Західної Фландрії.

Значні видатки на війну у Фландрії та величезне марнотратство королівського двору призвели до повного фінансового розорення. Для поповнення своєї скарбниці Філіпп IV не гребував нічим. Він позичав гроші міст і не повертав їх; виганяв із країни банкірів, конфісковуючи при цьому їхні кошти, а потім знову брав із них гроші за повернення до країни тощо.

У пошуках джерел поповнення скарбниці Філіпп IV не міг обійти й католицьку церкву. Він став вимагати від духовенства сплати королю постійного податку. Проти короля виступив Папа Римський Боніфацій VIII, який заборонив духовенству сплачувати податки. Однак часи змінилися. У відповідь на втручання папи Філіпп IV скликав у 1302 р. збори представників трьох станів королівства — духовенства, дворян і міщан — і запропонував їм розглянути його суперечку з папою. Такі збори було скликано вперше в історії країни. Вони дістали назву **Генеральні штати**.

Генеральні штати одностайно висловилися проти втручання папи у внутрішні справи королівства.

Спираючись на підтримку своєї політики більшістю населення країни, Філіпп IV розпочав переможну боротьбу проти папи Боніфація VIII. Під тиском Філіппа IV новим папою було обрано французького архієпископа Клімента V. За наполяганням Філіппа IV новий

папа римський переніс свою резиденцію до міста Авіньйон у Франції. Ця подія розпочала 70-річний період (1309—1377 рр.) «авіньйонського полону» пап, які опинилися під контролем французьких королів.

Вдруге підтримкою Генеральних штатів Філіпп IV скористався в 1308 р., коли вирішив прибрати до своїх рук величезні багатства Ордену тамплієрів.

Заборгувавши гроші тамплієрам, Філіпп IV вирішив вступити до ордену, щоб згодом очолити його і привласнити багатства. У 1307 р. за рішенням Філіппа IV протягом одного дня було заарештовано всіх тамплієрів Франції. Їх звинуватили у чаклунстві та служінні дияволу.

Слідство тривало сім років. Під тортурами тамплієри визнали всі звинувачення, але під час суду відмовилися від них. Тамплієрів було визнано винними, орден розпущено, а більшу частину їхнього майна віддано королю. Однак на Філіппа IV чекало велике розчарування: більшість скарбів ордену таємничо зникла.

18 березня 1314 р. Великого магістра ордену тамплієрів Жака де Моле спалили на вогнищі. Перед смертю він прокляв папу, короля і його нащадків, проголосивши: «Папо Клименте! Королю Філіппе! Не мине й року, як я покличу вас на Суд Божий!» Тисячі жителів Парижа із жахом слухали останні слова Великого магістра. І недаремно: прокляття дійсно справдилося. Цього ж року померли Климент V і король Філіпп IV, пізніше — і всі дорослі сини Філіппа. Через 14 років королівський престол перейшов до бічної гілки Капетингів — династії Валуа.

Від часів Людовіка VI Товстого, що правив на початку XII ст., до часів Філіппа IV (перша третина XIV ст.) тривав процес об'єднання держави у Франції і на початку XIV ст. встановилася **становя монархія**. Одночасно Франція стала однією з перших національних держав.

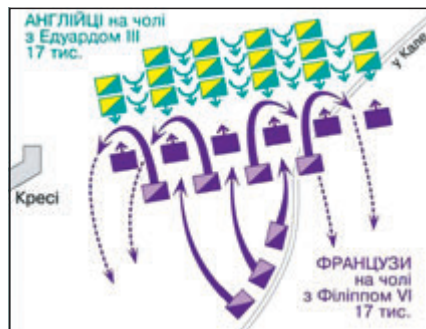
5 Столітня війна. У XIV ст. на політичній арені Європи постали національні держави. Двома найзначнішими національними королівствами в Західній Європі були Франція та Англія. Суперництво між ними вилилося в тривалий конфлікт, який дістав назву **Столітньої війни** (1337—1453 рр.). У ній брали участь не тільки Фран-

■ Страта тамплієрів. Фрагмент середньовічної мініатюри

■ Битва біля Слейса.
Середньовічний малюнок

■ Схема битви біля Кресі

ція та Англія, а й Шотландія, Кастилія, Арагон, Португалія, Анжу, Бургундія.

Одна з причин конфлікту ховалася у феодальній системі правління. Англійські королі були васалами французького короля, але маючи значні володіння у Франції, стояли на заваді створенню єдиної французької держави. Другою вагомою причиною війни стало суперництво між Англією та Францією за Фландрію. Французькі королі прагнули підкорити собі васальне, але по суті незалежне графство. Англія, маючи тісні економічні зв'язки, у свою чергу, підтримувала боротьбу фландрських міст проти французького короля.

Столітня війна — тривалий військово-політичний конфлікт між Англією та Францією.

Приводом до війни стала суперечка щодо спадковості французького престолу.

Після смерті синів Філіппа IV королем Франції було проголошено його небожа **Філіппа VI** (1328—1350) з династії Валуа. Проте англійський король за порадою фландрських міст заявив свої претензії на французький трон. Як рідний онук Філіппа IV, він вважав, що має більше прав на престол Франції, ніж будь-хто з родини Валуа.

У 1337 р. французький король заявив, що забирає в англійського короля його володіння на південному заході Франції. У відповідь Едуард III оголосив війну.

Війна почалася з морських набігів французів та англійців на узбережжя одне одного. Нарешті в 1340 р. два флоти зішлись в морській битві біля містечка Слейс, розташованого в гирлі річки Шельди.

Французький флот було повністю знищено. Після цієї битви англійці жартували: «Якби риби вміли говорити, вони розмовляли б французькою».

Від 1341 р. війна перемістилася на територію Франції. Лише в 1346 р. сталася перша велика битва біля міста Кресі, у якій французьку армію було вщент розгромлено.

i

Згодом англійський король перейшов до тактики загарбання важливих міст і здійснення набігів у глиб території Франції з пограбуваннями і захопленням великої здобичі. Війна набула характеру битви на виснаження.

Французький король Іоанн II Добрий вирішив покласти край набігам Чорного принца (так називали Едуарда, сина англійського короля). У 1356 р. 25-тисячне французьке військо біля містечка Пуатьє наздогнало 6-тисячний загін англійців. Принц Едуард, усвідомлюючи своє становище, в обмін на свободу був готовий віддати всю здобич. Проте французький король вимагав, щоб той здався. Тоді англійці вишикувалися в бойовий порядок і приготувалися до останньої битви, яка завершилася для них перемогою. Король Франції потрапив у полон.

Після поразки під Пуатьє Франція опинилася на межі втрати державності. За полоненого короля англійці забажали величезний викуп — 3 млн золотих марок, що майже дорівнювало трьом річним прибуткам Франції. Дофін Карл, який правив країною, розумів, що без згоди підданих такі кошти не зібрати. Було скликано Генеральні штати. У відповідь на прохання про виділення грошей учасники зборів, особливо представники третього стану, висунули вимогу засудити тих, хто винен у негараздах Франції, та встановити контроль із їхнього боку за збиранням податків і витрачанням державних коштів. Спроба дофіна протидіяти реформам викликала повстання парижан у 1357 р. на чолі з прево (головою міської адміністрації Парижа) Етьеном Марселем. Повсталі захопили королівський палац і вбили кількох наблизених Карла. Прево, по суті, став господарем Франції. Проте дофін зміг утекти, і у Франції тепер було два правителі: у політичну боротьбу втрутився родич французького короля, король Наварри Карл Злий. Він вдавано підтримував Етьєна Марселя, маючи намір захопити французький трон. Ситуація в країні вкрай загострилася.

Увесь тягар війни ліг на плечі селян. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння, стала вимога до них здійснювати роботи з укріплення замків. У травні 1358 р. на північ від Парижа спалахнуло повстання, яке швидко поширилося на всю Північно-Східну Францію. Воно дістало назву «Жакерія» (французькі сеньйори

презирливо називали всіх селян жаками). Селяни нападали на замки, знищували записи повинностей, податкові документи, жорстоко розправлялися з феодалами та їхніми сім'ями. Тільки після підступного вбивства керівників селян повстання було придушено.

Після всіх цих негараздів Франція з великими труднощами відновила свої сили. Дофін Карл хоч і був фізично слабким і боязким, проте виявився талановитим державним діячем. У 1360 р. він уклав мир з Англією, за яким майже третина території Франції відходила під англійське управління, підтверджувалося зобов'язання виплати викупу за короля, а натомість англійський король відмовлявся від претензій на французький престол.

Франція за часів Столітньої війни (Хроніка Сен-Дені, 1415 р.)

Жителі передмість і сіл вважали за краще ховатися в містах або тікати в ліси із дружинами, дітьми і всім скарбом, ніж зустрічатися з людьми короля (збирачами податків), яких вони боялися більше, ніж ворога. Невдовзі вони справді відчували на собі, що не було жодної різниці між цими людьми й англійцями, або ж ці люди грабували й чинили розбій лютіше. Силою вони забирали золото, гроші та все найцінніше. Їхня жорстокість наганяла такий жах, що священики забирали з церков і ховали в надійних місцях скарби, які належали Богові та святим, тому що грабіжники забирали все, що могли знайти за міським муром, і робили це без докорів сумління.

- ? 1. Як війна вплинула на життя Франції? 2. Яких страждань завдала війна простому народу? 3. Чим можна пояснити поведінку королівських збирачів податків?

Дофін Карл, а тепер король Франції Карл V Мудрий (1364—1380), докладав чимало зусиль, щоб виправдати надане йому прізвисько. Він упорядкував систему збирання податків, почав формування апарату управління, переозброїв армію. Наслідки розумних рішень не забарилися. Після відновлення бойових дій у 1369 р. французька армія під командуванням талановитого полководця Дюгеклена майже повністю звільнила територію Франції.

Після смерті Карла V ситуація у Франції знову загострилася. Спадкоємцем престолу мав стати син короля Карл VI. Однак йому на той час виповнилося лише 12 років. Через неповноліття Карла VI різні угруповання намагалися посадити на престол свого ставленика. Цією боротьбою вирішили скористатися англійці, які поновили війну.

Восени 1415 р. англійська армія на чолі з королем Генріхом V висадилася в Нормандії і біля села Азенкур знову розгромила французів. Англійці вступили до Парижа. За новим мирним договором 1420 р.

Франція та Англія ставали єдиним королівством. Здавалося, що війна скінчилася.

Король Генріх V, проголошений регентом і наступником французького престолу, узяв шлюб із донькою Карла VI. Син Карла VI Карл був позбавлений права успадковувати престол. Проте дофін не визнав договору і втік на південь Франції, де ще залишилися його прихильники. У той час померли Генріх V і Карл VI. Знову спалахнула війна. Перешкодою на шляху англійців до повного підкорення країни стала фортеця Орлеан, яку вони взяли в облогу 1428 р. Хоча захисників фортеці було значно більше, ніж англійців, французи майже не вірили в перемогу.

6 **Жанна д'Арк. Завершення Столітньої війни.** У березні 1429 р. до двору дофіна Карла, проголошеного **Карлом VII**, прибула по-чоловічому вбрана молода дівчина. Вона сказала, що прийшла за покликанням Всевишнього, щоб визволити Орлеан, вигнати англійців із Франції та коронувати дофіна. Дівчину звали Жанна д'Арк.

Армія, яку вона очолила, насправді чинила диво. За 17 днів французька армія зняла облогу з Орлеана і здійснила рейд до Реймса — міста, де відбувалася коронація французьких королів. Коронація Карла в Реймсі перетворила дофіна в очах французів на законного короля, а боротьба за короля у свідомості тодішніх людей — це боротьба за країну.

Після коронації король Карл VII та його оточення з підозрою поставилися до популярності «Орлеанської дівки» й намагалися якось її позбутися. Жанні доручали незначні, але ризиковані воєнні операції; під час однієї з них (оборони міста Комп'єнь) вона потрапила в полон до бургундців, що були союзниками англійців. Карл VII нічого не зробив, щоб урятувати Жанну. Вона постала перед англійським судом, за рішенням якого її було спалено на вогнищі як відьму.

Хоча Жанна й загинула, розпочата нею справа мала позитивні наслідки. У 1436 р. Карл VII вступив у Париж, а до 1453 р. всю територію Франції, крім міста Кале, було визволено від англійців. Столітня війна скінчилася, хоча миру підписано не було.

■ Жанна д'Арк під час облоги Орлеана. Художник Ш. Ленепве

Карл VII, щоб остаточно вирішити питання зі звинуваченням у тому, що його на престол звела єретичка і відьма, організував процес, який переглянув справу Жанни. У результаті з неї було знято всі обвинувачення й виправдано посмертно.

Столітня війна мала далекосяжні наслідки. Головним було об'єднання Франції та створення сильної централізованої держави. Єдина армія та єдиний податок стали її головними ознаками. Так, як-що раніше рицар йшов на війну тому, що присягнув сеньйорові на вірність, то солдат — з обов'язку перед державою. Раніше побори на загальнодержавні потреби відбувалися за згодою тих, хто платив; тепер податки належало платити за підданство, і ніхто згоди вже не питав. Отже, Франція вийшла з війни зовсім іншою державою, що їй визначило її подальшу долю.

7 Завершення об'єднання Франції. Після закінчення Столітньої війни деякі французькі володіння залишалися за межами влади французького короля. Головну роль у завершенні об'єднання Франції відіграв **Людовік XI (1461—1483)**.

Людовік XI був видатним політиком і дипломатом свого часу, а ще — першим із королів Франції, влада якого була необмеженою, тобто абсолютною. Хоча своєю зовнішністю він мало нагадував могутнього короля: худий, згорблений, одягнений у потертий довгий камзол, постійно стурбований і заклопотаний справами. Саме ця людина наводила жах на своїх ворогів і суперників. Війна, інтриги, підкупи, зради стали його зброєю. Крім збирання земель він опікувався їхнім економічним розвитком. Промисли й торгівля були його пристрастю.

Головною перешкодою на шляху Людовіка XI до об'єднання країни був герцог бургундський Карл Сміливий, який мав значні володіння на сході Франції та в Нідерландах. На відміну від інших великих феодалів, які чинили опір Людовіку XI, Карл Сміливий у своїх володіннях проводив таку саму політику, що і його суперник. Фактично конфлікт між Людовіком і Карлом був протистоянням між двома подібними державами. У цій боротьбі перемогу здобув Людовік XI. Вирішальна битва відбулася в **1477 р. біля Нансі**. Бургундці зазнали поразки, а Карл загинув. Людовік XI дуже зрадів смерті свого головного противника і відразу наказав захопити його володіння. Бургундська держава припинила своє існування. Крім Бургундії, Людовік зміг приєднати до своїх земель Пікардію на півночі, Беррі в центрі та Прованс на півдні Франції.

Син Людовіка XI **Карл VIII (1483—1498)** приєднав останнє французьке володіння, що зберігало самостійність, — герцогство Бретань (1491 р.). Так завершився тривалий процес політичної централіза-

ції Франції, що розпочався за Капетингів, а завершився за правління династії Валуа. У XVI ст. Франція стала однією з найбільш могутніх і централізованих держав Європи.

987 р.	Обрання Гуго Капета королем. Початок правління династії Капетингів у Франції
1285—1314 рр.	Правління французького короля Філіппа IV Красивого
1337—1453 рр.	Столітня війна
1358 р.	Повстання «Жакерія»
1461—1483 рр.	Правління французького короля Людовіка XI

Запитання і завдання

1. Коли розпочалося правління династії Капетингів? 2. Хто з французьких королів уперше навів лад у своєму домені? 3. Як називалася вища судова установа Франції за Людовіка IX Святого? 4. За правління якого короля вперше було скликано Генеральні штати? 5. Назвіть хронологічні межі Столітньої війни. 6. За правління якого короля завершилося об'єднання Франції?
7. Визначте причини й передумови посилення королівської влади і об'єднання Франції. 8. Що зробили для об'єднання країни Людовік VI Товстий та Філіпп II Август? 9. Чим уславився Людовік IX Святий? 10. Охарактеризуйте правління Філіппа IV Красивого. 11. Якими були причини і привід до Столітньої війни? 12. Охарактеризуйте перебіг Столітньої війни. 13. Оцініть роль Жанни д'Арк у війні. 14. Як відбулося завершення об'єднання Франції?
15. Складіть таблицю «Чотири Капетинги» (у зошиті).

Король, роки правління	Чим уславився

16. Складіть хроніку подій Столітньої війни.
17. Простежте, як відбувалося посилення королівської влади в країні, визначивши основні етапи цього процесу.

§ 11. Англія

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як Британія стала Англією; які зміни відбулися в Англії після завоювання її норманами; що таке парламент і як він виник; чому спалахнула і які мала наслідки війна Троянд.

1 Англосаксонські королівства. Від кінця I до кінця IV ст. острів Британія був провінцією Римської імперії (крім північної частини сучасної Шотландії).

Від середини V ст. розпочалося масове вторгнення на територію Британії англосаксонських завойовників. Англи та юти походили з Ютландського півострова (сучасна Данія), а сакси — із земель між річками Ельба та Рейн (сучасна Німеччина).

Захопивши Британію, завойовники утворили сім королівств. Королівствами англів були **Ост-Англія**, **Мерсія** і **Нортумбрія**; саксів — **Ессекс**, **Уессекс**, **Сассекс**; ютів — **Кент**. Усі германські племена розмовляли різними говірками, але поступово поширювався і почав переважати діалект англів із Мерсії. Мову, якою розмовляли завойовники, стали називати **англійською**, а саму країну — **Англією**. Залишки підкореного населення і завойовники поступово об'єдналися в один народ, який дістав назву **англосакси**.

Англосакси принесли із собою традиції правління германських племен. Після завоювання германські вожді стали королями. Король спирався на дружину.

Водночас при королі існувала створена із представників знаті «рада мудрих», або «тих, хто знає звичаї», які обмежували королівську владу. Вона затверджувала нові закони і в разі необхідності могла усунути старого та обрати нового короля.

У результаті англосаксонського завоювання Британія перетворилася на Англію: кельтів було знищено або поневолено; римська культура і звичаї зникли.

В англосаксонських королівствах також почало поширюватися християнство. В Англії було створено церковну організацію, що підпорядковувалася Риму.

Унаслідок діяльності ірландських і римських проповідників в Англії утвердилося християнство.

2 **Англія і вікінги.** Англосаксонське завоювання Британії стало для неї не останнім. Англія першою зазнала руйнівних нападів вікінгів і постраждала від них найбільше. Перший такий напад датується, як ви вже знаєте, 793 роком.

На початку правління короля **Альфреда Великого (871—900)** становище Англії було дуже тяжким. Данці захопили Лондон, і король був змушений утекти на південь, де почав збирати сили для боротьби. У 879 р. король Альфред, відкинувши данців за Темзу, підписав із ними мирну угоду.

Для війни проти данців Альфред замість звичного англосаксонського народного ополчення створив армію з професійних воїнів-рицарів. За рішенням короля кожен п'ять англосаксів повинні були озброювати і забезпечувати всім необхідним одного воїна, який слу-

жив в армії. Це дало можливість Альфреду вести тривалу війну і не дати занепасти господарству.

Поява професійних воїнів-рицарів започаткувала далекосяжні зміни в англійському суспільстві, що почало набувати рис феодального.

Окрім створення рицарства, за наказом короля Альфреда стали будувати **бурги** — фортеці з вартовими загонами — і кораблі для захисту морського узбережжя від загарбників. Для ведення війни королю були потрібні значні кошти. Альфред запровадив перший постійний податок із населення — **«данські гроші»**.

Багато уваги король Альфред приділяв розвитку освіти і науки. При своєму дворі він відкрив школу, де інколи сам викладав, також з'явилися школи в центрах єпископств. За наказом короля латинські книги перекладалися англосаксонською мовою.

Велике значення для посилення єдності країни мало створення збірки законів **«Правда короля Альфреда»**. Король наказав зібрати давні англосаксонські закони — **правди** — у єдину збірку, додав деякі нові та вимагав від усіх користуватися ними.

■ Пам'ятник Альфреду Великому у Вантейджі (Англія)

Витяг із «Правди короля Альфреда»

Я, король Альфред, зібрав ці закони й наказав записати більшість із тих, яких дотримувалися наші попередники, і наказав виконувати; не наважився я передати до запису більшість моїх власних постанов, бо не впевнений, що сподобаються вони нашим наступникам...

4. Якщо хтось особисто замислює зло проти життя короля або надає притулок вигнанцеві чи його спільникові, то він відповідатиме своїм життям і всім, чим володіє...

4.2. Хто готує замах на свого пана, той відповідь за це своїм життям і всім, чим він володіє, або здійснить очищення клятвою.

5. Також устанавлюємо ми для кожної церкви, освяченої єпископом, такий захист миру: якщо її досягне піша або кінна людина, яка рятується від помсти, то ніхто не може вивести її звідти протягом семи ночей. Коли хтось це все-таки зробить, то відповідь за порушення королівського захисту церковного миру...

5.3. Якщо він сам захоче віддати зброю своїм переслідувачам, то вони повинні берегти його 30 ночей і сповістити про це його родичів.

5.4. Далі про церковний привілей: якщо той, хто вчинив злочин, про який раніше не було відомо, ховається в церкві й там покається перед Богом, то нехай простять половину його провини...

6. Якщо хтось украде щось у церкві, то нехай заплатить за це одноразове відшкодування і штраф, відповідний цьому відшкодуванню, і нехай йому буде відрубано руку, якою він здійснив цю крадіжку...

- ? 1. Як король Альфред уклав збірку законів? 2. Що було спільного у створенні його збірки і «Салічної правди» Хлодвіга? 3. Яке значення мала християнська церква в Англії за часів короля Альфреда?

3 **Нормандське завоювання Англії.** У боротьбі проти данців англосаксам допомагало герцогство Нормандія, що існувало на узбережжі Північної Франції. Воно було засноване 911 р. на землях, захоплених у Французькому королівстві нормандським ватажком герцогом Ролланом. У 1066 р., скориставшись смертю короля Англії, герцог Нормандії Вільгельм вирішив захопити англійський престол. Восени 1066 р. велика армія герцога вторглася до Англії.

14 жовтня 1066 р. Вільгельм розбив англійську армію на чолі з королем Гаральдом у **битві під Гастінгсом**. Король Гаральд загинув у бою. Армія нормандського герцога вступила до Лондона, де 25 грудня 1066 р. він став королем Англії під іменем **Вільгельма I Завойовника (1066—1087)**.

Англосаксонська знать, що не визнала владу нового короля, втратила свої володіння. Їх отримали французько-нормандські загарбники. Сам король став найбільшим землевласником у країні та надавав землі своїм прибічникам — **баронам**. На своїх наближених він замінив і єпископат англійської церкви.

Король і барони вкрили всю Англію кам'яними замками. У самому Лондоні, на березі річки Темзи, було побудовано похмурий королівський замок Тауер, що став символом влади нових володарів країни.

Величезне значення для Англії мав проведений за наказом короля в 1086 р. перепис населення. Складені списки дістали назву «Книги Страшного суду», оскільки деякі вважали, що коли прийде Христос, він судитиме людей за такою самою книгою. Насправді мета перепису полягала в тому, щоб з'ясувати, скільки платників податків живе в країні. Багатьох селян, які до нормандського завоювання були вільними, записали до «Книги...» як залежних. Епоху Вільгельма I Завойовника англійські селяни стали називати «нормандським рабством».

Із часом у країні запанував мир: припинилися данські набіги та усобиці знаті. Зміцненню королівської влади сприяло те, що Вільгельм I установив порядок, за яким усі васали підкорялися не лише своїм сеньйорам, а й королю. На вимогу короля кожен рицар, незалежно від того, чиїм васалом він був, мав нести службу в королівському війську. Перетворення, які розпочав Вільгельм I, посилили королівську владу і перетворили Англію на централізовану державу.

■ Битва під Гастінгсом.
Сучасний малюнок

■ Вільгельм I
Завойовник

Вільгельм I створив міцний апарат управління своєю державою. Країна була поділена на графства, на чолі яких стояли шерифи, призначені королем. Шерифи відповідали за збір податків до королівської скарбниці, провадили судочинство й управляли графствами від імені короля.

Зміцнення королівської влади і припинення усобиць у країні сприяло зростанню міст, розвитку торгівлі. Лондон перетворився на великий торговельний центр Англії. Англійські купці продавали вовну, яка поступово ставала головним предметом англійської зовнішньої торгівлі.

Політику, започатковану Вільгельмом I, продовжив його молодший син **Генріх I (1100—1135)**. За його правління велику роль в управлінні країною стала відігравати постійна **Королівська рада**. До неї входили вищі посадові особи держави — королівський скарбник, керівник канцелярії, судді та вірні королю представники знаті. Вищою судовою інстанцією в країні став постійно діючий **Суд королівської лави**. За дорученням короля судді їздили графствами і розбирали там судові справи. Було створено й казначейство, що називалося **Палатою шахової дошки**. Воно відповідало за надходження податків.

Таку чудернацьку назву — Палата шахової дошки — англійське казначейство дістало завдяки системі підрахунку грошей. Великі столи в палаті було поділено лініями на смуги. На них в особливому порядку розкладалися й пересувалися стовпчики монет. Така система нагадувала гру в шахи, звідки й виникла назва палати.

Отже, унаслідок нормандського завоювання в Англії посилилася королівська влада і почалося становлення централізованої держави.

4 Перші Плантагенети. Після смерті Генріха I, який не залишив нащадка престолу, розпочалася міжусобиця, яка тривала 20 років. Із допомогою церкви період безвладдя в Англії було припинено. Престол посів онук Генріха I молодий граф анжуйський Генріх, що започаткував **династію Плантагенетів**, яка правила країною до кінця XIV ст. Він отримав ім'я **Генріх II Плантагенет (1154—1189)**.

Генріх II Плантагенет відіграв важливу роль в історії Англії. Його мати, донька Генріха I, була дружиною графа анжуйського Жофруа Плантагенета (це прізвище він отримав від назви рослини «планта генеста», якою прикрашав свій шолом). За свідченнями сучасників, Генріх II був людиною міцної статури з товстою шиєю і руками силача. Він мав неврівноважений і вибуховий характер. Генріх II міг бути добрим, щедрим, відвертим, але коли йому щось не подобалося — перетворювався на розлюченого тирана. Його гнів, щоправда, швидко минав, і король знову ставав доброзичливою поступливою людиною. Генріх II мав добру освіту (володів шістьма мовами) і чудову пам'ять. До вишуканої їжі чи розкішного вбрання король був абсолютно байдужим, натомість у справах виявляв наполегливість і рішучість. Генріх II був правителем величезних володінь. До їхнього складу, крім Англії та Нормандії, входили його спадкові землі у Франції — Анжу, Пуату, Турень та інші. Після одруження з Елеонорою Аквітанською він отримав і її володіння. Державу Генріха II історики називали «Анжуйською імперією».

Усі свої сили невтомний Генріх II поклав на те, щоб відновити в державі міцну королівську владу. Він наказав зруйнувати замки феодалів, які брали участь у міжусобній боротьбі. У цей самий час Генріх II розпочав у країні реформи.

Початок їм поклала **судова реформа**. Кожна вільна людина в Англії отримала право за певну плату звертатися до королівського суду, оминаючи суд баронів. Королівські судді, що їздили країною, для розгляду справ на місцях залучали особливих присяжних. Ними ставали 12 місцевих жителів, які складали присягу на Біблії, що чесно вестимуть справу. Завершивши розслідування, присяжні доповідали королівському судді, який призначав кару винному або звільняв невинного. Так виник суд присяжних, що діє й зараз.

Завдяки судовій реформі Генріх II здобув підтримку дрібних рицарів, селян, міщан, які вбачали в ньому свого захисника. До того ж діяльність королівських судів стала джерелом великих прибутків скарбниці короля.

Генріх II здійснив також **військову реформу**. Служба рицарів у війську як васалів короля обмежувалася певною кількістю днів на рік. Генріх II дозволяв деяким рицарям не служити у війську; за це вони мали сплачувати королю «щитові гроші», на які утримувалося наймане рицарське військо, що значно зменшило залежність короля від місцевих феодалів. Водночас було зміцнено народне ополчення: кожна вільна людина була зобов'язана мати зброю і з'являтися з нею для участі в королівських походах.

Генріх II намагався поставити під свій контроль англійську церкву, але зазнав поразки. Архієпископ кентерберійський Томас Бекет, що очолював церкву в Англії, рішуче виступив проти намірів короля. Коли Бекета за таємним наказом короля було вбито, у справу втрутився папа римський. Під загрозою відлучення від церкви Генріх II змушений був покаятися й відмовитися від своїх планів щодо реформування церкви.

Генріха II Плантагенета вважають одним із найвидатніших королів середньовічної Англії. Однак його величезна англо-французька держава потребувала значних сил для управління, і за наступників Генріха II — його синів Річарда I **Левове Серце** (1189—1199) та **Іоанна Безземельного** (1199—1216) — швидко занепала.

5 **«Велика хартія вольностей»**. Славнозвісний король Річард I **Левове Серце** був блискучим полководцем, талановитим поетом і музикантом, але за все своє життя він провів в Англії лише кілька місяців. Бажання здобути славу штовхало його до участі у хрестових походах або війн проти Франції. Боротьбі проти французького короля присвятив своє життя і його наступник Іоанн Безземельний. У війні проти Філіппа II Августа він зазнавав поразку за поразкою і врешті-решт втратив більшість французьких володінь. Іоанн Безземельний розпочав боротьбу і проти папи, але також її програв. Він був змушений визнати себе васалом папи і щороку сплачувати йому данину.

Постійні збільшення розмірів податків, різноманітні побори чиновників та невдалі королівські авантюри викликали невдоволення в країні. Водночас англійські барони, відчувши послаблення королівської влади, розпочали боротьбу за свої права. Приводом до неї стало оголошення Іоанном Безземельним у 1215 р. підготовки до чергової війни проти Франції. Рицарі не хотіли брати в ній участь, вважаючи це безнадійною справою, і розпочали повстання. Керували ним великі барони півно-

«Велика хартія вольностей» — грамота, скріплена печаткою англійського короля Іоанна Безземельного 15 червня 1215 р. під тиском повсталих баронів.

чі Англії. Повстанці рушили на Лондон і захопили його за підтримки городян. Іоанн Безземельний, узятий у полон, був змушений прийняти вимоги повстанців і підписати **15 червня 1215 р.** складену баронами «**Велику хартію вольностей**».

Витяг із «Великої хартії вольностей» (1215 р.)

...9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні доходи з неї за борг, поки рухомого (майна) боржника вистачає для сплати боргу; і поручника власне боржника не змушуватимуться (до сплати боргу), поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг.

...12. Ні щитові гроші, ні допомога не повинні стягуватись у королівстві нашим, як тільки за загальною порадою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого із полону...

13. І місто Лондон може мати всі стародавні вольності і вільні свої звичаї як на землі, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бургі, і містечка, і порти мали всі вольності і вільні свої звичаї.

...15. Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу зі своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону, і для введення в рицарі його найстаршого сина, і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки; для цього потрібно брати лише помірну допомогу.

16. Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій рицарський лен або за інше вільне володіння, ніж та, яка належить.

...39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось чином знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (прав) і за законом країни.

...61. Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають, які повинні всіма силами і охороняти і змушувати дотримуватися миру і вольностей, які ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили... І коли ми не виправимо порушень, то... чотири барони доповідають про це рещті з 25 баронів, і ті 25 баронів спільно з громадою будуть змушувати нас усіма способами, поки не буде виправлено (порушення) згідно з їхнім рішенням; а коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть слухатись нас, як робили раніше.

- ?** **1.** Які права надавав король хартією різним верствам населення? **2.** Як ви розумієте принцип правосуддя, що проголошувався статтею 39? **3.** Який орган мав слідкувати за дотриманням положень хартії? **4.** Чи змінювала хартія обсяг влади короля? Обґрунтуйте свою думку.

Хартія (у перекладі з латинської мови — грамота) містила 63 статті, переважна більшість яких захищала інтереси баронів та обмежувала владу короля. Однак важливість «Великої хартії вольностей» полягає в тому, що вона вперше у світі проголошувала принцип недоторканності особи, який є основою прав людини і громадянина.

Іоанн Безземельний одразу після підписання хартії відмовився її виконувати. Обурені барони оголосили про позбавлення короля влади. Розпочалася війна, у розпалі якої Іоанн Безземельний помер.

«Велика хартія вольностей» убезпечила не тільки знать від свавілля королів, але й рицарів та городян від утисків знаті.

6

Заснування англійського парламенту.

Новим королем Англії барони визнали малолітнього сина Іоанна Генріха III (1216—1272). Слабкий та безхарактерний Генріх III завжди перебував під чийось впливом: спершу неповнолітнім королем керували барони, а після одруження він потрапив під вплив родичів своєї дружини-француженки. Він роздавав іноземцям посади й землі, викликаючи цим обурення англійських баронів. Міщани, рицарі, вільні селяни також були невдоволені засиллям королівських чиновників і суддів. Навесні 1258 р., попри неврожай і голод у країні, король зажадав від баронів третину їхніх доходів на завоювання Сицилійського королівства. Барони категорично відмовили королю в грошах і зібрали «скажену раду», яка, по суті, захопила владу. Однак панування баронів не влаштувало інші прошарки населення. Рицарі, міщани й селяни почали виступати проти баронів. Англію охопила **громадянська війна** — війна між громадянами однієї держави, які дотримуються протилежних поглядів і яких неможливо примирити. На бік невдоволених пануванням ради перейшла і частина баронів. Очолив рицарів, міщан і баронів, які продовжили боротьбу проти короля і ради, граф Сімон де Монфор. Навесні 1264 р. він розбив королівську армію, захопив у полон Генріха III та його старшого сина Едуарда. На деякий час він став правителем країни — лордом-протектором. 20 січня 1265 р. у Вестмінстері Сімон де Монфор уперше зібрав раду, на яку, окрім представників вищої духовної та світської знаті, запросив по двоє рицарів від кожного графства і по двоє міщан від кожного великого міста. Рицарів обирали всі вільні платники податків графства, а міщан — органи самоврядування міст. Ця рада дістала назву **парламент** (від франц. *parler* — говорити). Так, уперше в Середньовічній Західній Європі виник станово-представницький орган влади.

■ Іоанн Безземельний підписує «Велику хартію вольностей». Художник М. Кронхайм

Перемога над королем не припинила громадянської війни, навпаки, вона спалахнула з новою силою. Селяни громили маєтки прибічників короля, відмовлялися працювати на баронів. Більшість баронів, наляканих війною, перейшли на бік принца Едуарда, який після втечі з полону став організатором сил короля. Військо Монфора було розбито, він загинув у бою. Владу короля Генріха III було відновлено. Однак за роки громадянської війни і король, і барони переконалися в необхідності зважати на інтереси інших верств населення. Важливим результатом громадянської війни стало виникнення в Англії парламенту.

Основні права англійського парламенту переважно сформува-лися у другій половині XIII — на початку XIV ст. Від 1295 р. парламент в Англії став збиратися систематично. Він мав право затвер-

Парламент — найвища представницька, здебільшого виборна державна установа, законодавчий орган ряду держав.

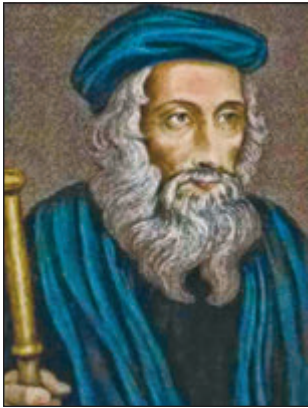
джувати податки й видавати закони. У 1343 р. у парламенті утворилися дві палати. Верхня палата називалася **палатою лордів** та складалася з духовних лордів (архієпископів, єпископів

та абатів) і світських лордів — баронів. До нижньої палати — **палати громад** — входили рицарі від графств і міщани. Вільні селяни та бідні міщани в парламенті представлені не були, а залежним селянам взагалі було заборонено брати участь у виборах. Англійський парламент став тим органом, де висловлювалися погляди представників різних верств населення, а також місцем мирного узгодження різних конфліктів, що виникали в країні. Отже, у XIII—XIV ст. в Англії сформувалася централізована держава у вигляді станової монархії.

7 Англія в XIV ст. Кінець XIV ст. виявився для Англії насиченим різними соціальними рухами й виступами. Поштовхом до них стали поразки в Столітній війні та політика династії Плантагенетів. У 1377 р. парламент затвердив додатковий податок, який мали сплачувати всі піддані, що досягли 14-річного віку, незалежно від статі. Цей податок став важким тягарем для населення.

Крім того, у 60—70-ті рр. XIV ст. Англію охопив рух за реформування церкви. Його ідеологом був **Джон Вікліф** (1320—1384), священник і професор Оксфордського університету. У своїх проповідях Вікліф заперечував владу пап, доводячи, що папи не повинні отримувати від Англії ніякої данини. Він закликав до конфіскації володінь церкви, здешевлення церковних обрядів і рекомендував посилити в богослужінні момент проповіді. Заклики Вікліфа знайшли відгук у різних верств суспільства. Під впливом його ідей парламент прийняв спеціальний статут, який забороняв звертатися до папи як

■ Джон Вікліф

■ Убивство Уота Тайлера. Короля Річарда II зображено двічі: спостерігає за вбивством (ліворуч) і звертається до натовпу (праворуч). Середньовічна мініатюра

до вищої інстанції в судово-церковних справах, англійський король відмовився від сплати данини папі тощо. Селянство ж сприйняло ідеї Вікліфа як заклик до виступу проти феодалів.

Збурене новими податками англійське суспільство у **1381 р.** підняло повстання, яке очолив **Уот Тайлер**. Повсталі вступили до Лондона. Вірячи в «доброго короля», вони прагнули розповісти йому про утиски з боку сеньйорів й оголосити свої вимоги. Молодий король Річард II, щоб виграти час, майстерно зіграв роль захисника простих людей. Під час чергових переговорів Уота Тайлера було вбито. Селяни, втративши ватажка, були в розпачі, а королівські загони швидко придушили повстання.

8 **Війна Червоної та Білої троянд.** Поразка в Столітній війні викликала політичну кризу династії Ланкастерів, що прийшла до влади 1399 р. Опозицію проти них очолив герцог йоркський Річард. У 1455 р. Річарда оголосили регентом королівства, хоч у Генріха VI Ланкастера був син. Така ситуація не влаштувала родину Ланкастерів, яка не бажала поступатися Йоркам. Зрештою палацові інтриги переросли у відкриті збройні сутички між прихильниками двох родин і в громадянську війну, що дістала назву **Червоної** (елемент герба Ланкастерів) **та Білої** (елемент герба родини Тюдорів, що започаткувала після війни нову династію) **троянд, або війни Троянд**. На початку війни успіх був на боці Ланкастерів. У 1460 р. під час однієї з битв військо Річарда було розбите, а сам він загинув. Проте вже наступно-

■ Битва під Барнетом у 1471 р. — вирішальна у війні Троянд. Англійська мініатюра XV ст.

го року син Річарда за підтримки могутнього графа Воріка став королем **Едуардом IV (1461—1483)**.

Посівши престол, Едуард IV відібрав усі землі в Ланкастерів та їхніх прихильників. Роздаючи ці володіння знаті, він тим самим заручився їхньою підтримкою. Едуард IV також сприяв розвитку торгівлі, особливо міжнародної, проте за це вимагав від купців і банкірів усіляких подарунків і позичок, які не повертав. Із парламентом він не знайшов спільної мови, тому скликав його рідко. Політика Едуарда IV викликала невдоволення навіть у його прихильників. Після смерті Едуарда IV королем мав стати його син Едуард V, але брат покійного короля Генріха VI герцог Річард Глостер наказав ув'язнити молодого короля та його брата (13 і 10 років) у Тауері і сам проголосив себе королем **Річардом III (1483—1485)**.

Особа Річарда III привертала до себе увагу істориків і письменників. Так, йому присвятив драму «Річард III» славний англійський драматург В. Шекспір. У деяких творах і літописах він постає перед нами як справжнє чудовисько: горбатий сухорукий карлик, позбавлений будь-яких моральних якостей. Йому приписують безпосередню участь у вбивстві Генріха IV тощо. Насправді ж він був невисоким на зріст, розумним і сміливим. Навіть вороги визнавали, що то був тямущий правитель і хоробрий воїн, здібний полководець. Що ж до фізичних вад, то одне плече в нього було дещо вищим за інше, а ліва рука від народження була малорухомою.

Річард III розумів, що війна остаточно зруйнувала старі відносини і що країна прийме будь-якого короля, який забезпечить мир, знизить податки та наведе лад у державі. У цьому напрямку він і діяв, чим здобув прихильність народу. Однак над ним тяжіли чутки про його причетність до смерті двох синів Едуарда IV, які до того ж він не спростовував.

Зрештою противники Річарда III об'єдналися навколо одного з останніх Ланкастерів, який жив у вигнанні, Генріха Тюдора. Останній зібрав військо і висадився в Англії. Біля містечка Босворт зійшлися дві армії. Річард III був зраджений, його армія розбіглася. Сам він загинув на полі бою. Корона з його голови відразу була покладена Генріху Тюдору, який став правити під ім'ям **Генріх VII (1485—1503)**. Щоб остаточно примирити ворожі сторони, Генріх VII одружився з єдиною представницею Йорків, а у своєму гербі поєднав червону та білу троянди. Війна тривалістю в 30 років нарешті скінчилася.

У парламенті, скликаному Генріхом VII після перемоги, виявилось лише 20 лордів із 50, до того ж частина з тих, що залишилися, стали лордами під час війни. Це свідчило про те, що майже вся родова аристократія Англії загинула на полях битв, і її заступила нова, яка сповідувала нові моральні принципи, була залежною від короля і не обстоювала феодальних звичаїв. Майже зникла система васалітету, а замість неї почала діяти **система ліврейних почтів**.

Отже, в Англії відбувалося руйнування старих феодальних традицій і становлення держави нового типу, що базувалася на необмеженій владі монарха і розгалуженій системі державного апарату. В Англії цей процес відбувався дещо повільніше, ніж у Франції. До того ж в Англії зміцніли традиції парламентаризму, що не давало можливості королю зосередити у своїх руках усю повноту влади.

Ліврейний почет — загоны найманців, що отримували плату від свого лорда і мали з ним письмовий договір про службу.

1066 р.	Нормандське завоювання Англії
1154—1189 рр.	Правління англійського короля Генріха II Плантагенета
1215 р.	«Велика хартія вольностей»
1265 р.	Утворення англійського парламенту
1381 р.	Повстання Уота Тайлера
1455—1485 рр.	Війна Червоної та Білої троянд в Англії

Запитання і завдання

- Скільки королівств утворили англосаксонські завойовники на території Британії?
- Коли відбулося нормандське завоювання Англії?
- Які реформи здійснив Генріх II Плантагенет?
- За правління якого короля було схвалено «Велику хартію вольностей»?
- Із яких двох палат складався англійський парламент?
- Коли відбулася війна Червоної та Білої троянд?
- Як відбулося завоювання Британії англосаксами?
- Визначте роль короля Альфреда Великого в історії Англії.
- Якими були привід, перебіг і наслідки нормандського завоювання Англії?
- Чим уславилися перші Плантагенети?
- Як і коли з'явилася «Велика хартія вольностей»? У чому полягає значення цього документа?
- Як було засновано англійський парламент?
- Що характеризує розвиток Англії у XIV ст.?
- Охарактеризуйте причини, перебіг і результати війни Червоної та Білої троянд.
- Складіть хроніку розвитку Англії у Середні віки.
- Простежте, як відбувалося формування державної влади в Англії у Середньовіччі, визначивши основні етапи цього процесу. Порівняйте його з аналогічними явищами з історії Франції.

§ 12. Німеччина

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникла Священна Римська імперія німецької нації; якими були наймогутніші імператори; чому розпочалася і які наслідки мала боротьба пап та імператорів; як виникла Швейцарія.

1 **Виникнення Німецького королівства.** За Верденською угодою 843 р. «землі східних франків» отримав Людовік Німецький. Саме на цих землях згодом постало Німецьке королівство. Спершу воно мало

■ Генріху підносять королівський вінець. Художник Г. Фогель

нагадувало єдину державу. Тут існувало п'ять герцогств, володарі яких майже не підкорялися королям із династії Каролінгів. Знатні роди постійно боролися за владу. Це протистояння феодалів, герцогів і королів часто мало збройний характер і тому дістало назву міжусобних війн.

Разом із міжусобними війнами землі Східнофранкського королівства потерпали від нападів вікінгів, а з кінця X ст. — угрів (мадярів), що осіли в Паннонії. Це спонукало герцогів до об'єднання в єдине королівство.

У 919 р. місцева знать проголосила королем Східнофранкського королівства саксонського герцога, який увійшов в історію під ім'ям **Генріх I Птахолов**. Від цієї події бере початок нова європейська держава — **Німецьке королівство**.

Генріх I посилив владу і поклав край постійним чварам і суперечкам німецької знаті. Для боротьби проти угорців і захисту населення він наказав будувати невеликі фортеці — **бурги**. Як і в інших країнах тогочасної Європи, у Німеччині було створено численну важку кінноту — рицарів. Саме з її допомогою в 955 р. син Генріха I **Оттон I (936—973)** завдав нищівної поразки угорцям у вирішальній битві на річці **Лех** у Баварії, і вони назавжди припинили напади.

■ Битва Генріха I з уграми. Фрагмент мініатюри XIII ст.

2 **Поява нової імперії. Італійська політика німецьких імператорів.** На відміну від свого батька Генріха I, який після обрання королем відмовився від коронації та помазання на цар-

■ Король Генріх IV і папа Григорій VII в Каноссі. Художник К. Еммануель

ство, його син Оттон I, урочисто коронований в Аахені, усіяло підкреслював перевагу короля над усією знаттю. Він вважав себе тією людиною, яка відновить Римську імперію Карла Великого. Оттон I бажав, подібно до Карла Великого, коронуватися в Римі та одержати імператорський титул від папи римського.

У 961 р. Оттон I здійснив похід до Італії, підтримав папу Іоанна XII в боротьбі проти непокірних васалів і повернув йому втрачений престол. **2 лютого 962 р.** в соборі Святого Петра в Римі вдячний папа коронував Оттона I як римського імператора. Відтоді німецька королівська і римська імператорська корони стали неподільними. Так було вдруге відновлено Римську імперію на Заході. Однак ця імперія існувала в інших кордонах та історичних умовах.

Після коронації Оттон I подарував Іоанну XII документ про підтвердження права папи римського володіти Папською областю, підкресливши цим залежність папи і церкви від імператора. Проте Іоанн XII вважав, що його влада вища за імператорську, оскільки вона від Бога, а імператор, у свою чергу, отримує владу від папи. Невдовзі ці суперечки призвели до жорстокої боротьби між імперією та папством.

Протистояння церковної та імператорської верхівок загострилося в другій половині XI ст., коли папою римським став Григорій VII (1073—1085), який провів низку реформ у католицькій церкві. Серед них було і скасування інвеститури — права імператора чи короля затверджувати духовних осіб на церковні посади.

Саме ця реформа викликала обурення у німецького імператора **Генріха IV (1056—1106)**, який не бажав втрачати свою владу над єпископами. Розпочалася тривала і виснажлива боротьба. Спершу імператор за підтримки німецьких єпископів позбавив Григорія VII сану. Тоді папа відлучив від церкви Генріха IV й звільнив його підданих від присяги імператору. Цим скористалися невдоволені Генріхом IV

німецькі феодали й розпочали повстання проти імператора. За такої ситуації Генріху IV не залишилося іншого виходу, як шукати примирення з папою. Холодної зими 1077 р. імператор із невеликим почтом прибув до резиденції папи в замку Каносса на півночі Італії. Протягом трьох днів Генріх IV був змушений стояти босоніж, в одязі грішника, що кається, перед воротами замку, доки Григорій VII не пробачив свого супротивника. Відтоді слово «Каносса» стало символом підкорення світської влади духовній, а вислів «ходіння в Каноссу» означає глибоке приниження переможцем переможеного.

Однак Генріх IV не забув приниження і не підкорився папі. У 1084 р. він із великою армією рушив на Рим і захопив його. Григорій VII втік на південь Італії, де наступного року помер, заповідаючи своїм наступникам продовжувати боротьбу проти імператорів.

Боротьба проти влади пап призвела до ослаблення Німецької імперії. Німецька знать зміцніла, перетворившись на спадкових володарів земель, кількість герцогств та інших світських і духовних володінь значно збільшилася, адже під час боротьби між імператорами й папством обидві сторони надавали землі й різноманітні привілеї своїм прихильникам. Імператор залишився верховним сеньйором, але характер його влади змінився. Німецька знать закріпила за собою право обирати імператора. Він міг ще за життя примусити обрати своїм наступником сина, але все одно принцип виборності, а не спадковості, був важливим.

Відновити втрачену могутність Німеччини поталанило трьом імператорам із династії Штауфенів: Фрідріху I, його сину Генріху VI та онуку Фрідріху II.

Імператор Фрідріх I (1155—1190) відомий в історії під ім'ям **Барбаросса** (Рудобородий), яке дали йому італійці. За його правління імперію стали називати Священною. Це, на думку імператора, мало підкреслити його незалежність від папи. Мовляв, його імперія освячена Богом, а не папою. Через боротьбу за папський престол Рим не звертав уваги на дії імператора. Однак коли ця боротьба завершилася, папська влада знову висунула претензії на вищу владу в християнському світі. У 1157 р. представники папи за його ж дорученням оголосили, що Фрідріх отримав корону лише як «бенефіцій» від папи і має йому підкорятися.

Зі звернення Фрідріха I Барбаросси до римлян

Рим більше не в Римі. Хочете знову побачити колишню римську славу, умілий устрій таборів, доблесть і дисципліну? Усе це перейшло до нас разом з імператорською владою. Я ваш законний господар.

? Як аргументував імператор свою владу над Римом?

- Фрідріх I Барбаросса підкоряється владі Папи Римського Александра III. Художник С. Аретіно

У відповідь Фрідріх I пішов війною на Італію. Він хотів не лише покарати папу, а під цим приводом підкорити заможні італійські міста. Фактично похід 1158 р. був завойовницьким. За допомогою величезної для тих часів 100-тисячної армії Італія була приєднана до володінь імператора. Однак волелюбні жителі міст не бажали коритися Фрідріху I. Для боротьби проти імператора вони об'єдналися в союз 15 міст — Ломбардську лігу.

29 травня 1176 р. в битві під Леньяно війська Ломбардської ліги розбили армію Фрідріха I. Після поразки імператор уклав мир з італійськими містами, проте італійці змушені були визнати Фрідріха I своїм правителем.

Боротьбу за подальше підкорення Італії продовжив син Фрідріха I **Генріх VI (1191—1197)**. Він підкорив Сицилійське королівство і став володарем одразу чотирьох корон: німецької, італійської, сицилійської та імперської. Генріх VI був імператором найвпливовішої на той час європейської країни. Залежність від нього визнавали король Арагону, що на Піренейському півострові, і навіть англійський король Річард I Левове Серце.

Син Генріха VI **Фрідріх II (1212—1250)** був завзятим противником папства. Він називав себе світським главою всього християнського світу, тому вважав, що правителі мають визнавати його зверхність. Більше того, він дотримувався думки, що імперія освячена Богом і що сам імператор не тільки наступник давньоримських імператорів, а й намісник Бога на Землі.

Досить байдуже ставлення Фрідріха II до християнської віри стало ще одним приводом до протистояння. Папа Римський Григорій IX двічі відлучав імператора від церкви. Однак від «ходіння в Каноссу» минуло багато часу. Відлучення вже нікого не лякало.

■ Генріх VI

■ Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II у Палермо. Художник А. Рамберг

До кінця життя Фрідріх II був відлученим від церкви і вів боротьбу проти папи, який називав його антихристом і сином диявола. При цьому Фрідріх II у своїх володіннях жорстоко переслідував усіх еретиків. Раптова смерть імператора в 1250 р. дала можливість церкві зітхнути з полегшенням, адже кожен день життя цього «безбожника» зменшував її авторитет.

i

Після смерті Фрідріха II Німеччина почала занепадати, імперська влада вже ніколи до кінця Середньовіччя не була такою, як за часів Штауфенів.

3 **Німецький «наступ на Схід».** Поглинені боротьбою з папами й князями імператори мало уваги приділяли східним кордонам імперії, прагнучи лише того, щоб Польща, Чехія та Угорщина визнавали свою васальну залежність. На той час у межиріччя Ельби та Одера й на узбережжі Балтійського моря свою незалежність ще зберігали західнослов'янські племена.

У X ст. землі полабських і поморських слов'ян намагалися завоювати Генріх I і Оттон I. Однак повстання слов'ян перекреслило їхні зусилля. Перший «наступ на Схід» зазнав поразки.

Від середини XII ст. церква і німецькі князі знову починають спрямовувати свої погляди на Схід. Під час Другого хрестового походу папа римський дозволив німецьким хрестоносцям під проводом герцога Саксонії і Баварії Генріха Лева здійснити свій похід не в Палестину, а на землі слов'ян (1147 р.). Хрестоносцям легко вдалося

захопити землі полабських слов'ян, оскільки сили були нерівними. На завойованих землях постало маркграфство **Бранденбург**, центром якого в XIII ст. стало місто Берлін.

У XIII ст. починається німецька колонізація прибалтійських земель, що були заселені балтськими племенами. Німецькі купці першими проклали шлях у ці землі, за ними рушили місіонери, а згодом і рицарі. У 1201 р. на землях племен лівів була заснована Рига, яка згодом стала центром нової німецької землі — Лівонії. Непросто склалися відносини і з сусідніми руськими князівствами — Новгородом, Псковом та Полоцьком. Пік протистояння припадає на 30-ті — початок 40-х рр. XIII ст. Після поразки в битві на Чудському озері («Льодове побоїще», 1242 р.) на тривалий час було укладено мир.

У 1231 р. почалося підкорення слов'янського племені пруссів. Головну роль у їхньому завоюванні відіграв Тевтонський орден, що був запрошений у Прибалтику польським герцогом Конрадом Мазовецьким, володіння якого найбільше страждали від набігів пруссів. На місці підкорених земель пруссів тевтонці створили сильну державу, яка незабаром стала загрозою як для Польщі, так і для руських князівств. У 1238 р. в битві під Дорогочином князь Данило Галицький завдав їм першої серйозної поразки. Після цього тевтонці зосередили свою увагу на боротьбі проти литовців. Проте «литовські походи» Тевтонського ордену так і не дали бажаного результату. Литовські племена об'єдналися в єдине князівство і дали відсіч німецькій агресії. Крім того, орден зіпсував відносини і з Польщею, захопивши в неї приморські землі. Згодом у 1410 р. об'єднане військо Польщі та Литви завдало поразки ордену в битві під Грюнвальдом, а землі ордену стали васальними володіннями польського короля.

Німецька колонізація відбувалася не лише за допомогою сили зброї. Багато правителів країн Східної Європи запрошували німецьких поселенців у свої володіння, сподіваючись використати їхній досвід для освоєння значних територій, заснування міст і розвитку ремесла. Згодом це зумовило існування в містах на сході Європи значного прошарку німецького населення.

4 **Занепад імператорської влади. «Золота булла».** У XIII ст. Священну Римську імперію охопила криза, а згодом держава занепала. У 1254 р. помер останній король із династії Штауфенів. В імперії розпочався період міжцарів'я (1254—1273 рр.). Німеччина розпалася на багато світських і церковних володінь, міст і окремих рицарських територій. Із цього найбільше скористалися князі, які збільшували свої володіння і зміцнювали владу. Після фор-

■ Карл IV видає «Золоту буллу». Середньовічна мініатюра

Булла — особливо важливий документ, скріплений металевою печаткою — буллою.

Курфюрсти — князі Священної Римської імперії, за якими було закріплено право обирати імператора.

мального відновлення влада імператора була настільки ослабленою, що в дійсності він управляв лише своїми родовими володіннями. Князі ревно стежили за посиленням імператорської влади і прагнули обрати імператором слабшого. У період міжцарів'я встановився порядок, коли імператора обирали сім наймогутніших князів імперії, яких називали **курфюрстами**. На імператорську корону претендували представники з родин Габсбургів і Люксембургів.

У середині XIV ст. політичний центр імперії перемістився в Чехію. Імператор **Карл IV (1347—1378)** із династії Люксембургів був одночасно і королем Чехії. У своїй політиці основну увагу він приділяв власним родовим володінням. Карл IV, розуміючи, що утримувати імперію під своєю владою він не зможе, вирішив закріпити існуюче становище, за яким імперія лише об'єднувала окремі самостійні князівства, міста тощо. Так, у **1356 р.** він оголосив **«Золоту буллу»**, що закріплювала роздробленість Німеччини.

Цей документ підтверджував порядок вибору німецького короля курфюрстами більшістю голосів. Король

після коронації папою римським ставав одночасно імператором. Булла закріплювала привілеї князів на вищій суд, розробку копалень, на карбування власної монети, збирання золота. Дозволялося вести «законно оголошені» війни. Проте війни васалів проти сюзерена було заборонено. «Золота булла» стала основною для видання законів імперії аж до її ліквідації 1806 р. Від кінця XV ст. імперія стала називатися **Священною Римською імперією німецької нації**.

5 **Утворення Швейцарського союзу.** Ослаблення імперії поклало початок новому політичному утворенню — **Швейцарському союзу**. У 1291 р. общини трьох альпійських земель (кантонів) — Швіца, Урі та Унтервальдена — об'єдналися проти спроб підкорити їх імператором **Рудольфом I Габсбургом (1273—1291)**. Імператор та його наступники намагалися об'єднати всі свої володіння в єдине

ціле, а вільні селяни стали йому на заваді. Крім того, через ці землі проходив важливий перевал, який з'єднував Німеччину з Італією. За народними переказами, на боротьбу проти Габсбургів співвітчизників підняв Вільгельм Телль. У 1315 р. селянська піхота вщент розгромила війська Габсбургів біля гори Моргартен. Після цього до Союзу приєдналися ще п'ять міських кантонів. Проте знадобилося ще кілька перемог, щоб Союз домогся автономії від імперії у 1499 р.

Остаточно міжнародне визнання незалежності Швейцарія здобула лише в 1648 р. Наприкінці XV — на початку XVI ст. до Союзу приєдналися ще п'ять кантонів. Населення кантонів розмовляло різними мовами — німецькою, французькою, італійською, але їх об'єднувало спільне прагнення жити у вільній державі.

■ Ганзейський порт. Гамбург.
Мініатюра кінця XV ст.

Тривалий час Союз не мав постійних органів влади. Справи кожного кантона вирішувалися на зборах чоловіків, а Союзу в цілому — на зборах кантонів. Кожен кантон міг проводити власну внутрішню і зовнішню політику, але давав обіцянку, що не буде шкодити спільним інтересам.

6 Ганза. Особливою складовою імперії були імперські міста, що підкорялися лише імператору. Відсутність сильної центральної влади в імперії зумовлювала розвиток міського самоуправління, але не захищала міста від зазіхань сусідніх князівств. Таке становище імперських міст спонукало їх до об'єднання з метою захисту своєї незалежності. Найбільшим союзом стала Ганза — об'єднання купецьких міст, що вели посередницьку торгівлю. Союз було започатковано 1241 р., коли міста Гамбург і Любек уклали між собою договір. Остаточно союз сформувався в 1356 р. До нього входило майже 80 міст Північної Німеччини, Прибалтики і нижньорейнських земель. Метою союзу було утримання монопольного (виняткового) права на торгівлю з Англією, Нідерландами, Скандинавськими державами й Руссю. Ганзейські факторії (торговельні поселення) розміщувалися від Лондона до Новгороду.

Хоча Ганза не була політичним об'єднанням, вона відіграла величезну роль у політичному житті сусідніх держав, вела війни, укладала союзи. Так, у 1367 р. Ганза в союзі зі Швецією і герцогством Мекленбурзьким вела війну проти Данії. Перемога у війні дала їй повний контроль над протоками з Північного в Балтійське море і право брати участь у виборі данського короля.

Від кінця XV ст. Ганза почала занепадати. Це було зумовлено переміщенням головних торговельних шляхів до Атлантичного океану і зростанням морської могутності Нідерландів та Англії.

919 р.	Обрання королем Генріха I Птахолова. Заснування Німецького королівства
962 р.	Коронування Оттона I Великого (936—973 рр.) в Римі імператорською короною
1077 р.	«Ходіння в Канносу»
1155—1190 рр.	Правління німецького імператора Фрідріха I Барбаросси
1356 р.	Оголошення «Золотої булли»

? **Запитання і завдання**

- У результаті яких подій виникло Німецьке королівство?
- Назвіть імена трьох найвідоміших імператорів із династії Штауфенів.
- Що таке «Золота булла»? Якими є її основні положення і наслідки прийняття?
- На які території здійснювався німецький «наступ на Схід»?
- У якому році Швейцарія здобула автономію у складі Священної Римської імперії?
- У чому полягали причини боротьби між римськими папами та німецькими імператорами?
- Які факти свідчать про відновлення могутності Німецької імперії за часів правління династії Штауфенів?
- Якими були результати і наслідки «наступу на Схід»?
- Чим Швейцарія відрізнялася від усіх існуючих на той час держав Європи?
- Що таке Ганза? Із якою метою утворився Ганзейський союз?
- Заповніть таблицю «Німецька імперія за часів правління Штауфенів» (у зошиті).

Ім'я імператора	Особливості правління

- Чому Ганза виникла саме в межах Священної Римської імперії?
- Із чим пов'язані зміни в назві імперії: Римська імперія — Священна Римська імперія — Священна Римська імперія німецької нації?
- Якою є роль «Золотої булли» в розвитку німецьких земель?

§ 13. Країни басейну Середземного моря

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чому в Італії існували республіки, у той час як у Середньовічній Європі їх не було; якою була роль Папської області в історії Європи та Італії; чим відзначилося в історії Європи Сицилійське королівство; що таке Реконкіста та якими були її результати.

Італійські міські республіки. Італія за часів Римської імперії була її центром та одним із найрозвиненіших районів. У Середні віки саме з Італії почалося відродження міського життя у Європі.

Однак постійне перебування під владою іноземних завойовників (лангобарди, візантійці, франки, араби, нормани, німецькі імператори) зумовило те, що італійські міста вважали за краще жити самостійним життям. У XI—

XII ст. італійські міста перетворилися на комуни. За формою правління міста-комуни здебільшого були республіками. Тут вирувало бурхливе політичне життя: різні угруповання боролися за владу. У XII—XIII ст. найвпливовішими були два угруповання — **гвельфи** і **гібеліни**. Гвельфами називали прихильників імператора, гібелінами — прихильників римських пап. Проте кожне місто мало власні інтереси та відстоювало їх будь-якими засобами. Наймогутнішими тогочасними містами-державами були **Флоренція, Венеція і Генуя**.

Флоренція за доби Середньовіччя була одним із найбільш економічно розвинених міст Європи. Основу її багатства становило сукно, що виготовлялося у великих суконних майстернях. У середині XIV ст. таких майстерень налічувалося понад 200. Крім суконного виробництва, у Флоренції розвивалося виробництво шовкових тканин, обробка хутра та ювелірна справа. Флоренція також була найбільшим центром торговельно-лихварських і банківських операцій. Розташовані поряд із Римом флорентійські банки стали обслуговувати фінансові операції римських пап по всій Європі. Свідченням фінансової могутності Флоренції став золотий флорентійський флорин, який широко використовувався в міжнародній торгівлі.

За формою правління Флоренція була **республікою**. Згідно з конституцією 1293 р., верховним органом влади була **сеньйорія**. Очолював сеньйорію **гонфалоньєр**, який під час війни ще й командував міським ополченням. Боротьбу за вищі посади в республіці вели декілька найбагатших родин міста. Від кінця XIV ст. найбільший вплив у місті

Гвельфи — прихильники пап у їхній боротьбі проти німецьких імператорів.

Гібеліни — прихильники німецьких імператорів у їхній боротьбі проти пап.

■ Козимо ді Джованні де Медичі

■ Портрет Лоренцо Медичі. Художник Дж. Вазарі

мала **родина Медичі**. У 1434 р. правителем Флоренції майже на 30 років став **Козимо Медичі**.

Офіційно він не мав ніяких титулів, а був простим громадянином Флоренції. Однак жодне рішення не приймалося без його схвалення. Часто сеньйорія засідала в будинку Медичі. Для посилення свого авторитету в місті він зменшив податки з бідних прошарків суспільства, щедро роздавав привілеї. Для боротьби проти політичних ворогів і суперників Козимо Медичі широко користувався своїм правом призначати індивідуальні податки, якими просто розорював їх. Він уникав кровопролиття, а найбільшим покаранням було вигнання з міста.

Наступники Козимо, особливо його онук **Лоренцо Пишний (1469—1492)**, вже не приховували своєї першо-сті в місті. Пишні палаци, королівський спосіб життя поєднувалися із широким меценатством (благодійністю). Поступово авторитет родини зростав у всіх країнах Європи. У 1537 р. вони отримали титул великих герцогів Тоскани. Із цієї родини вийшли знамениті папи римські, зокрема Лев X, французькі королеви Катерина й Марія Медичі.

Міста-республіки Венеція і Генуя досягли найбільшої могутності в XIII—XV ст. Основним джерелом їхнього розквіту була посередницька торгівля в Середземному морі, що давала величезні прибутки. Генуя контролювала Західне Середземномор'я і Чорне море, Венеція — Східне Середземномор'я. Суперництво за контроль над важливими морськими шляхами призводило до збройних протистоянь.

Система управління в республіках, особливо у Венеції, була складною. Вона забезпечувала панування вузькому колу знаті. Венеціанську республіку очолював дож, який обирався довічно. Однак його влада була обмежена **Великою радою** — вищим законодавчим і контролюючим органом держави. Від кінця XIII ст. влада у Венеції зосередилася у руках вузького кола найбагатших родин. Для контролю за дожами і представниками знаті було створено спеціальні судові органи, що карали за спроби змінити державний устрій.

Для панування на торговельних шляхах Венеції доводилося вести активну зовнішню політику, яка потребувала значних фінансових,

■ Генуя. 1493 р.
Середньовічна мініатюра

воєнних і дипломатичних ресурсів. Для швидкого реагування на зміни у Європі, які могли вплинути на становище республіки, венеціанці першими почали розсилати спеціальних послів до дворів європейських монархів. Їхнім головним завданням було повідомляти про події, що відбулися в тих державах, де вони перебувають.

2 Папська область. Володіння римських пап у Центральній Італії — Папська область — поділило Італію на дві частини й стало чинником, який унеможлилював об'єднання Італії аж до середини XIX ст. У своїх володіннях, крім церковної влади, папи здійснювали таку саму світську владу, як і будь-який правитель Європи. Папам, як і королям, не давали спокою великі феодалі, які до того ж зазіхали й на Святий престол. До середини XIII ст. Папська область страждала від майже безперервної ворожнечі між папами й імператорами.

У XIII ст. папи домоглися розширення своїх володінь за рахунок сусідніх земель, проте влада на місцях належала великим феодалам.

У XIV ст. папи потрапили в залежність від французьких королів і були «ув'язнені» в Авіньйоні. «Авіньйонський полон» мав негативні наслідки для розвитку їхньої держави. Вона розпалася на безліч феодалних володінь, а в Римі почали правити аристократи. Спроба проголосити в Римі комуну в середині XIV ст. виявилася невдалою через слабкість торговельно-промислових верств міста. Заклик керівника руху за комуну **Кола ді Рієнцо** до всіх італійських міст об'єднатися навколо давньої столиці теж не був підтриманий.

Папська область — територія держави папи римського в Центральній Італії, що проіснувала до другої половини XIX ст.

Після придушення комунального руху і наведення порядку в 1357 р. за ініціативою кардинала Альборноза на зборах вищого духовенства і знаті було прийнято конституцію, згідно з якою в Папській області встановлювалася централізована система управління, а знать, вище духовенство, представники комун

Схизма — розкол християнської церкви.

у провінціях здобули право видавати закони і розподіляти податки. Проте схизма 1378 р. завдала нового удару по стабільності. Ситуація покращилася за часів папи Мартіна V (1417—1431), який відновив у Римі комуноу.

Папська область залишалася економічно слабозвиненою і мала найтяжчу систему експлуатації селян і міських жителів. Важким тягарем для населення стало свавілля папських чиновників, податки на утримання папської курії, широке будівництво, що розгорнулося в Римі в XV ст. Руйнівною для розвитку Папської області була політика непотизму, коли правлячий папа висував на важливі посади своїх родичів, витісняючи представників свого попередника.

3 Південна Італія і Сицилія. Інакше склалася доля Півдня Італії та Сицилії, хоча за своїм розвитком вони не поступалися Півночі. Південноіталійські міста були одними з центрів середземноморської торгівлі. Тут найдовше протрималася влада Візантії. Певний час на цій території панували араби, а в XI ст. області були загарбані норманами. Один із норманських правителів Рожер II у 1130 р. об'єднав Південь Італії і Сицилію в єдине могутнє **Сицилійське королівство**, столицею якого стало місто **Палермо**. Формально вважалося, що сицилійські королі є прямими васалами римських пап, проте вони проводили самостійну політику. У Сицилійському королівстві мирно жили різні народи — італійці, греки, араби, нормани. Панувала й віротерпимість. У 1189—1268 рр. сицилійською короною володіли німецькі імператори з династії Штауфенів. За часів правління **Фрідріха II** королівство досягло найбільшої централізації і розквіту.

Фрідріх II був дивовижною людиною для свого часу і незвичним правителем для своїх підданих. Він не любив Німеччину через її бунтівних герцогів і майже все життя провів у Сицилійському королівстві. Уся Італія дивувалася з того, як жили імператор та його двір. При дворі імператора в Палермо було зібрано арабських, візантійських і єврейських вчених. Сам Фрідріх II писав наукові трактати латиною, вірші — італійською, а розмовляв грецькою та арабською мовами.

Фрідріх II був талановитим правителем, про що свідчать перетворення в Сицилії. За допомогою найманих загонів мусульман він придушив повстання знаті й оприлюднив у 1231 р. конституцію (основний закон) Сицилійського королівства. Цей документ значно обмежував права феодалів та їхній вплив на державні справи. Уся влада була зосереджена в руках імператора і його намісників. Королівство було поділено на дев'ять провінцій, де діяли збори представників трьох станів — міщан, баронів і вищого духовенства. Станові збори мали право вирішувати питання обкладення податками різних верств населення. Існував і один, спільний для всіх провінцій, королівський суд на чолі з головним королівським суддею. Усе населення мало сплачувати до королівської скарбниці податок за користування землею. За порядком стежила добре організована поліція. Існували також постійна наймана армія і морський флот, що підпорядковувалися безпосередньо королю.

Фрідріх II приділяв увагу і розвитку освіти. За його наказом у 1224 р. в Неаполі був відкритий університет — перший університет, заснований світською владою. Особи, які бажали отримати державну посаду або вести діяльність, що вимагала спеціальних знань (наприклад медицина), мали скласти державний іспит.

Здійснені Фрідріхом II перетворення зробили Сицилійське королівство першою у Європі **централізованою державою** — країною, яка підпорядкована єдиній центральній владі (у цьому випадку — королівській). Проте постійні війни Фрідріха II розорили державу, і в другій половині XIII ст. колись могутнє централізоване Сицилійське королівство почало занепадати. Держава розпалася на окремі феодалні володіння.

4

Арабська Іспанія. У VII—VIII ст. весь Піренейський півострів, окрім його північної гірської частини, був завойований арабами. Європейці називали їх маврами за назвою місцевості Мавританія в Північній Африці, звідки ті прийшли до Іспанії. На початку X ст. володарі Іспанії відділилися від Арабського халіфату і заснували окрему державу — **Кордовський халіфат (756—929 рр.)**. Мусульманська Іспанія перетворилася на найрозвиненішу частину тогочасної Європи. Звідси в Європу поширювалися досягнення арабської культури й науки.

За арабського панування Іспанія досягла небаченого розквіту. У країні, що завжди потерпала від посухи, араби запровадили систему штучного зрошення і вирощували рис, цукрову тростину,

апельсини, лимони та інші нові культури. Відновилося видобування срібла, розвивалися ремесла. Купці везли з мусульманської Іспанії до інших країн шовкові та вовняні тканини, вироби з металу, шкіри, скла. Іспанські араби налагодили торгівлю з країнами Сходу, Візантією, Францією та Італією. Завдяки розвитку господарства значно зросла кількість населення. **Кордова** — столиця халіфату — в XI ст. була найбільшим містом Європи.

Халіфи влаштували тут найбільшу бібліотеку, що містила декілька сотень тисяч книг, і вищу школу, де навчалися тисячі студентів. До Кордови навіть приїжджали навчатися християни з інших країн Європи.

До нашого часу збереглися пам'ятки архітектури, побудовані арабами в Іспанії: Кордовська мечеть, палац Альгамбра в Гранаді, палац Алькасар у Севільї та інші. Однак поряд із великими досягненнями у халіфаті поєднувалися національне гноблення та ісламізація (навертання до мусульманської віри) християнського населення.

5

Реконкіста. Створення Іспанського королівства. Боротьба за звільнення Іспанії від маврів розпочалася майже одразу після її підкорення. Центром цієї боротьби стало невелике королівство Астурія,

Реконкіста — відвоювання народами Піренейського півострова територій, захоплених арабами.

що утворилося в горах на півночі Піренейського півострова. Згодом королівство отримало назву Леон, а ще пізніше — Кастилія («країна замків»). Звільнення зайнятих арабами земель

дістало назву **Реконкіста** (від ісп. *reconquista* — відвоювання) і тривало аж до кінця XV ст.

Успіхи Реконкісти припали на XI—XIII ст., коли хрестоносці «звільняли» Палестину, а німецькі рицарі наступали на сході Європи. У визволенні Піренейського півострова від арабів брали участь не лише іспанці й португальці, а й рицарі з інших європейських країн. За рицарями, як і на сході Європи, йшли селяни, осідаючи на завойованих землях. Вони отримували особисту незалежність, а жителі визволених міст — самоврядування. Рицарі привласнювали величезні маєтки й палаци, які раніше належали мусульманам.

На визволеній від арабів території на початку XII ст. утворилися чотири християнські держави — **королівства Кастилія, Арагон, Наварра і Португалія**. Часом найбільш напруженої боротьби стало XII ст. Саме тоді Реконкіста перетворилася на священну війну християн проти мусульман. Для боротьби проти арабів, як і на Сході, були

засновані духовно-рицарські ордени — **Сантьяго, Алькантара, Калатрава**. Рицарські війська успішно наступали, примушуючи арабів відступати на південь півострова. Вирішальна битва відбулася в 1212 р. біля Лас-Навас-де-Толоса. У 40-х рр. XIII ст. під владою арабів залишилася лише невелика територія **Гранадського емірату**.

На початку XIV ст. Реконкіста більше ніж на 100 років припинилася. Держави, що утворилися завдяки Реконкісті, переймалися залагодженням внутрішніх проблем. У цих країнах існувала станова монархія. Спочатку в Кастилії королі скликали на раду лише світську та церковну знать. Згодом на її засідання почали запрошувати представників міст і навіть селянських общин. Так виникли збори представників станів — **кортеси** (від слова «корт» — королівський двір). Кортеси в Кастилії, як і Генеральні штати у Франції, ділилися на три палати. На зборах кортесів затверджували нові податки та закони. Кортеси, що діяли в Кастилії, були першим у Європі парламентом, у роботі якого брали участь селяни.

У 1474 р. наступник арагонського престолу **Фернандо (Фердинанд)** узяв шлюб із королевою Кастилії **Ізабелль (Ізабеллою)**. 1479 рік, коли на престол Арагону вступив Фернандо, вважається датою об'єднання двох королівств у єдину Іспанію. Проте процес реального об'єднання Кастилії та Арагону розтягнувся надовго. Обидві частини держави суттєво різнилися. Фернандо та Ізабелль активно взялися за формування єдиної держави із сильною центральною владою. Різні за характером — розумна, м'яка, доброзичлива Ізабелль і брехливий, хитрий, підступний Фернандо — були єдині у своєму релігійному фанатизмі та прагненні абсолютної влади. Усе, що цьому заважало, підлягало знищенню: іновірці, місцеві вольності, комунальні права, привілеї дворян тощо. Після зміцнення влади і наповнення скарбниці Фернандо та Ізабелль взялися за

■ Колони Кордовської мечеті. Сучасний вигляд

■ Палац Альгамбра. Вхід до Зали Послів. Сучасний вигляд

вирішення останнього завдання Реконкісти — завоювання Гранади, володіння мусульман на далекому півдні Піренейського півострова.

Після нетривалої війни **2 січня 1492 р.** над сторожовою вежею двору гранадських емірів було піднято іспанський прапор. Умови капітуляції емірату були для арабського населення вигідними, адже вони зберегли свою землю та віру. Проте від моменту завоювання всі обіцянки стали порушуватися. Почалося насильницьке хрещення. На землях Гранади поширилися релігійні переслідування маврів і євреїв, задля чого було створено **інквізицію** (від латин. *inquisitio* — розслідування). У 1502 р. було видано указ, згідно з яким кожен мавр чи єврей мав або хреститися, або залишити Іспанію. Цей указ започаткував масовий виїзд з Іспанії маврів та євреїв, що призвело до занепаду торгівлі, ремесел, сільського господарства, до знелюднення великих територій.

Ціною об'єднання Іспанії стали жертви інквізиції, сотні тисяч вигнанців та економічний занепад багатьох районів. Проте ці наслідки проявилися дещо пізніше, оскільки саме в цей час Колумб відкрив Америку, із якої до Іспанії ринуло стільки золота і срібла, що занепад економіки нікого не схвилював.

Інквізиція — церковний суд.

756—929 рр.	Кордовський халіфат
1130 р.	Утворення Сицилійського королівства
1479 р.	Утворення королівства Іспанія
1492 р.	Завершення Реконкісти в Іспанії

Запитання і завдання

1. Назвіть найбільші італійські міста-республіки.
2. Хто такі гвельфи та гібеліни?
3. За якого правителя Сицилійське королівство досягло найбільшої могутності?
4. Що таке Реконкіста?
5. Які держави виникли на Піренейському півострові в результаті Реконкісти?
6. Як і коли було створено Іспанське королівство?
7. Що було опорою могутності Флорентійської, Генузької та Венеціанської республік?
8. Чим було зумовлено суперництво Генуї та Венеції? Визначте основні етапи боротьби.
9. Яку роль відігравала Папська область у житті Італії та Європи?
10. Як склалася доля Півдня Італії? Які чинники на неї впливали?
11. Охарактеризуйте реформи Фрідріха II в Сицилійському королівстві.
12. Підготуйте розповідь про Флорентійську республіку та її правителів від імені одного з її жителів.
13. Визначте основні риси розвитку арабської Іспанії.
14. З'ясуйте позитивні і негативні сторони Реконкісти.
15. Чому на території Італії існували республіки, коли в усій Європі влада монарха була незаперечною?

Узагальнення за розділом III «Європейське суспільство і держави в X—XV ст.»

1. Складіть розповідь про одну з визначних битв: під Слейсом, під Азенкуром, під Пуатьє, біля Кресі та інші.
2. Складіть історичний портрет одного з видатних історичних діячів: Філіпп II Август, Філіпп IV Красивий, Жанна д'Арк, Людовік XI, Річард I Левове Серце, Генріх II Плантагенет, Альфред Великий, Вільгельм Завойовник, Оттон I, Фрідріх I Барбаросса, Фрідріх II Штауфен.
3. Дайте визначення понять і термінів: «вікінги», «епоха норманів», «феодальна роздробленість», «парламент», «Генеральні штати», «республіка», «громадянська війна», «станово-представницька монархія», «централізована держава», «регент», «дофін», «хрестові походи», «духовно-рицарські ордени», «парламент», «кортеси», «сейм», «Реконкіста», «Столітня війна», «Золота булла».
4. Виконайте завдання за історичною картою: 1) укажіть напрямки походів вікінгів та позначте засновані ними держави; 2) покажіть держави, що виникли в Північній Європі в Середні віки; 3) обведіть кордони Священної Римської імперії і визначте: а) основний напрям походів імператорів; б) території, що зазнали німецького «наступу на Схід»; 4) позначте місця основних подій Столітньої війни; 5) визначте території, якими володіли французькі королі до та після війни.
5. Поясніть, чому французький король виявився слабшим за деяких герцогів і навіть графів.
6. Складіть перелік усіх вторгнень, яких зазнали Британські острови, починаючи з римлян. У загальних рисах визначте, що дало або забрало кожне нове вторгнення.
7. Висловіть своє судження щодо характеру й значення Столітньої війни для її учасників і загалом європейської історії.
8. У чому ви вбачаєте подвиг Жанни д'Арк? У чому полягає її роль в історії Франції?
9. Що спільного у хрестових походах у Палестину, Реконкісті та «наступі на Схід»?
10. Як склалися відносини між римськими папами і королями європейських держав у XI—XV ст.?

**Тестові завдання для тематичного контролю за розділом III
«Європейське суспільство і держави в X—XV ст.»**

1. За правління якого короля Франції виник орган станового представництва — Генеральні штати?
А Філіпп II Август
Б Філіпп IV Красивий
В Людовік IX Святий
Г Людовік VI Товстий
2. Укажіть ім'я першого норманського короля Англії.
А Альфред Великий
Б Едуард Сповідник
В Гаральд
Г Вільгельм Завойовник
3. Коли барони примусили англійського короля підписати «Велику хартію вольностей»?
А 1215 р.
Б 1265 р.
В 1302 р.
Г 1337 р.
4. Вислів «Ходіння в Каносу» з'явився після конфлікту Папи Римського Григорія VII з імператором
А Генріхом IV
Б Фрідріхом I
В Оттоном I
Г Фрідріхом II
5. Що сприяло закріпленню територіальної роздробленості Священної Римської імперії?
А невдачі імператорів у хрестових походах у Палестину
Б провал політики «наступу на Схід»
В поразка італійської політики імператорів
Г втрата володінь у війнах із Францією
6. Орган станового представництва у Священній Римській імперії мав назву
А парламент
Б Генеральні штати
В рейхстаг
Г конклав
7. На Піренейському півострові арабів називали
А мамлюками
Б сарацинами
В сельджуками
Г маврами
8. Про складову якого процесу йдеться в уривку із джерела:
«Цього [1085] року зібрав король Альфонсо велике військо... й розпочав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо... Але зібралось в Толедо надто багато людей, і вичерпалися його припаси, й довелось маврам здати місто...»?
А Реконкіста
Б боротьба з єретиками
В «наступ на Схід»
Г комунальний рух

9. Головним джерелом доходів італійських міських республік Генуя і Венеція були
- А ремесла
  - Б міжнародна торгівля
  - В військові перемоги
  - Г золоті копальні

10. Середньовічні мініатюри ілюструють події

- А Столітньої війни
- Б нормандського завоювання Англії
- В походів Карла Великого
- Г німецького «наступу на Схід»

11. Хто звернувся з таким посланням до англійського короля:

«Ви, король Англії, і ви, герцог Бедфорд, що називає себе регентом королівства Французького... виконайте свій обов'язок перед Небесним Королем... віддайте Діви... ключі від усіх добрих міст, якими ви насильно заволоділи у Франції... і ви всі... хто перебуває під Орлеаном, повертайтеся... в свої країни, а якщо ви так не зробите, чекайте звісток від Діви, яка незабаром прийде до вас, вам на велике горе. Якщо ви, король Англії, не вчините так, то я беру на себе керівництво війною, і, де б не натрапила на ваших людей у Франції, я змушу їх піти, хочуть вони цього чи ні... Мене направив сюди Бог, Небесний Король, як свою заступницю, щоб прогнати вас з усієї Франції»?

- А Уот Тайлер
- Б Жанна д'Арк
- В Робін Гуд
- Г Томас Бекет

12. Битва під Гастінгсом вирішила подальшу долю

- А Німеччини
- Б Англії
- В Франції
- Г Італії

РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 14. Християнська церква у XII—XV ст.

 Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: що таке ересі і як із ними боролася церква; як і чому виникли жєбрущі ордени; чому колись могутня влада римських пап від XIV ст. занепадає.

1 **Єретики і боротьба з ними. Інквізиція.** У перші століття існування християнської церкви, окрім офіційно прийнятих на церковних соборах поглядів на природу Христа і Божественної Трійці у суспільстві були поширені й інші. Такі погляди називалися **єретичними**, а осіб, що їх висловлювали, засуджували і проклинали як **єретиків**. Навіть після усталення християнського вчення випадки ересі були в Середньовічній Європі звичним явищем.

Чому ж виникали ересі? Однією з головних турбот людей Середньовіччя було питання про спасіння душі. Проте люди бачили, що церква, проповідуючи покірність і відмову від земних благ, накопичила значні багатства й отримала величезну політичну владу. У середовищі ремісників, купців, рицарів, простих священиків і монахів, інколи навіть знаті, час від часу з'являлися люди, які замислювалися над суперечностями між євангельським ученням і тим, що вони спостерігали в житті. Вони доходили висновку, що

Ересь — релігійне вчення, що не визнавалося християнською церквою.

Єретик — поширювач ересі.

церква навчає неправильно. Вони доходили висновку, що з'являлися люди, які замислювалися над суперечностями між євангельським ученням і тим, що вони спостерігали в житті. Вони доходили висновку, що

церква навчає неправильно. Тільки повна відмова від багатств і влади може врятувати душу людини. Отже, єретиками ставали люди, які сумнівалися, що офіційне вчення церкви спроможне врятувати їхню душу, а також ті, хто прагнув більш справедливого соціального устрою. Таким чином, ересі набували як релігійного, так і соціально-релігійного спрямування.

Основними центрами єретичних рухів ставали міста. Тут люди обмінювалися знаннями та своїми ідеями. Саме в містах жила більшість грамотних людей, що могли читати й тлумачити Святе Письмо.

Однією з найбільш відомих і поширених ересей було вчення катарів («чистих»), яких ще називали **альбігойцями** (за назвою міста Альбі — центру поширення ересі). Це вчення у XII—XIII ст. охопило південь Франції. Катари навчали, що Земля й порядки на ній не є божим творінням, а породжені дияволом; людина лише тоді зможе врятувати свою душу, коли розірве зв'язки із земним світом. Катари вели суворий спосіб життя і заради своєї віри готові були на все, навіть прийняти мученицьку смерть.

Альбігойська ересь (з анонімного джерела початку XIII ст.)

Група еретиків, що живуть у наших краях, вірять і мають сміливість стверджувати, що існують два божества: перше — добрий Бог і друге — дивне божество... вони заявляють, що світ і все, що в ньому відчутне на дотик, створено злим богом. Вони відкидають хрещення дітей, тому що в них немає віри, і, цитуючи Євангеліє, кажуть, що той, у кого немає віри, буде засуджений. Вони не вірять у воскресіння плоті... Вони називають обряди католицької церкви порожніми і безглуздими, тому що, говорять вони, ці вчення від людей і не мають опори...

- ? 1. Якими є основні положення вчення альбігойців? 2. Як автор документа ставиться до альбігойців?

Приблизно в той самий час виникла інша ересь — **вальденсів**. Легендарний засновник вчення **П'єр Вальдо** — багатий купець, зворушений сторінками Біблії, де йшлося про «святую бідність», — роздав своє майно бідним і зі своїми учнями став проповідувати Євангеліє.

Катари та вальденси заперечували необхідність існування церковної ієрархії та закликали до створення релігійних общин, що існували за часів Христа і його учнів-апостолів. Заклик до створення «бідної церкви» був близький тим, хто прагнув «дешевої» церкви і незалежності від пап.

Переслідування вальденсів і катарів не могло зупинити поширення ересі Європою. Тоді папа Інокентій III закликав усіх християн до хрестового походу проти земель, «заражених ерессю». Хрестові походи проти еретиків на півдні Франції дістали назву **Альбігойських війн** (1209—1229 рр.).

Християнське воїнство вогнем і мечем пройшло багатьма провінціями півдня. Альбігой-

■ П'єр Вальдо. Статуя в місті Вормс (Німеччина)

- Хрестовий похід проти альбігойців. Середньовічна мініатюра

- Святий Домінік і альбігойці. Художник П. Берругете

ці чинили відчайдушний опір, але зрештою були винищені.

Ця перемога над ерессю сприяла об'єднанню Франції, але водночас призвела до розорення і знищення міст, убивства тисяч жителів.

Папи розуміли, що переможені ересі можуть з'явитися знову. Для боротьби з ними було вжито дієвих заходів. Усім мирянам заборонялося мати, читати й тлумачити Біблію. Це могли робити тільки люди, що здобули церковну освіту. Отже, головна книга християнства стала ще менш доступною для більшості християн.

У єпископствах створювалися спеціальні постійні комісії, які мали розслідувати будь-які прояви ересі, допитувати й засуджувати єретиків. За цими комісіями згодом закріпилася назва **інквізиційних трибуналів**. Інквізиторам дозволялося застосовувати тортури, щоб домогтися від єретиків визнання в найстрашніших гріхах, після чого їх привселюдно спалювали на вогнищі.

Проте багато єретиків відмовлялися від покаяння навіть під тортурями. Релігійні переконання як католиків, так і єретиків вирізнялися фанатизмом: люди були глибоко переконані, що тільки їхня віра є правильною, тому єретики погоджувалися йти у вогонь, а інквізитори були впевнені в правоті вироку. Попри всі зусилля церкви, викоринити ересі вона не змогла.

- 2 Жебруці ордени ченців.** Не всі люди, що замислювалися над спасінням душі, були єретиками. Духовні пошуки освічених людей Середньовіччя вели їх шляхом власного усвідомлення вчення Ісуса. Частина людей, невдоволених існуючими в церкві порядками, намагалася діяти на межі між ерессю та офіційною церквою.

Найвідомішим діячем, що виступав за оновлення християнства, був **Франциск Ассизький (1182—1226)**. Завдяки його діяльності проповідь набула особливого значення, а він став одним із засновників нових організацій християн — **жебрущих орденів**.

Франциск народився в сім'ї купця з італійського міста Ассізі. Молоді роки він провів у бенкетах і всіляких розвагах, але знайомство з Євангелієм змінило життя Франциска. Вирішивши в усьому наслідувати Христа, він відмовився від майна, залишив дім і, живучи як жебрак, усі сили віддавав молитвам, посту й проповідям Слова Божого. Не маючи церковної освіти, він звертався до слухачів зрозумілою їм простою мовою.

Із часом у Франциска знайшлися послідовники, із яких згодом і утворився чернечий **орден францисканців**. Вони створили новий вид чернецтва. Францисканці жили в євангельській бідності, не усамітнювалися в тиші за стінами монастирів, а йшли до народу й несли Слово Боже. Ченці-жебраки швидко здобули авторитет серед простого народу.

Поява нового ордену поставила перед папою завдання: визнати його чи оголосити ченців еретиками. Папа Інокентій III збагнув, що новий орден може стати опорою папства й посилить авторитет католицизму.

Одночасно з францисканцями виник **орден Святого Домініка**. Його засновник чернець Домінік (1170—1221) своїми проповідями намагався боротися проти ідей еретиків-альбігойців. У нього виникла думка створити братство ченців, які б боролися проти еретичних вчень. На відміну від францисканців, домініканці велику увагу приділяли вивченню Святого Письма. Ченці-домініканці славилися своєю вченістю, часто обіймали кафедри в кращих університетах. Найвидатніші богослови Середньовіччя Альберт Великий і Фома Аквінський були домініканцями.

Найбільш підготовлені для диспутів з еретиками, домініканці відігравали головну роль у трибуналах, проводячи допит і вчиняючи суд над еретиками. Домініканці називали себе «псами господніми» (латин. *Domini canes*). Вони мали освічувати людей, проповідувати істину і ревно охороняти церкву від еретичних вчень. На емблемі ордену було зображення пса, який несе в щелепах палаючий смолоскип.

- Франциск Ассизький відмовляється від власності. Художник Джотто ді Бондоне

3 **Церковна криза. Занепад папства.** Ідея об'єднання християнського світу під духовною й світською владою пап не відповідала реаліям часу, оскільки в житті Європи першочерговими стали державні та національні інтереси. Ідею універсальної держави, що об'єднувала всіх християн, заступила ідея національної держави, що об'єднувала людей тільки за певною ознакою: на той час це було підданство якомусь королю. Із цим не погоджувалися римські папи, намагаючись за будь-яку ціну повернути втрачений вплив у суспільстві. Гостроти конфлікт набув під час протистояння між папою Боніфацієм VIII і французьким королем Філіппом IV, який кошти, що були зібрані як церковна десятина, залишив у державі. У свою чергу папа готувався відлучити Філіппа IV від церкви. Однак король Франції направив до Рима військо на чолі зі своїм радником Гійомом Ногаре, який мав заарештувати папу, щоб той постав перед французьким судом. Між Боніфацієм VIII і радником короля відбулася суперечка, під час якої той ударив папу по щоці залізною рукавицею. Папа Боніфацій VIII через декілька тижнів помер. Новим папою став Климент V. Папську резиденцію було перенесено до міста Авіньйон, яке перебувало під впливом Філіппа IV. Розпочався майже 70-річний «авіньйонський полон» пап (1309—1377 рр.) і поступовий занепад папства.

За відсутності пап занепадав і Рим. У місті точилася боротьба за владу. Згодом папа Григорій XI повернув папський престол до Рима, однак невдовзі помер. Його наступником став Урбан VI. Він настільки зловживав владою, що його скинули кардинали й новим папою обрали Климента VII. Проте Урбан VI відмовився підкоритися, через що на папському престолі опинилося два папи: один був у Римі, інший — в Авіньйоні. Обидва папи відлучили один одного від церкви. Почалися непорозуміння й на інших рівнях: на одну церковну посаду претендувало по два священики. Ніхто не знав, який же папа справжній і, відповідно, хто мав претендувати на посади єпископа тощо. Розкол католицької церкви дістав назву «**Велика схизма**» (1378—1417 рр.).

Більшість людей почала схилитися до думки, що питання церкви потрібно вирішувати всім — священнослужителям і мирянам, тобто скликати собор. Перша спроба розв'язати проблему на соборі в Пізі закінчилася черговим розколом: обох пап оголосили еретиками та обрали нового. Проте ті не визнали рішення собору, тому в Римі головували вже три папи. У 1414 р. в місті Констанці було скликано новий собор, який нарешті поклав край цій суперечці. Загальновизнаним папою римським став **Мартін V**.

■ Повернення папи Григорія XI до Рима. Фреска Дж. Вазарі

Розбрат у церкві знову викликав сумніви щодо правильності шляху, яким йшло суспільство до Бога. Рухи єретиків почали повторюватися. Найбільший рух за оновлення церкви вибухнув у Чехії (гуситські війни). Хоча цей виступ і був придушений, він став попередженням для католицької церкви, що головна причина невдоволення народу державою не усунута, що на неї ще чекають складні часи.

Початок XII ст.
1209—1229 рр.
1378—1417 рр.

Виникнення жєбрущих орденів
Альбїгойські війни
«Велика схизма»

Запитання і завдання

1. Якими були причини виникнення єресей і появи єретиків? 2. Назвіть основні рухи єретиків Середньовіччя. 3. Які жєбрущі ордени виникли в Західній Європі? 4. Що таке інквізиція? Із якою метою вона була створена? 5. Що таке «Велика схизма»? Якими були її причини та наслідки?
6. Дайте характеристику поглядів катарів і вальденсів. Чим їхні погляди відрізнялися від вчення католицької церкви? 7. Якими були причини й наслідки Альбїгойських війн? 8. Якою була мета виникнення жєбрущих орденів чєнцїв? 9. Як вплинув «авїньонський полон» на католицьку церкву?
10. Складіть план розповіді за темою «Рух єретиків у Середні віки».
11. Чому в Середні віки католицька церква могла приборкувати рухи єретиків?

§ 15. Середньовічна культура Західної Європи

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь:** які риси мала культура Середньовіччя; де і як здобувалися знання в Середні віки; що таке романський і готичний стилі; що таке Відродження (Ренесанс).

1 **Культура на початку Середньовіччя.** Перші століття Середньовіччя називали «темними віками», і навряд чи про них можна говорити як про сприятливі для розвитку культури. Проте саме в цей період відбувалося народження нової європейської середньовічної культури, яка брала свій початок із залишків античної спадщини, культури варварів і християнства. Перші результати такої взаємодії стали відчутними в період «Каролінгського відродження». Так називали піднесення культури за часів правління Карла Великого. Це був перший в історії Середньовічної Європи прояв глибокого й свідомого інтересу до античної культури і освіти. У той самий час Карл Великий, не забуваючи і про своє германське походження, наказав збирати германські старожитності й цікавився давніми франкськими піснями.

Карл мав добру для того часу освіту: знав грецьку й латинську мови, полюбляв читати. Він запрошував до себе й залучав до управління державою вчених з усієї Європи. При дворі імператора існував

гурток, який назвали «Академія» — на зразок філософської школи грецького філософа Платона. Тут читали твори античних філософів і церковних богословів, складали вірші, вільно обмінювалися думками з різних тем, дискутували. Із допомогою членів «Академії» Карл заснував при центрах єпископств школи, де готували освічених людей для управління державою (така школа існувала й при дворі імператора). На місці цих шкіл згодом виникли середньовічні університети.

Карл Великий цікавився історією. За його наказом збирали й переписували давні римські та грецькі рукописи. Він доручив щорічно записувати всі події, які відбувалися в державі. Ці записи дістали назву «аннали» (від латин. *annus* — рік).

Культурне піднесення проявилось і в досить широкому будівництві. Було споруджено понад

■ Внутрішній вигляд каплиці Карла Великого в Аахені

300 палаців, соборів, церков і монастирів. У своїй резиденції в Аахені Карл збудував величний палацовий комплекс. У центрі розташовувалася велика зала для урочистих прийомів, імператорські покої. Бічне крило комплексу, де розміщувалися школа, бібліотека, архів, з'єднувало зал із каплицею — палацовою церквою, яка збереглася до нашого часу.

«Каролінгське відродження» виявилось нетривалим. У цей період не було створено якихось відомих шедеврів, але завдяки йому було збережено багато зразків античної спадщини й закладені основи для розквіту середньовічної європейської культури. У наступні два століття (IX—X ст.) у культурі знову спостерігався занепад.

2 **Схоластика. Фома Аквінський.** Зростанню інтересу до знань у Західній Європі сприяло те, що за посередництва арабів європейські інтелектуали ближче познайомилися з творами великих мислителів античності. Найбільший вплив на західноєвропейську науку мали праці Арістотеля, на основі яких середньовічні вчені виробили метод логічного мислення й пізнання. Цей метод пізнання світу й Бога дістав назву **схоластика**, що походить від слова «школа».

Відомим філософом-схоластом цього періоду був французький богослов **П'єр Абеляр** (1079—1142). За життя він уславився як блискучий полеміст. Здобувши добру освіту, він заснував у Парижі власну школу. Його лекції приїздили слухати учні з усієї Європи. П'єр Абеляр не заперечував, що єдиним джерелом істини є Святе Письмо. Проте він вважав, що розібратися в питаннях віри можна тільки за допомогою розуму. «Треба розуміти, щоб вірити» — стверджував він. Однак це заперечувало сліпу віру, на якій наполягала церква. Священнослужителі вважали, що віра має йти від серця, а не від розуму. Погляди Абеляра викликали осуд із боку церкви. Вони спалили всі його книги, а самого Абеляра змусили зректися поглядів і стати ченцем. Основними працями Абеляра були «Діалектика», «Вступ до теології», «Пізнай самого себе» та інші.

Вершиною середньовічної схоластики стала діяльність **Фоми Аквінського** (1225—1274). Він народився в знатній італійській родині. Виховувався в знаменитому монастирі Святого Бенедикта Монте-Кассіно, навчався в Неаполітанському уні-

■ Фома Аквінський

верситеті. Сім'я підтримувала його прагнення стати ченцем, але до того часу, поки не дізналася, що він хоче пов'язати свою долю з жезбруцим орденом Святого Домініка. Незважаючи на заборону, Фома втік із дому і вступив до ордену домініканців. Ставши монахом, він навчався в Парижі та Кельні. Студенти недолюбили розважливого, тихого, доброго та покірливого Фому. Проте його вчитель Альберт Великий зумів розгледіти у ньому великий талант.

Головна праця Фоми Аквінського «Сума богослов'я» об'єднала всі тодішні уявлення про Бога й людину. Кожен розділ твору містить обговорення якої-небудь філософської думки, її спростування й викладення того висновку, який автор вважає правильним. Згодом вчення, розроблене Фоמוю Аквінським, стало для католицької церкви офіційним, оскільки містило декілька «доказів» існування Бога.

Крім схоластики, у Середні віки існував інший напрям, який філософи називають *містицизмом*. Містики вважали, що основи віри пізнаються молитвами та благочестивими роздумами. Тобто містики проголошували перевагу чуття над розумом. Вони вважали, що тільки в думках, відірваних від дійсності, людина може спілкуватися з Богом. Із цього робився висновок, що людині потрібно вести добродіє життя й боротися проти гріха.

3 Школи та університети. Освічених людей у Середні віки було відносно небагато. У Ранньому Середньовіччі, як ви вже знаєте, вони жили здебільшого в монастирях. Піднесення Європи, що почалося в X ст., викликало потяг до знань і потребу в освічених людях. Освіта почала виходити за межі монастирів.

У Середньовічній Європі можна вирізнити три рівні шкіл. Нижчі школи існували при церквах, монастирях, даючи елементарні знання тим, хто бажав присвятити себе служінню Богу. Тут вивчали латину, якою велося богослужіння, молитви й сам порядок богослужіння. Середні школи найчастіше утворювалися біля резиденцій єпископів. У них вивчали сім «вільних наук» — граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію. Остання містила географію, астрологію й музику. Перші три науки складали «тривіум», наступні чотири — «квадривіум».

Починаючи з XI ст. у Європі зароджуються вищі школи, які згодом назвали **університетами**. Перші університети були громадами, які об'єднували вчителів й учнів (учні ще називали університет «альма матер» — ласкава матір). Ці об'єднання мали чіткі правила поведінки, структуру й претендували на незалежність від влади міста, у якому вони розташовувалися.

Перші такі об'єднання виникли в італійських містах **Салерно** й **Болонья**, де вивчали медицину та римське право. Упродовж XII—XIII ст. кількість університетів поступово зростала. Найвідомішими університетами були Паризький (Сорбонна), Оксфордський і Кембриджський (в Англії), Саламанцький (в Іспанії) тощо. У 1500 р. у Європі загалом налічувалося 65 університетів. Тих, хто навчався в університетах, називали студентами. Викладання велося латиною, що давало студентам змогу почати навчання в одному університеті, а закінчити в іншому. Чіткого терміну навчання не було, і тому деякі студенти вчилися досить довго. Студентів, які подорожували від одного університету до іншого, називали **вагантами** (бурлаками). Основними формами навчання були лекції та диспути між професорами.

4

Зародження дослідницьких знань, алхімія. У давнину люди замислювалися над пізнанням навколишнього світу. Одним із перших цікавість до природничих наук виявив професор Оксфордського університету, монах-францисканець **Роджер Бекон** (1214—1244). Він доводив, що знання можна отримати не в богословських суперечках, а тільки вивчаючи природу за допомогою дослідів. Бекон зробив чимало відкриттів. Особливого значення він надавав математиці, фізиці, хімії, намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Сучасники вважали Бекона чарівником: розповідали, що він нібито створив мідну голову, яка вміла говорити. Вчений був переконаний, що можна побудувати самохідні судна й візки, зробити апарати, які б літали у повітрі та пересувалися морським дном.

Слава про його досягнення поширювалася всією Європою. Заздрісники звинуватили дослідника у зв'язках із дияволом. Монаха кинули до в'язниці, де він провів 14 років і вийшов на волю лише перед смертю. Проте жага до пізнання охоплювала більш широкі верстви суспільства. У Сицилійському королівстві, де тісно сплелися західноєвропейська та арабська культури, було перекладено численні природничі твори грецьких та арабських авторів. У медичній школі в Салерно вивчалися лікувальні якості рослин, розроблялися практичні рекомендації з протидії отрутам, корисні поради щодо підтримання здоров'я тощо.

Важливі практичні знання накопичували алхіміки та астрологи. Перші переймалися пошуками «філософського каменя», за допомогою якого звичайні метали можна перетворювати на золото. Ці зусилля виявилися марними, але алхіміки вивчили властивості різних речовин,

Алхімія — середньовічна наука, метою якої був пошук «філософського каменя» для перетворення різних металів на золото.

■ Марко Поло прибуває до Бухари (Центральна Азія)

створили чимало дослідних приладів тощо. Астрологи, які віщували долі людей за розташуванням зірок, зробили багато відкриттів в області астрономії.

Збагатилися й географічні знання європейців. Венеціанський купець **Марко Поло** здійснив подорож до Китаю та Центральної Азії. Свої враження він описав у «Книзі», яка впродовж усього Середньовіччя залишалася найулюбленішим твором європейців.

У XIV—XV ст. побачили світ чимало описів різних земель. Враження від подорожей розширювали знання про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Цим було закладено передумови майбутніх Великих географічних відкриттів.

5 Героїчний епос. Героїчний епос — розповіді про героїв — вождів і королів Раннього Середньовіччя, про відомі битви, казкових героїв. Раніше ці перекази поширювалися з уст в уста, а з X ст. їх стали записувати. Найвідомішими героями були рицарі Зигфрід, Роланд, Сід, король Артур, відважний Беовульф.

Про благородного Зигфріда, прекрасну Кримгільду, про германців та їхню боротьбу з гунами розповідає «Пісня про Нібелунгів».

Одним із найулюбленіших героїв Середньовіччя був король Артур — хоробрий борець проти англосаксонських завойовників Британії. Його образ, змальований у десятках романів, доповнюють рицарі «круглого столу», чарівний меч Екскалібур, дружина Джиневра, чарівник Мерлін. Скандинавський герой конунг Беовульф усе життя боровся зі страшними чудовиськами. Він загинув, убивши останнього дракона. Найбільш відомими поемами Середньовіччя стали французька «Пісня про Роланда» та іспанська «Пісня про мого Сіда».

«Пісня про Роланда» розповідає про часи Карла Великого та боротьбу з арабами. Відважний воїн Роланд ціною власного життя вря-

тував життя сеньйору. Благородний Роланд став взірцем вірності й честі для багатьох поколінь середньовічних рицарів.

У «Пісні про мого Сіда» розповідається про військові події в Іспанії, де відважний рицар Сід убиває двох мусульманських правителів і велику кількість їхніх воїнів. Сід уславився своєю сміливістю, великодушністю, любов'ю до батьківщини й відданістю королю.

6 Рицарська культура. Рицарство, подібно до інших верств феодального суспільства, створило власну культуру, яка остаточно сформувалася в XIII ст. Це була складна система ритуалів, звичаїв, дворянської ввічливості (куртуазність), різноманітних розваг. Крім того, вона залишила після себе рицарську поезію про кохання, романи, які значною мірою доповнили героїчний епос.

У рицарських романах знайшла відображення одвічна мрія людини про високе й віддане кохання, яке здатне подолати будь-які труднощі.

Найвідомішим рицарським твором Середньовіччя став роман «Трістан та Ізольда» — розповідь про високе кохання і трагічну смерть його головних героїв Трістана та Ізольди.

■ Двобій Беовульфа з драконом. Ілюстрація до видання 1908 р.

У рицарських романах домінували дві основні теми: куртуазне кохання й рицарська вірність. Ці теми є основними й у відомих віршованих романах Кретьєна де Труа, написаних у 1160—1190 рр. Перша тема ширше розкрита в «Ланселоті», друга — у «Персевалі». «Персеваль» започаткував цикл романів про пошуки Святого Грааля — чаші, якою користувався Христос на тайній вечері і в яку Йосип з Ариматеї зібрав кров із рани Ісуса від списа римського воїна.

Важливою складовою рицарської культури була **куртуазна (рицарська) поезія**, притаманна лише періоду Середніх віків від XI до XIII ст. Свого найбільшого розквіту куртуазна поезія досягла у творчості **трубадурів** — світських поетів, які походили з різних прошарків суспільства. Головною темою їхніх творів було куртуазне кохання. Трубадури з'явилися на півдні Франції, у Провансі, де вперше у Європі сформувалася літературна мова. Поезія трубадурів була обов'язково пісенною. Її виконували під акомпанемент музичних інструментів самі трубадури або найняті мандрівні співці-жонглери.

■ Трубадури. Малюнок XIV ст.

Поряд із поезією трубадурів у німецьких землях розвивалася власна традиція любовної поезії — **мінезанг**, що в перекладі означає «любовна пісня». **Мінезингери**, спираючись на народні пісні, поряд з оспівуванням високого кохання, велику увагу приділяли опису природи, особливо весни. Найвидатнішим мінезингером вважається Вальтер фон дер Фогельвейде.

Основою рицарської культури був кодекс честі. Згідно з цим неписаним зібранням моральних правил, рицар мав бути безмежно відданим Богу, вірно служити своєму сеньйору й прекрасній дамі, піклуватися про вдів, священників і знедолених, незмінно дотримуватися всіх обов'язків і клятв.

7 Міська культура. Міщани, життя яких значно відрізнялося від інших прошарків середньовічного суспільства, теж створили власну культуру. Міська культура мала світський (не пов'язаний із церквою) характер і була тісно переплетена з народною творчістю. Серед населення були популярними віршовані байки, жарти, у яких розповідалося про кмітливих жителів міст, що знаходили вихід із будь-якого скрутного становища.

Яскравий вияв міська культура мала в розвитку літератури. Найбільш відомим і улюбленим твором жителів міст був французький «Роман про Лиса», у якому під виглядом тварин були представлені всі прошарки середньовічного суспільства — феодалі, королі, священники, міщани.

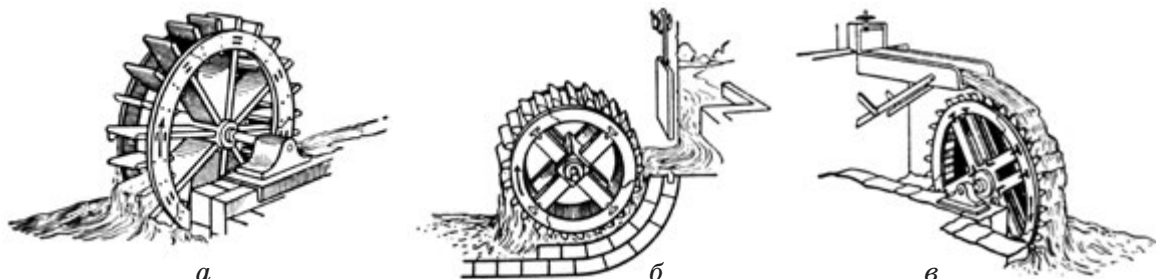
Не менш популярним був і «Роман про Троянду», у якому оспівується природа та людський розум, стверджується рівність людей.

Міська література виховувала почуття людяності. Вона відбивала свідомість городян, які цінували свою свободу й незалежність.

i

Невід'ємною частиною міської культури була творчість мандрівних акторів, музикантів, співаків, танцюристів та акробатів, фокусників, яких називали **жонглерами**. Вони були улюбленцями жителів міст. Мандруючи від міста до міста, жонглери показували свої вистави на площах просто неба.

8 Розвиток техніки. Середньовічна Західна Європа мала бідне технічне оснащення. У період із V до XIV ст. винахідництво пров'язалося слабо. До XIII ст. не було жодної книги про технічні винаходи та вдосконалення. Основною енергією для приведення в дію

■ Водяне колесо: а) нижньобійне; б) середньобійне; в) верхньобійне

якихось пристроїв була мускульна сила людини і тварини. Попри це Середні віки залишили нам декілька суттєвих вдосконалень уже відомих пристроїв і нових винаходів. Так, були вдосконалені підйомні крани, винайдено домкрат. Найвагомішим стало винайдення верхньобійного колеса, яке використовувало енергію води для надання руху механізмам. Порівняно з іншими видами колес, воно максимально використовувало енергію падаючої води і його можна було встановлювати навіть на рівнинній місцевості, де річка текла повільно.

Ще одним важливим винаходом стало винайдення хому́та — нової системи упряжі для коня, що давало змогу здійснювати довготривалу оранку. Кінь замінив волів під час обробітку земель. Це сприяло прискоренню внутрішньої колонізації Європи. Суть винаходу полягала в тому, що хомут дозволив перенести головне навантаження коня на шию, де в нього найбільш розвинуті та найвитриваліші м'язи.

У добу Середньовіччя було винайдено механічний годинник. Хто був його винахідником — невідомо. Уперше про нього згадується у візантійських книгах VI ст. Деякі історики приписують цей винахід Пацифікусу з Верони (початок IX ст.), інші — монаху Герберту, який згодом став папою римським. Він створив баштовий годинник міста Магдебурга в 996 р.

Перший особистий годинник «носив» кінь, який задавав йому рух. За рухом годинника слідкував спеціальний конюх. Зручні й безвідмовні годинники почали з'являтися, коли була винайдена пружина. Спочатку її роль виконувала свиняча щетинка, згодом пружину стали робити зі сталі.

Також у Середні віки були винайдені скляне дзеркало (XIII ст., Італія), папір (II ст., Китай; XII ст., Іспанія), ножиці (X ст., Центральна Європа) та окуляри (XIII ст., Італія).

Найреволюційнішим винаходом Середньовіччя став друкарський верстат.

10 **Архітектура та мистецтво.** Упродовж XI—XV ст. мистецтво знало два основні художні стилі — **романський** (XI—XII ст.) і **готичний** (XII—XV ст.). Риси цих стилів найбільш яскраво проявилися в архітектурі замків і соборів.

Романський замок — помешкання та оборонна споруда феодала — характеризувався масивністю форм, які надавали йому особливої монументальності, а навколишні фортечні стіни посилювали це враження. Вигляд замку свідчив про могутність його володаря.

Романський собор, якому притаманні ті самі риси, мав втілювати ідею величі й могутності церкви. В основу романського собору був покладений план римської громадської (світської) будівлі — **базиліки**.

Прикладом романської будівлі є Вормський собор (Німеччина) з масивним кам'яним склепінням, яке трималося на міцних стінах. Невеликі, схожі на бійниці вікна, пробиті в товстих стінах, горизонтальний поділ стін напівкруглими арками підкреслюють грандіозність і сувору монументальність споруди. Похмуру велич архітектури посилює скульптура, яка лише умовно передає риси людини.

Серед будівель готичного стилю, що набув поширення у Західній Європі XII—XV ст., вражають собори у Франції: Реймсі, Ам'єні, Лані, Бове, Шартрі, Парижі. Фундаменти цих будівель закладалися на глибину до 10 метрів, а їхні вежі підносилися на висоту 40-поверхового будинку. Ці величні собори могли вмістити майже всіх жителів тогочасних міст.

Основними ознаками нового стилю були тонкі стіни, висока стрімка аркова стеля, великі вікна, прикрашені кольоровими вітражами. Справжнім дивом залишаються вітражі собору Шартра, виготовлені у XII—XIII ст. Вітражі в католицьких храмах відтворювали біблійні сюжети.

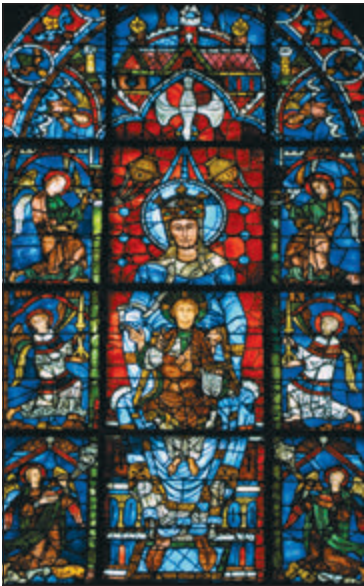
Ще одним важливим елементом готичного стилю є скульптура, яка наче оспівує, наповнює споруду рухом. У готичному храмі скульптура відігравала роль, з одного боку, архітектурної прикраси, а з іншого, — енциклопедії знань і уявлень про світ середньовічної людини. Поряд зі скульптурами святих, ангелів, Ісуса Христа, Діви Марії, демонів з'явилися скульптури звичайних людей. До того ж усі скульптури були людських рис. Так, готичний стиль привернув увагу до людини

Романський стиль — стиль середньовічного мистецтва XI—XII ст., у якому використовувалися елементи римського мистецтва.

Готичний стиль — напрямок у європейському мистецтві XII—XV ст. Для архітектури були характерними арки, великі вікна з різнокольоровими вітражами, легкі стіни, а сама будівля спрямовувалася вгору з нескінченною різноманітністю форм.

■ Вормський собор.
Сучасний вигляд

■ Фрагмент вітража
«Богородиця з красивого
скла» із собору в Шартрі

й світу, у якому вона живе. Цей інтерес розвивався вже за наступної епохи — Відродження.

Храм у Середні віки був центром життя. У Ранньому Середньовіччі храм під час війн і набігів давав прихисток, був порятунком для переслідуваних. Проте це було не головне. У першу чергу, храм був Божим домом. І цей дім мав доводити могутність Бога, його присутність усюди. Тому храми романського стилю були величними. Храм своїм виглядом скріплював сподівання на спасіння й зміцнював віру. Крім того, храм для людини Середньовіччя, яка переважно була неграмотною, був «Біблією в камені». Фрески, мозаїки, ікони, скульптури «розповідали» про основні положення віри, зміст Святого Письма. Із появою готичних соборів їх суть і призначення не змінилися, але тепер головною настановою для віруючих було милосердя і прощення. Втіленням цього послання стали численні зображення страждань Христа і Богоматері. Велика кількість світла у храмі розвіює страх перед Богом.

Будівництво величних готичних соборів припадає на період розквіту міського життя. Не кожне місто могло дозволити собі збудувати такий храм. Будівництво згуртовувало міську громаду, робило храм її символом і покровителем. Кожен віруючий, що входив до храму, відчував себе частиною дому Бога.

11 Ранній гуманізм і Відродження. Наприкінці Середніх віків культура Західної Європи характеризувалася підвищеним інтересом до античності, який супроводжувався намаганням відродити й наслідувати її. Саме тому нову епоху, що почалася, назвали **Відродженням**, або **Ренесансом**. Хоча насправді це було не відродження, а створення нової культури, яка поєднала в собі елементи двох культур — античної та середньовічної.

Від XIV ст. шанувальники античності, спираючись на здобуті знання, вважали, що у першу чергу потрібно пізнати людину. Тих, хто вивчав людину, від кінця XV ст. стали називати **гуманістами**. Сьогодні словом «гуманізм» ми називаємо любов до людей і таке розуміння світу, за якого людина є найвищою цінністю.

На протипагу християнським чеснотам, гуманісти найважливішими людськими якостями проголошували гідність і доблесть. На порозі великої культури Відродження стояв відомий поет і філософ **Данте Аліґ'єрі** (1265—1321). Він рано почав писати вірші. Усі вони були присвячені одній дівчині — Беатріче. Найвідомішим твором Данте є «Божественна комедія».

Для свого твору «Божественна комедія» Данте обрав форму видіння: у темному лісі він раптово зустрічає римського поета Вергілія, із яким вирушає в подорож до потойбічного світу. Із ним він проходить дев'ять кіл Пекла, а потім з іншими героями — Чистилище і Рай. Поема розповідає про Італію, Флоренцію, пап, імператорів, монахів і святих, античних полководців і мудреців. Її головний герой — сам Данте і його сучасники. Одних він суворо критикує, іншими захоплюється. Усі, кого Данте зустрічає в потойбічному світі, продовжують переживати пристрасті земного життя: гнів, гордість, презирство. Саме це напруження пристрастей, якими насичений світ, стало новим для літературних творів.

Якщо Данте був попередником Відродження, то першою людиною Відродження можна впевнено назвати **Франческо Петрарку** (1304—1374). Петрарку уславила «Книга пісень», що містила 366 віршів (сонетів), присвячених його коханій Лаурі. За свої поетичні здібності Петрарка, як в античні часи, був коронований лавровим вінцем на римському Капітолії.

Послідовником і другом Петрарки був **Джованні Боккаччо** (1313—1375). Він також писав вірші, але славу Боккаччо приніс збірник зі 100 новел (оповідань) «Декамерон».

Твори Петрарки та Боккаччо були написані живою народною італійською мовою. Цим вони довели, що народною мовою можна писати видатні твори, передаючи різноманіття людських почуттів.

Серед творців нової культури були й художники. Важливим здобутком мистецтва цієї доби ста-

■ Данте Аліґ'єрі

■ Франческо Петрарка

■ Джованні Боккаччо

■ Народження Венери. Художник Сандро Боттічеллі

■ Хрещення неофітів.
Художник Мазаччо

ла поява **лінійної перспективи**. Середньовічні художники завжди на картинах зображали значущі фігури або речі більшими, ніж вони є насправді, незважаючи на те, де вони зображені: на передньому чи задньому плані. Картини в лінійній перспективі зображуються так, як сприймає світ людське око: предмети на передньому плані більші, на задньому — менші. Також художники намагалися передати індивідуальні риси людини, її характер. Швидкого поширення набули картини світського характеру, з'явився новий жанр — **портрет**.

Як Данте в літературі, у мистецтві нову еру започаткував флорентієць **Джотто ді Бондоне** (1266—1337). Він малював портрети, ікони, фрески. Його першою великою роботою була фреска, присвячена життю Святого Франциска. Найвідомішою роботою Джотто вважається розпис церкви в Падуї. На фресках він зобразив Ісуса, Діву Марію, апостолів як земних людей — розумними, чесними, красивими, твердими духом. Їхні обличчя передавали людські почуття й переживання. Бондоне багато зробив для рідного міста, за що був похований у соборі міста як видатний громадянин.

Тілесність, об'ємність фігур, лінійна перспектива в повному обсязі вперше з'явилися у творчості флорентійця **Мазаччо** (1401—1428). Найвідомішою стала сцена «Вигнання з Раю» з фрески однієї з флорентійських церков. Усі наступні художники Відродження навчалися на картинах Бондоне й Мазаччо.

Вершиною Раннього Відродження в мистецтві вважається живопис **Сандро Боттічеллі** (1445—1510). Його картини «Весна», «Народження Венери» передають розуміння митцями Відродження як внутрішньої, так і зовнішньої краси.

Принципи Відродження знайшли своє відображення і в скульптурі. Так, флорентієць **Донателло** (бл. 1386—1466), відступивши від середньовічних традицій, відродив античні традиції, створивши круглу скульптуру. Така статуя була самостійним витвором митця, а не частиною прикраси храму. Її можна було споглядати з усіх боків. Найвидатнішим твором Донателло стала скульптура біблійного Давида.

Початки культури Відродження в архітектурі заклав **Філіппо Брунеллескі** (1377—1446). Він розробив закони лінійної перспективи та розв’язав складні інженерні завдання зі створення величезних куполів над соборами. Головним у його творчості стало створення купола собору Санта-Марія-дель-Фьйоре у Флоренції.

Культура Відродження змінила середньовічне уявлення про світ, земне життя, людину та її чесноти. Людина стала центром світотворення.

? Запитання і завдання

1. Із яких джерел брала свій початок середньовічна культура? 2. Що таке схоластика? 3. Яким був внесок Фоми Аквінського у середньовічну культуру? 4. Яким був внесок Роджера Бекона у розвиток науки? 5. Яким темам була присвячена рицарська література? 6. Які особливості мала міська культура в Середні віки? 7. Що таке героїчний епос? Назвіть головних героїв епічних творів. 8. Якою була тематика літературних творів епохи Відродження?
- 9. Що таке «Каролінгське відродження»? Якими були його риси? 10. Чому в IX—XI ст. культура розвивалася переважно за стінами монастирів? 11. Які основні проблеми порушувала середньовічна філософія? 12. У чому полягала сутність винаходу Й. Гутенберга? 13. Як ви вважаєте, чому культура Відродження виникла саме в Італії?
- 14. Складіть порівняльну таблицю «Архітектура Середньовіччя» (у зошиті).

Характеристика	Романський стиль	Готичний стиль
Період		
Основні риси		
Видатні пам’ятки		

- 15. У чому погляди гуманістів відрізнялися від традиційного середньовічного світогляду?

Практичне заняття «Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента»

Мета: визначити роль шкіл, університетів у розвитку середньовічного Заходу; яким було життя середньовічного студента.

Завдання до практичного заняття: підготуйте презентацію із 5—6 слайдів за однією із запропонованих тем:

- 1) Середньовічні школи та університети.
- 2) Життя середньовічного студента.

Завдання для роботи на практичному занятті:

1. Об'єднайтеся в малі групи за темами підготовлених презентацій та ознайомтеся з роботами одне одного.
2. Визначте кращі презентації.
3. Розгляньте малюнки і складіть розповідь про навчання у школі в Середні віки.

4. Доповніть поданий текст декількома реченнями.

Система університетської освіти справила великий вплив на формування західноєвропейської цивілізації. Університети сприяли розвитку наукової думки, самосвідомості та утвердженню свободи особистості. Магістри і студенти, переїжджаючи з міста в місто, з університету в університет, тим самим здійснювали культурний обмін між країнами. Про національні надбання відразу ж ставало відомо і в інших європейських країнах. Так, наприклад, твір «Декамерон» італійця Джованні Боккаччо був швидко переведений усіма мовами Європи, його читали і знали скрізь.

5. Прочитайте текст документа і дайте відповіді на запитання.

Із постанови папського легата (посланця) про студентів і магістрів паризької школи (1215 р.)

Хай ніхто не читає лекцій з вільних мистецтв, якщо не досяг двадцяти одного року і не прослухав принаймні протягом шести років всіх основних книг.

Нехай кожен обіцяє, що буде вчити щонайменше протягом двох років, якщо тільки цьому не завадить поважна причина, про що він має заявити публічно або перед екзаменатором. І він не повинен заплямувати себе жодним безчесним вчинком.

Коли хто-небудь підготувався до того, щоб вчити, він має екзаменуватися згідно з формою, яка міститься в рішенні єпископа Парижа...

Ті, що склали іспит, повинні викладати у звичайних школах книги Арістотеля за старою та новою діалектикою... Ніхто не повинен читати за книгами Арістотеля «Метафізика» і з філософії природи або читати «Суми...» за цими книгами...

Ніхто не повинен влаштовувати гулянок... на зборах магістрів і диспутах хлопчиків та юнаків. Але кожен може запрошувати до себе друзів і товаришів, так щоб їх не було дуже багато. Підношення одягу або інших речей, як це повелося, або навіть більше, ми всіяко заохочуємо, особливо щодо бідних.

Ніхто з магістрів, що навчає вільних мистецтв, не повинен мати більше однієї мантиї чорного кольору і тієї, що спускається до п'ят... Ніхто не може носити під мантиєю туплі з оздобленням або видовженими носками...

Якщо помре магістр мистецтв або богослов'я, усі магістри повинні не спати всю ніч. Кожен з них сам особисто читає Псалтир або забезпечує іншим способом його читання. Кожен має бути присутнім у церкві, де до півночі або більшу частину ночі йде служба, якщо тільки цьому не завадить поважна причина. У день поховання не має бути лекцій і диспутів...

Кожен магістр повинен мати право суду щодо своїх учнів...

Ніхто не отримує дозволу навчати від канцлера або іншої особи за гроші, або шляхом обіцянки, або шляхом будь-якої іншої угоди...

Відносно богословів ми наказуємо, що ніхто в Парижі не може навчати богослов'я, якщо він не досяг тридцяти п'яти років, не навчався протягом восьми років і не прослухав усіх необхідних книг...

Ніхто не допускається в Парижі до навчання або до виступів із проповіддю, якщо не є людиною гідного життя і досить обізнаним у своїй науці. Ніхто в Парижі не може вважатися студентом, якщо він не має певного вчителя.

- ?** 1. Поясніть, чому саме папський легат регулює діяльність паризького університету. 2. У які сторони життя студентів втручається легат? 3. Чим це було зумовлено? 4. Висловіть припущення, які порушення робили студенти.

6. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Узагальнення за розділом IV «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»

1. Якими були причини та наслідки християнізації Європи?
2. Визначте хронологічну послідовність ключових подій історії християнської церкви в Європі.
3. Поясніть значення понять і термінів: «еретик», «інквізиція», «Відродження», «гуманізм», «теологія», «схоластика», «алхімія».
4. Складіть історичний портрет на вибір: Алкуїн, П'єр Абеляр, Фома Аквінський, Данте Аліґ'єрі, Йоганн Гутенберг, Франческо Петрарка, Сандро Боттічеллі, Джованні Боккаччо.
5. Наведіть приклади могутності католицької церкви у XII—XIII ст.
6. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) проведіть межу поділу християнського світу між католиками й православними;
  - 2) назвіть землі, за які точилася боротьба між християнами та мусульманами в Середні віки;
  - 3) назвіть регіони Європи, що були охоплені масовими рухами еретиків.
7. Складіть докладний опис однієї з пам'яток середньовічної культури.
8. Заповніть таблицю «Культура Середньовіччя» (у зошиті).

Галузь	Основні досягнення
Освіта	
Література, літописання	
Архітектура	
Мистецтво	

9. Між східною та західною церквами від самого початку існували відмінності. Чому із часом вони продовжували накопичуватися і в 1054 р. призвели до розколу?
10. Поясніть, навіщо папі римському була потрібна власна держава, якщо він і так був главою всіх християн-католиків.
11. Поясніть, чому колони для храму в Аахені, який будувався за часів Карла Великого, довелося везти з Італії.

**Тестові завдання для тематичного контролю за розділом IV
«Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя»**

1. Назвіть регіон, який став центром катарської ересі.
А Північна Німеччина
Б Східна Англія
В Південна Франція
Г Південна Італія
2. Влада папи римського сягнула вершини своєї могутності в
А V—IX ст.
Б X—XII ст.
В XII—XIII ст.
Г XIV—XV ст.
3. Якою мовою велось богослужіння в католицьких храмах?
А старогрецька
Б латина
В національні мови
Г арабська
4. Зображений винахід пов'язують із діяльністю
А П'єра Абеляра
Б Роджера Бекона
В Йоганна Гутенберга
Г Лева Математика
5. Найбільший вплив на розвиток середньовічної культури в Західній Європі мала
А християнська церква
Б світська влада
В народна культура
Г культурні впливи зі Сходу
6. Відродження античної культури при дворі франкських королів називають
А Меровінгським
Б Каролінгським
В Капетингським
Г Вельфським

РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ в X—XV ст.

§ 16. Центральна та Східна Європа

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: як виникли й розвивалися держави західних і південних слов'ян (Чехія, Польща, Болгарія); які наслідки мала діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія; хто такий Ян Гус і що таке гуситські війни; із якою метою Литва і Польща уклали між собою унію.

Перші держави західних слов'ян. Діяльність слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Слов'яни, як і германці, відіграли велику роль у загибелі Римської імперії та формуванні нової середньовічної європейської цивілізації. На початку нашої ери слов'яни, як вважає більшість вчених, жили між річками Вісла і Дніпро. Протягом V—VII ст. відбувалося **Велике розселення слов'ян**. Слов'яни зайняли значну територію і поділилися на три групи — західну, східну і південну. Від цих трьох груп беруть початок сучасні слов'янські народи: чехи, словаки, поляки, болгары, серби, українці, білоруси, росіяни та інші.

Найдавнішою державою, утвореною західними слов'янами, вважають князівство Само, яке виникло на землях сучасної Чехії та Моравії. Постало воно 623 р., коли князь Само об'єднав слов'ян для боротьби проти Аварського каганату. Князь, як повідомляють літописи, спершу був франкським купцем, вів торгівлю зі слов'янами, а потім став їхнім військовим вождем. Вірогідно він мав слов'янське походження. До складу його держави, крім чехів, входили південні слов'яни (словени) і полабські слов'яни (сорби). Держава князя Само проіснувала 35 років і розпалася в 658 р. після його смерті. Однак вона відіграла велику роль у житті західних слов'ян, започаткувавши створення ними державності й захистивши їх від спроб поневолення сусідами.

У першій половині IX ст. на території між середнім Дунаєм і верхів'ями річок Лаба та Одер виникла держава **Велика Моравія**. Основну частину її населення складали племена моравів. Засновником Великої Моравії вважають князя **Моймира** (818—846). Він та його наступники — князі **Ростислав** (846—870) і **Святополк** (870—894) вели боротьбу проти німецьких князів, які намагалися захопити їхні

■ Пам'ятник князю Святополку в Братиславі (Чехія)

■ Зображення Кирила та Мефодія на пам'ятнику «Тисячоліття Росії» у Великому Новгороді (Росія)

землі. Доба правління Ростислава і Святополка стала часом найвищого розквіту Великої Моравії. У той період до її складу, крім моравів, входили чехи, полабські слов'яни, польські племена, слов'яни Паннонії та Словаччини. На Велику Моравію зі Східнофранкського королівства намагалося поширити свій вплив німецьке духовенство. Тоді князь Ростислав вирішив шукати підтримки у Візантії. Він звернувся до неї з проханням надіслати духовних наставників для проповідування християнства. У 863 р. до Моравії прибули два греки із Солуні — брати **Мефодій** і **Константин** (останній більш відомий під іменем **Кирило**, яке він прийняв перед постриженням у ченці). Обидва брати здобули гарну освіту в Константинополі, вільно володіли македонською мовою. Для того щоб зробити християнську віру зрозумілою для слов'ян, вони створили слов'янський алфавіт і переклали Біблію та богослужбові книги слов'янською мовою.

Проповідування християнства братами із Солуні мало великий успіх. Тисячі моравів і чехів прийняли хрещення. Багато людей вивчали грамоту і теж ставали священиками, допомагаючи Кирилу та Мефодію. Поширення християнства з Візантії занепокоїло німецьке духовенство, яке розпочало переслідування його послідовників. Деякі з учнів братів знайшли притулок у Болгарії та продовжили поширення слов'янської писемності. Із Болгарії слов'янська азбука потрапила і в Київську Русь.

Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської писемності, переклад Біблії та їхня діяльність як просвітителів мали величезне значення для всієї слов'янської культури. Саме за це в слов'янських країнах їх було визнано православною церквою рівноапостольними святими. Вважається, що завдяки діяльності Кирила і Мефодія Великоморавська держава залишила свій слід в історії.

- Кирило і Мефодій перекладають богослужбові книги слов'янською мовою. Мініатюра X ст.

- Хрещення болгар. Мініатюра XIV ст.

Після смерті князя Святополка розпочалися усобиці між його синами, що призвело до ослаблення Великої Моравії. Наприкінці IX ст. її розгромили угри (мадяри).

2 Болгарське царство. Слов'яни, що осіли в північно-східній частині Балканського півострова після Великого розселення, заснували в першій половині VII ст. Союз семи племен. Їм довелося вести важку боротьбу за своє існування проти аварів, які нападали з півночі, та Візантійської імперії на південних кордонах. У 679 р. на ці землі з Приазов'я переселилися племена болгар на чолі з ханом Аспарухом. Спільна боротьба проти аварів і візантійців об'єднала два народи в єдину слов'яно-болгарську державу — **Перше Болгарське царство**. За наступників хана Аспаруха територія Болгарського царства значно збільшилася. За хана **Крума** (802—815) під владою болгар перебувала територія сучасних Болгарії, Румунії та частини Угорщини. Назву «болгари» тоді використовували щодо всього слов'яно-болгарського населення країни. Вплив Візантії та переселення на її територію учнів Кирила і Мефодія з Великої Моравії зумовили у 864 р. прийняття болгарами християнства. Добою найбільшої могутності Першого Болгарського царства було правління **Симеона Великого** (893—927).

Велику увагу Симеон приділяв розвитку культури. За його наказами візантійські майстри будували в столиці Болгарії Преславі палаци і церкви. Державницькими планами й захопленням культурою та освітою Симеон нагадував Карла Великого і Альфреда Великого. Приймавши учнів Кирила і Мефодія, він створив при своєму дворі перший у тогочасному світі центр слов'янської літератури. За

■ Симеон Великий

■ Князь Вацлав

■ Карл IV Люксембург

наказом царя слов'янською мовою були перекладені найвідоміші твори візантійських вчених. Серед них, зокрема, відомий «Ізборник» — енциклопедія, що містила відомості з богослов'я, історії та філософії. У той час коли більшість населення країн Європи була неписьменною, у Болгарії, як свідчили мандрівники, читання книг перетворилося на улюблене заняття не тільки в містах, а й селах.

За наступників Симеона Великого Перше Болгарське царство занепало. Царська влада слабшала, посилювалася болгарська знать — бояри, які почали виступати проти міцної влади царя і руйнувати своїми усобицями державу. Могутнього удару царству завдав київський князь Святослав під час своїх Балканських походів (968—971 рр.).

З ослаблення царства скористалася Візантійська імперія. Протягом другої половини X ст. Візантія вела війни проти Болгарії, під час яких поступово завоювала більшу частину країни. Остаточної поразки Болгарії завдав візантійський імператор Василій II Болгаробійця. Перше Болгарське царство було підкорене Візантією в 1018 р.

Проте в 1185 р. болгари змогли відродити свою державу. Друге Болгарське царство загинуло в боротьбі з турецькою навалою наприкінці XIV ст.

3 Чеське королівство. Чеська держава виникла на початку X ст. Князі чехів, які жили на річці Влтава, об'єднали в союз сусідні слов'янські племена. На чехів постійно тиснули німецькі єпископи. Близько 973 р. в Празі було засновано підпорядковане Риму єпископство, і відтоді залишки східного християнства, поширені там братами Кирилом і Мефодієм, зникли. Засновником першої правлячої князівської та королівської династії в Чехії був легендарний Пржемисл. За переказами, він був простим землеробом.

Найвідомішим серед перших Пржемисловичів став князь Вацлав (921—929). Він був палким прихильником християнства і сприяв його поширенню серед язичників — чехів. Це викликало незадоволення давньої родової знаті. Проти Вацлава було органі-

зовано змову, на чолі якої став молодший брат князя **Болеслав (929—967)**. Вацлав був по-зрадницьки вбитий братом. Проте його смерть спричинила обурення багатьох чехів, і Болеславу довелося розпочати своє правління з привселюдного визнання своєї провини.

Усе XI ст. для Чеської держави проминуло в боротьбі проти сусідніх держав. Чехія то перемагала, то зазнавала поразок. За князя **Бржетислава I** вона стала васалом Німецької імперії, яка відтоді часто втручалася в боротьбу між чеськими князями й знаттю. Проте німецькі імператори також інколи потребували допомоги чеських князів. У **1085 р.** імператор **Генріх IV** за допомогу в боротьбі проти папи римського надав чеському князеві **Вратиславу II** королівський титул. Чехія отримала статус королівства, але була залежною від Німецької імперії. Проте чеські королі діяли цілком самостійно. Після загибелі останнього з **Пржемисловичів** чеський трон перейшов до німецьких князів із династії **Люксембургів**.

4 Ян Гус і гуситські війни. У XIV ст. склалися найсприятливіші умови для розвитку чеських земель. Чехія завдяки копальням стала основним джерелом срібла в Європі. Крім того, до неї перемістився політичний центр Священної Римської імперії. Імператор **Карл IV Люксембург (1346—1378)**, який одночасно був і королем Чехії, усю свою політику спрямував на розвиток власних родових володінь. Як наслідок, у Чехії стали швидко зростати міста, розвивалася торгівля, промисли. Він перебудував Прагу, заснував **Празький університет (1346 р.)**. Однак у всіх своїх починаннях **Карл IV** спирався на німецьких переселенців.

За швидким розвитком краю приховувалася безліч проблем. Так, наростав конфлікт між чехами і німцями, які мали різні права; збільшувалося невдоволення католицькою церквою, яка стрімко втрачала авторитет. Усе це стало підґрунтям до появи в Чехії могутнього національно-релігійного народнього руху, який дістав назву **гуситські війни**, а його прибічників назвали **гуситами**. Свою назву рух отримав від імені чеського проповідника, професора **Празького університету Яна Гуса (1371—1415)**.

У своїх проповідях **Ян Гус** піддав критиці обряд причащення, який у католицькій церкві був неоднаковим для священників і мирян. Священники причащалися хлібом і вином як тілом і кров'ю Христа,

---

Гусити — послідовники вчення Яна Гуса, учасники суспільного руху в Чехії за реформу католицької церкви та покращення життя народу.

Гуситські війни — національно-визвольний і релігійний рух у Чехії в першій половині XV ст.

а прості люди — лише хлібом. Ян Гус доводив, що спочатку всі християни причащалися однаково.

Така позиція неодмінно мала привести Яна Гуса до зіткнення з вищим духовенством, що незабаром і сталося. Його викликали на церковний собор у місті Констанца. Яна Гуса вмовляли зректися своїх поглядів і підкоритися, проте він залишився непохитним. Тоді його оголосили еретиком і 6 липня 1415 р. стратили. Останніми словами Яна Гуса були: «Я вірю у всемогутнього Господа Бога, я не можу покаятися в тих помилках, яких ніколи не робив». Від церкви також було відлучено весь чеський народ.

Із проповідей Яна Гуса

...Забери в собак кістку — вони перестануть гризтися: забери майно в церкви — не знайдеш для неї попа.

...Чехи в Королівстві Чеському за законом... і за вимогою природи мають бути першими в посадах, так само як французи у Франції і німці у своїх землях...

...Із мене (Христа) зірвали одяг, а вони (духовенство) купаються в королівській розкоші на гроші бідних. Я вкриваюся кривавим потом — вони ніжаться в розкішній лазні. Я вночі не сплю, принижений і облпльований, — вони зайняті гуляннями, обжерливістю, пияцтвом. Я несуч хрест, іду на смерть — вони, напившись, спочивають. Я прибитий до хреста — вони хропуть у теплому ліжку.

...Духовенство не навчає, а псує народ своєю розпустою, пов'язаною з багатством. Так треба відібрати в нього багатство! Наступники Христа мають бути бідними, як апостоли. А вони, навпаки, тільки про те і думають, як би ще збільшити багатства. Для цього розсилають продавців індульгенцій і хижих монахів, які влаштовують нікому невідомі свята, вигадують дива і грабують бідний народ...

- ? 1. Які ідеї проголошував Ян Гус? 2. Проти кого були спрямовані промови проповідника? 3. Як впливали ці ідеї на чеський народ?

Страта Яна Гуса та відлучення стали приводом до вибуху народного невдоволення. Усі конфлікти, що назрівали, вирвалися на поверхню. Хоч у кожного прошарку населення була своя мета боротьби, але їх об'єднувало прагнення домогтися реформування церкви й позбутися засилля німців, що панували в країні.

Повстання почалося в Празі в 1419 р. Поступово повстанці завладіли всією Чехією — серцем Священної Римської імперії. Після смерті короля Вацлава гусити оголосили про позбавлення його наступника імператора Сигізмунда чеського престолу. Учасники руху змінили державний устрій країни. Управління було зосереджено в руках **сейму** — зборів представників усіх станів. Гусити створили

■ Ян Гус на соборі в Констанці.
Художник В. Брожик

сильну армію на чолі з досвідченими полководцями. Ними було вироблено нову тактику ведення бою: вони ставили колом важкі бойові вози, сковували їх ланцюгами і в такій фортеці витримували атаки кінних рицарів. Після того як ворога було знесилено, переходили в наступ. Крім того, гусити почали застосовувати на полі бою легкі гармати, що були встановлені на возах.

Найбільшою реформою гуситів стала конфіскація церковних володінь, скасування десятини, реформування церкви та її обряду.

Рух гуситів викликав занепокоєння як папи римського, так й імператора. Розпочалася війна, яка набула характеру релігійної боротьби католицизму проти гуситського реформаційного руху і боротьби німців проти слов'ян.

Для придушення гуситського руху папа та імператор Священної Римської імперії оголошували один хрестовий похід за одним. Однак військо хрестоносців постійно зазнавало поразок.

i

Гусити не тільки оборонялися, а й самі здійснювали походи за межі Чехії. Проте головною для гуситів була не зовнішня небезпека, а внутрішня. Будь-який рух повинен мати кінцеву мету, а саме в цьому питанні серед гуситів не було єдності. У гуситському русі брали участь різні соціальні прошарки суспільства: від феодалів до селян, від багатих до найбідніших. Коли, здавалося б, основна мета гуситів була досягнута, серед учасників руху виникли суперечності. Гусити розділилися на поміркованих — **чашників** (послідовники Яна Гуса, які причащали про-

Таборити — представники радикальної течії гуситського руху.

стих віруючих із чаші) і радикальних — **таборитів** (назва походила від гори Табор у Південній Чехії, де розташувався центр руху). Останніх очолив **Ян Жижка**, а після його смерті — **Прокіп Великий**.

Чашники вимагали скасування привілеїв церкви і церковного землеволодіння, спрощення церковного обряду, запровадження богослужіння чеською мовою і причащення двома видами; у політичному плані вони виступали за незалежну чеську монархію. Таборити були схильні до проведення соціальних реформ. Вожді таборитів, посилаючись на заповіді Христа, вимагали відмови від особистого майна і передачі його до спільної скарбниці, наполягали на скасуванні податків. Вони заперечували культ святих, поклоніння святим мощам і стверджували, що будь-хто, навіть жінка, може вести богослужіння. Найзапекліші з таборитів наполягали не на реформі, а на скасуванні церкви. Чашників підтримували дворяни, вище духовенство, таборитів — частина дворян, селяни та інші бідні верстви населення. Суперечки між таборитами і чашниками призвели до відкритого зіткнення. У битві біля Ліпан (1434 р.) таборитів було розгромлено. Зрештою чашники уклали угоду з католицькою церквою, згідно з якою дозволялися обидва види причащення, а богослужіння здійснювалося чеською мовою. Згодом цю поступку було скасовано. Проте в Чехії, хоча й ненадовго, виникла національна церква, яка мала свої етнічні особливості. Для католицької церкви цей рух був попередником майбутньої боротьби за оновлення і реформу церкви (Реформації).

Отже, з одного боку, рух сприяв покращенню економічного становища всіх верств чеського суспільства, національному самоствердженню чехів, розвитку чеської мови. З іншого — Чехія надовго була відірвана від загальноєвропейського розвитку. Суспільство розкололося за релігійним принципом. Католицька церква втратила свої володіння і вплив у чеському суспільстві. Країна зазнала значних людських втрат і матеріальних збитків.

5 Угорщина. У 896 р. племена угрів переселилися з причорноморських степів на середній Дунай, де підкорили місцеве слов'янське населення. Сім племен угрів очолив вождь **Арпад**. Цю подію угорці назвали «віднайденням Батьківщини», а Арпад започаткував першу князівську (невдовзі королівську) династію Угорщини. У 955 р., зазнавши поразки від імператора Оттона I, угорці припинили напади на землі Німецької імперії та перейшли до осілого способу життя. Починаючи від 955 р. серед угорців поширювалося християнство за західним зразком. Князь **Іштван I Арпад** за підтримки

■ Арпад на чолі угрів переходить Карпати. Сучасний малюнок

■ Іштван Святий приймає посланців папи римського, які принесли корону. Художник П. Верхаген

німецьких рицарів почав хрестити угорців вогнем і мечем, водночас знищуючи давню племінну знать, що не корилася його владі. На знак пошанування його успіхів у поширенні християнства папа римський надіслав Іштвану I королівську корону, і на Різдво 1000 (1001) р. він був коронований. За заслуги у хрещенні угорців церква згодом проголосила короля Іштвана святим, і він став головним святим Угорщини. Для зміцнення своєї влади Іштван I здійснив адміністративну реформу, поділивши територію країни на округи — **комітати**, на чолі яких стояли **ішпани** (жупани). Вони збирали для короля податки, здійснювали владу на місцях. Ішпани селилися, як правило, у замках і мали у своєму розпорядженні загін кінних воїнів. Такий адміністративний поділ країни з перервами проіснував аж до XX ст.

У середині XI — на початку XIII ст. країна поринула у вир міжусобної боротьби. Найбільш впливова феодальна знать — барони й магнати — мала величезні земельні володіння і безмежну владу у суспільстві. Свавільля знаті почало загрожувати володінням середніх і дрібних землевласників, які, як правило, перебували на королівській службі. Згодом вони стали основою для формування нової верстви суспільства — дворянства (шляхти). Саме ця соціальна група очолила рух проти свавільля феодальної знаті й домоглася від короля видання в 1222 р. «Золотої булли». Цей документ обмежував права короля, магнатів і іноземців, а натомість гарантував права майбутніх дворян (шляхти). Остання стаття булли давала право магнатам чинити опір королю, якщо той не виконував обіцянок.

■ Янош Хуньяді

■ Герб династії
Люксембургів

Попри усобиці угорські королі проводили активну зовнішню політику. Так, вони підкорили собі Славонію та Хорватію, поширили свою владу на Далмацію, неодноразово зазіхали на Галицько-Волинське князівство.

У 1241—1242 рр. Угорщина зазнала спустошливої монгольської навали. 11 квітня 1241 р. біля села Мохі угорці були вщент розгромлені монголами. Здавалося, що Угорщина припинила існування. Проте в 1242 р. монголи несподівано залишили територію країни, і король **Бела IV** взявся за зміцнення її обороноздатності. Стали швидко зростати міста, які мали статус «вільних королівських міст». Найбільшим містом була Буда. Особливістю угорських міст було те, що більшість їхнього населення становили німецькі переселенці. У XIV—XV ст. Угорщина переживала період найбільшого піднесення і розквіту.

У 1301 р. династія Арпадів припинила своє існування. За підтримки папи римського королем було обрано **Карла Роберта** (1310—1342). Він залізною рукою навів лад у королівстві, приборкавши магнатів. Він здійснив низку заходів, що сприяли економічному розвитку країни, упорядкував фінансову систему. У зовнішній політиці Карл Роберт віддавав перевагу дипломатії. Важливим дипломатичним кроком стало укладення в 1335 р. у **Вишеграді** воєнного і торговельного союзу із Чехією та Польщею. Цей союз став вагомим чинником у регіоні на найближчі 200 років.

Протилежністю Карла був його син **Лайош I Великий** (1342—1382), який отримав своє прізвисько за безперервні воєнні авантюри. Хоча йому вдалося поширити свою владу на Сербію, Боснію і частину Болгарії, це не принесло Угорщині позитивних результатів. Країна нажила нових ворогів, а магнати, згадавши про свої права, після смерті Лайоша I домоглися обрання королем **Сигізмунда (Жигмонда) Люксембурга** (1387—1437), який пообіцяв їм нові привілеї. У внутрішній політиці Сигізмунд продовжив політику Карла Роберта, що сприяло розквіту країни.

У зовнішній політиці Сигізмунду довелося зіткнутися з новою загрозою — турками-османами, що розпочали завоювання Балканського півострова. Спроба наступальними діями покінчити з турецькою загрозою зазнала повної поразки в битві під **Нікополем** у **1396 р.** Після цього Угорщина в боротьбі з турками дотримувалася оборонної стратегії. Зазнавши поразки від турків, Сигізмунд зосередив увагу на західному напрямку, де домігся свого обрання німецьким і чеським королем, а згодом й імператором Священної Римської імперії. Крім того, він домовився з австрійськими Габсбургами про принципи взаємонаслідування престолу, що згодом стало вирішальним у долі Угорського королівства.

Після смерті Сигізмунда Угорщина зазнала нової навали турків. Ініціативу в боротьбі з ними взяв талановитий полководець **Янош Хуньяді**. Завдяки його перемозі під **Белградом** у **1456 р.** вдалося на 70 років зупинити просування турків у Європу, що забезпечило останнє піднесення Угорщини за правління **Матяша I Корвіна** (1458—1490).

Матяш навів лад у державі, упорядкувавши управління, фінанси, суди, військо. На державну службу брав людей за професійними ознаками, а не за знатністю. Законодавчо впорядкував відносини між селянами і феодалами. Успішні заходи Матяша у внутрішній політиці забезпечили йому можливість проводити активну зовнішню політику. Проте всі ці здобутки були втрачені після його смерті, а Угорщину незабаром захопили турки.

6 **Польське королівство.** Західнослов'янська держава Польща утворилася із союзів племен, які розселилися в басейні річки Вісли: полян, слензан, куявів, мазурів та інших. Центром формування державності стало племінне об'єднання полян, розташоване в районі міста Гнезно. Тут виникло князівство, яке у IX—X ст. об'єднало землі в басейнах річок Вісла та Одер. Від назви полян і походить назва держави Польща.

Із містом Гнезно у Великій Польщі пов'язаний переказ про те, як легендарний князь Лех, вождь племені полян, одного разу побачив на великому дубі гніздо білого орла. «Будемо гніздитися тут!» — вигукнув Лех і наказав заснувати на цьому місці свою столицю, яку назвав Гнезно («Гніздо»). Так, місто це було першою польською столицею. Зображення білого орла на червоному тлі стало гербом Польщі, а червоний і білий кольори — кольорами державного прапора.

Першим відомим польським князем був **Мешко I** (960—992) із династії П'ястів. У 966 р. князь Мешко I прийняв християнство від

■ Герб Польщі

■ Герб Литви

німецьких єпископів за західним обрядом. Він підкорив своїй владі племена, які жили вздовж Вісли, і утворив Польську державу.

Значно збільшив територію Польщі син Мешка I — Болеслав I **Хоробрий** (992—1025). Він об'єднав під своєю зверхністю всі польські землі, у 1018 р. захопив Чехію і Моравію. У 1000 р. в місті Гнезно було створено архієпископство. Цим актом польська церква проголосила свою незалежність від німецького архієпископа. У 1025 р. Болеслав I прийняв титул короля.

У 1139 р. польський король Болеслав III Кривоустий розділив свої володіння між синами на чотири князівства: **Краківське**, **Сандомирське**, **Мазовецьке** і **Познаньське**. Краківське князівство було віддане старшому синові з титулом короля і верховною владою над іншими князями. Поділ держави між синами поклав початок тривалому періоду феодальної роздробленості. Польща втратила майже всі придбання Болеслава I Хороброго й опинилася перед загрозою підкорення. Для боротьби проти своїх сусідів — пруссів мазовецький князь у 1126 р. запросив Тевтонський орден. Підкоривши пруссів, орден швидко перетворився із союзника на загарбника. У 1157 р. імператор Фрідріх I Барбаросса змусив польських князів визнати його зверхність і сплачувати данину. У 1241 р. південні землі Польщі пережили страшну монгольську навалу.

Проте феодальна роздробленість не зупинила господарський розвиток польських земель. У XIII ст. завдяки німецьким і єврейським переселенцям бурхливо розвивалися нові міста. Зміцнення міст, яким надавалося право самоврядування, сприяло розвитку торгівлі й ремесел. Основні зовнішньоторговельні шляхи пролягали через Краків—Торунь—Хелм—Гданськ і Львів—Краків—Вроцлав.

Господарський розвиток сприяв формуванню основних станів польського суспільства. Панівний стан складали **магнати** — великі землевласники, які домоглися закріплення за собою спадкового землеволодіння, а також **шляхта** — служива знать. Привілейованим станом суспільства було **духовенство**, яке володіло значними маєтками і користувалося низкою привілеїв.

У період феодальної роздробленості відбулися значні зміни і в житті селянства. Залежна частина селянства переводилася на

■ Прийняття
Віслицького
статуту.
Художник
К. Марконі

фіксований податок (чинш), натуральний або грошовий, що давало їм більшу господарську самостійність.

Господарське піднесення польських земель, постійна зовнішня загроза, етнічна і церковна єдність стали підставою до об'єднання польських земель і зміцнення королівської влади.

Період роздробленості в історії Польщі завершився за правління **Владислава Локетека (1306—1333)**, який спромігся подолати опір князів, міської верхівки й зовнішніх ворогів та об'єднати під своєю владою майже всі польські землі, що не входили до складу сусідніх держав. Після відновлення єдиної Польської держави в 1320 р. Владислава Локетека проголосили королем.

Політику об'єднання Польщі продовжив його син **Казимир III Великий (1333—1370)**. Спочатку ціною територіальних поступок він забезпечив мир із сусідами. До Чехії відійшла Силезія (1348 р.), до Бранденбургу — Західне Помор'я, а до Тевтонського ордену (у 1237 р. об'єднався з Орденом мечоносців) — Східне Помор'я. Для зміцнення внутрішнього становища Казимир III запровадив реформи. Він поділив Польщу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства), на чолі яких поставив своїх прибічників. Далі король створив загальнопольські органи: королівську канцелярію, центральну скарбницю, суд, військо. Було проведено грошову реформу: введено повноцінну монету — «краківський гріш», що сприяло поживленню торгівлі. Казимир III також спробував створити єдиний збірник законів для всієї країни, але цьому завадили суттєві відмінності в житті Великої та Малої Польщі. Зрештою довелося укласти два збірники законів (1346—1347 рр.) — Віслицький і Петровський. Реформи дозволили зміцнити королівську владу, але її посилення не мало достатньої підтримки в суспільстві. Спертися на міста в боротьбі проти магнатів,

як це було в інших європейських державах, польські королі не могли через їхній німецько-єврейський характер. Шляхта, яка ворогувала з магнатами, після здобуття привілеїв у 1374 і 1454 рр. сама стала на шлях обмеження королівської влади.

Для українського народу правління Казимира III ознаменувалося загарбанням у 1349—1352 рр. Галичини, а в 1366 р. — частини Волині. Галицько-Волинська держава припинила своє існування.

7 Велике князівство Литовське. Перша згадка про Литву датується 1009 роком. На той час Литва не була єдиною державою. Це були окремі язичницькі племена.

У XIII ст. об'єднувач литовських племен Міндовг (помер 1263 р.) утворив єдину державу — **Литовське князівство**, до складу якого увійшли як литовські, так і слов'янські племена. Утворення Литовського князівства прискорила агресія хрестоносців у Прибалтиці.

У першій половині XIV ст. за князів **Вітеня** (1293—1316) і **Гедиміна** (1316—1341) Велике князівство Литовське захопило білоруські і частину українських земель. Гедимін став засновником литовської династії. Він установив династичні зв'язки з Польщею і Тверським князівством. На час його правління припали перші відомості про місто Вільно (Вільнюс), яке згодом стало столицею Великого князівства Литовського.

Завдяки значним територіальним здобуткам Литва перетворилася на велику державу. На всіх землях литовські князі залишали існуючий соціально-політичний лад, говорячи: «Ми нового не вводимо і старого не рушимо».

Великий князь литовський **Ольгерд** (1345—1377) продовжив політику свого батька. Доручивши братові Кейстуту захищати Литву від нападів німецьких рицарів, Ольгерд розширював свої володіння за рахунок руських князівств. Він продовжував боротьбу за галицько-волинську спадщину, на сході вступив у боротьбу проти Москви, а на південному сході — проти монголів.

Наприкінці 1361 — на початку 1362 р. війська Ольгерда заволоділи Київщиною, у 1362 р. — Чернігово-Сіверщиною і частиною Переяславщини. Важливою була його перемога над монголами на **Синіх Водах** у 1362 р. Це дало Ольгерду змогу встановити свій контроль над Поділлям.

Отже, унаслідок походів Ольгерда до Великого князівства Литовського було приєднано більшість українських земель.

Прагнення литовських князів об'єднати під своєю владою всі землі Русі наразилися на рішучий опір Московської держави. Ли-

■ Хрещення Литви.
Художник
Я. Матейко

товсько-московська війна 1368—1372 рр. стала початком тривалої боротьби між Литвою (а згодом Річчю Посполитою) та Московією за панування у Східній Європі.

8 Кревська унія. Після смерті Ольгерда постало питання про цілісність Великого князівства Литовського. Наприкінці життя власне литовські й білоруські володіння Ольгерд заповів найстаршому сину Ягайлу, який одночасно ставав великим князем. Проте це рішення не влаштувало молодших синів. Проти Ягайла також виступили полоцький, подільський, волинський і чернігово-сіверський князі. У 1381 р. князь Кейстут, брат Ольгерда, захопив Вільно й усунув Ягайла від влади. Останній втік до Тевтонського ордену і за його підтримки вже наступного року відновив свою владу, полонивши Кейстута та його сина Вітовта. Вітовту пощастило втекти до пруссів.

Тим часом помер угорський король Лайош I Великий, який одночасно був і польським королем. У 1383 р. польські магнати проголосили королевою Польщі його 12-річну доньку Ядвігу, яка була заручена з австрійським герцогом Вільгельмом. Проте польські магнати, не бажаючи бачити на своєму престолі Вільгельма, запропонували її руку великому князеві Ягайлу. На цей шлюб покладалося багато сподівань.

Польські магнати і католицьке духовенство, знаючи важке становище Ягайла, запросили його на польський престол. Їхньою метою було приєднати литовські землі та поширити на них владу католицької церкви, а також за підтримки Великого князівства Литовського завершити боротьбу проти Тевтонського ордену. У свою чергу, Ягайло прагнув із допомогою Польщі приборкати своїх противників.

Унія — об'єднання, союз.

■ Грюнвальдська битва. Художник Я. Матейко

У 1385 р. було укладено **Кревську унію**, згідно з якою Ягайло зобов'язувався прийняти католицтво, охрестити все литовське населення і приєднати до Польщі землі Великого князівства Литовського. У лютому 1386 р. Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийнявши ім'я Владислава, одружився з королевою Ядвігою і став коронованим польським королем.

Проте об'єднання двох держав не відбулося, оскільки проти цього виступив Вітовт, який домігся скасування унії. У 1392 р. Вітовт став великим князем литовським. Однак через його поразку в 1399 р. на річці Ворсклі від монголів у 1401 р. унію довелося відновити.

Безпосереднім наслідком Кревської унії стало те, що об'єднані сили Польщі та Литви спромоглися зламати силу свого основного ворога — Тевтонського ордену (Грюнвальдська битва, 1410 р.).

681 р.	Заснування Першого Болгарського царства ханом Аспарухом
IX — початок X ст.	Утворення Чеської держави
Кінець IX ст.	Вторгнення в Європу угрів
920-ті рр. — 935 р.	Правління в Чехії князя Вацлава
1000 (1001) р.	Коронування Іштвана I
1018 р.	Розгром Першого Болгарського царства Василієм II Болгаробійцею
1333—1370 рр.	Правління польського короля Казимира III Великого
1410 р.	Грюнвальдська битва
1419—1434 рр.	Гуситські війни

Запитання і завдання

1. Які слов'янські держави виникли в результаті Великого розселення слов'ян? 2. Коли і як виникла Великоморавська держава? 3. Які реформи здійснили гусити, захопивши владу? 4. У якому році угорці здобули нову батьківщину? 5. Як утворилася Литовська держава? Назвіть імена найвідоміших литовських князів.
6. Чому болгарського царя Симеона I називають Великим? 7. Як відбувалася християнізація держав Центральної і Східної Європи? 8. З'ясуйте головні причини і наслідки гуситського руху. 9. Які чинники спонукали до об'єднання Польщі та зміцнення королівської влади? Що стримувало зміцнення королівської влади в Польщі? 10. Дайте оцінку діяльності польського короля Казимира III. Чому його було названо Великим? 11. Як було створене Велике князівство Литовське? Чому Литва стала однією з наймогутніших держав Східної Європи? Якою була мета та наслідки укладення Кревської унії?
12. Складіть таблицю «Утворення нових держав у Центральній та Східній Європі в IX—XI ст.» (у зошиті). 13. Охарактеризуйте діяльність братів Кирила і Мефодія. Яким було значення їхньої діяльності для розвитку слов'янської культури?
14. Як можна оцінити погляди таборитів? Чи можливо на таких принципах побудувати суспільство?

§ 17. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: чим відрізнялися в розвитку Володимиро-Суздальське князівство і Новгородська земля; як було зупинено німецький «наступ на Схід»; про монгольську навалу та її наслідки; як на просторах Північно-Східної Русі постала Московська держава.

1 Володимиро-Суздальське князівство. Починаючи від 30-х рр. XII ст. Київська Русь стала розпадатися на окремі князівства. До середини XII ст. на цих землях існувало 15 князівств, які лише формально залежали від Києва. Однак на цьому процес розпаду не припинився: князівства продовжували ділитися. На початку XIII ст. тут уже існувало близько 50 земель-князівств, які, у свою чергу, були поділені на сотні уділів. Одним із наймогутніших було Володимиро-Суздальське.

Північно-Східна Русь завжди була далекою окраїною східно-слов'янських земель. До IX ст. тут жили угро-фінські та балтські пле-

мена. Лише на межі IX—X ст. сюди з Новгородської землі почали переселятися ільменські слов'яни, а з південного заходу — в'ятичі.

Чому східні слов'яни переселялися в глухі місця, що приваблювало їх тут? По-перше, у межиріччі Волги, Оки та Клязьми було досить придатних для землеробства територій. За наполегливої праці ці землі могли дати людині все необхідне для життя. По-друге, Північно-Східна Русь майже не страждала від нападів загарбників.

В XI—XII ст., коли ці землі стали активно заселятися, тут поряд зі старими містами (Ростов, Муром, Рязань) виникли нові — Ярославль, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі, Переяславль-Залеський та інші. Володимиро-Суздальське князівство спочатку називали Ростовським, потім Ростово-Суздальським (за назвами головних міст — Ростова і Суздаля). Його піднесення відбулося за князя Юрія, прозваного Долгоруким.

Юрій Долгорукий (1125—1157) залучав до переселення на свої землі селян з інших князівств, надаючи їм спочатку різноманітні привілеї, що сприяло господарському освоєнню нових земель. Він був одним із перших видатних державних діячів Північно-Східної Русі, за якого ці землі перетворилися на могутнє Ростово-Суздальське князівство.

Своє прізвище Юрій Долгорукий отримав, мабуть, за намагання приєднати до своїх земель якнайбільше нових територій. Він вів боротьбу за загарбання Новгороду, втручався у справи далекого Галицько-Волинського князівства і намагався закріпити за собою великокнязівський престол у Києві. Юрій Долгорукий постійно воював із Волзькою Булгарією, яка намагалася перешкоджати торгівлі купців його князівства, закриваючи шляхи на Схід і Каспій. З ім'ям Юрія Долгорукого пов'язана перша літописна згадка про місто Москва.

Справу Юрія Долгорукого продовжив його син **Андрій Боголюбський** (1157—1174). Як і батько, він влаштовував військові походи проти Новгороду, Волзької Булгарії та Києва. Проте якщо батько бажав посісти великокнязівський київський престол, то син вирішив просто знищити давню столицю Русі. У 1169 р. військо Андрія Боголюбського штурмом узяло Київ і пограбувало його.

Більшість воєнних походів Андрія Боголюбського були невдалими. У поразках він звинувачував бояр і влаштовував розправи над ними. Зрештою бояри-змовники вбили свого князя.

Після боротьби за владу між братами Андрія Боголюбського новим князем став **Всеволод Велике Гніздо** (1176—1212). Своє прізвище він отримав за те, що мав вісім синів і вісім онуків — усі наступні князі володимирські й московські до Івана Грозного (XVI ст.) включно були його нащадками.

■ Розорення Києва князем Андрієм Боголюбським. Мініатюра з літопису

■ Князівська резиденція в селі Боголюбове

На початку свого правління всі сили Всеволод спрямував на боротьбу проти боярства, яке не бажало посилення князівської влади. У цій боротьбі він спирався на міста і дворянство. Саме за нього у Володимиро-Суздальському князівстві почала збільшуватися кількість **дворян** — людей, які служили князеві й отримували за це землю, прибутки та інші привілеї. Дворяни обіймали всі основні посади в князівстві: у війську, судочинстві, збиранні податків. Приборкавши бояр, Всеволод став усе частіше втручатися в справи інших князівств і вести війни проти сусідів. Він підкорив Рязанське князівство і в 1183 р. здобув блискучу перемогу над Волзькою Булгарією. Проте підкорити Новгородську землю не зміг.

Після смерті Всеволода Велике Гніздо в 1212 р. єдине Володимиро-Суздальське князівство було поділене на сім окремих князівств, а згодом розпалося на уділи.

2 **«Пан Великий Новгород».** Особливе місце серед руських князівств посідав «Пан Великий Новгород», як шанобливо називали його сучасники. Новгородські землі охоплювали величезну територію Північно-Західної Русі: від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході та від Білого моря й узбережжя Північного Льодовитого океану на півночі до межиріччя Волги й Оки на півдні.

Із давніх часів у Новгороді склався відмінний від інших земельно-князівств суспільно-політичний устрій. Князівської династії в Новгороді не було. Князь передусім очолював військову дружину, яку приводив із собою. Дружина князя була лише невеликою частиною новгородського війська, основну його частину складало ополчення. Тому князі, спираючись на дружину, не могли захопити владу в місті.

■ Віче. Художник
А. Васнецов

Через послаблення влади київських князів Новгород усе більше ставав незалежним від Києва. Вирішальне значення для визначення відносин між новгородцями та їхніми князями мали події 1136 р., коли новгородці визнали князя Всеволода Мстиславича (онука Володимира Мономаха) неспроможним захищати місто і прогнали його. Відтоді в разі запрошення нового князя з ним укладали спеціальну угоду — **ряд**. За цим договором князеві заборонялося втручатися у справи міського управління, несправедливо карати новгородців, змінювати посадових осіб і мати власність у новгородських землях. Князь остаточно перетворився на посадову особу, яка не мала вищої влади та була підпорядкована **вічу** — народним зборам.

Віче було вищим органом влади в Новгороді. До складу віча входили 400—500 найзаможніших новгородців — велике боярство і багате купецтво. Воно мало право укладати мир, оголошувати війну, ухвалювати закони, усувати і запрошувати князів. На вічі обирали основних представників міської влади: посадника, тисяцького та архієпископа (владику).

Вищим станом новгородського суспільства було боярство. Саме багаті боярські родини керували політичним життям міста, володіли землями, лісами, рибними угіддями, що давали їм хутро, мед, віск, рибу та інші продукти. Зовнішня та внутрішня торгівля була основним джерелом багатства Новгорода. Саме в Новгороді, раніше ніж в інших містах Русі, з'явилися об'єднання купців, розвинулася система надання позик.

Отже, після подій 1136 р. в Новгороді до влади остаточно прийшла міська аристократія — боярство, купецтво та архієпископ. Уста-

новилася форма державного правління, що дістала назву **боярська (аристократична) республіка**.

- Повноваження вищих посадових осіб Новгородської республіки

Посадник	Тисяцький	Архієпископ
<ul style="list-style-type: none"> ■ Управляв усіма новгородськими землями. ■ Очолював новгородський суд. ■ Призначав і звільняв посадових осіб. ■ Наглядав за діяльністю князя. ■ Виступав із князем на чолі війська. ■ Вів переговори з іншими державами 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Керував міським населенням. ■ Збирав податки. ■ Командував міським ополченням. ■ Очолював торговельний суд 	<ul style="list-style-type: none"> ■ Зберігав скарбницю. ■ Очолював «Ряду панів». ■ Наглядав за торговельними мірами. ■ Керував зовнішньою політикою. ■ Очолював церковний суд. ■ Контролював ведення Новгородського літопису. ■ Мав служилих людей і власний полк

У Новгороді було багато чудових архітектурних пам'яток. Син Ярослава Мудрого побудував тут Софійський собор, що за своєю красою і монументальністю не поступався Софії Київській. Дивували гостей міста своєю суворою, стриманою і величною красою Антоніїв і Георгіївський монастирі, церква Спаса на Нередиці з її чудовими фресками та багато інших пам'яток.

Лівобережна і правобережна частини Новгороду з'єднувалися мостом через річку Волхов. На цьому мосту завжди з'ясовували стосунки в кулачних бійках ворогуючі політичні угруповання, із нього скидали в річку засуджених до страти злочинців.

Новгород був одним із найбільших міст Європи. Тут уже в 1044 р. кам'яними стінами було обнесено *дитинець* — центр міста, а не пізніше XII ст. дерев'яними стінами на земляному валу оточено ціле місто. Новгород був для свого часу містом високої культури. Вулиці вкривав дерев'яний настил, що постійно оновлювався, існували складні дренажні системи для відведення ґрунтових вод. Новгород був, мабуть, єдиним містом у Середньовічній Європі, де більшість населення була письменною. Під час розкопок археологи знайшли понад 800 берестяних грамот, на яких робили ділові та побутові записи, навчали грамоти дітей, писали нотатки, заповіти, вірші, листи коханим, боргові розписки тощо. Навіть прості теслярі позначали буквами колоди в зрубках.

У XIII ст. у результаті німецької колонізації Прибалтики сусідами Новгороду і Пскова стали Тевтонський орден та Орден мечоносців. Спроба рицарів розширити свої володіння на схід призвела до збройного протистояння. Так, князь Ярослав Всеволодович на чолі новгородського і переяславського війська вщент розбив хрестоносців

■ Олександр Невський

■ Льодове побоїще. Художник В. Маторін

у 1234 р. під Юр'євом. Навесні 1238 р. князь Данило Галицький розгромив тевтонських рицарів, що захопили місто Дорогочин. За словами літописця, Данило напередодні битви проголосив: «Не личить держати нашу Батьківщину крижевникам (хрестоносцям)!».

Проте на цьому боротьба не припинилася. Мечоносці й тевтонці, зазнавши в 1237 р. значних втрат у боротьбі проти русичів, об'єдналися. Східна частина Тевтонського ордену дістала назву **Лівонський орден**. Із Німеччини прибули на допомогу нові численні загопи рицарів і почали готуватися до наступу.

Першого удару завдали шведи, які влітку 1240 р. висадилися на землях Новгородської республіки біля гирла річки Неви. Однак вони зазнали несподіваної поразки від молодого князя **Олександра Ярославича**. Перемога над шведами принесла князеві Олександру гучну славу та ім'я **Невський**.

Того самого року перейшли в наступ німецькі рицарі. Вони заволоділи містом Псков і всією Псковською землею та вторглися в Новгородську землю. Вирішальна битва відбулася **5 квітня 1242 р.** на льоду **Чудського озера** і закінчилася блискучою перемогою русичів. Цю битву назвали **«Льодовим побоїщем»**.

У 1243 р. було укладено мир, за яким установлювався кордон між Новгородом і Лівонським орденом. Перемоги руських князів зупинили наступ рицарів-хрестоносців на Схід.

3 Монгольська навала та золотоординське ярмо. На початку XIII ст. в далеких степах під владою хана **Чингізхана (Темуджина)** об'єдналися монгольські племена. Європейці часто називали монголів «татарами» (за назвою одного з племен, завойованих монголами).

i

Підкоривши собі більшість монголів, Чингізхан здійснив ряд перетворень, що зміцнили його владу, а згодом сприяли успіхам у завойовницьких походах. Зокрема, було запроваджено десяткову систему організації суспільства й армії.

Усе доросле населення поділялося на тумени (10 тис. осіб), тисячі, сотні й десятки. Десяток зазвичай складався з членів одного монгольського роду. Такий поділ зберігався як у мирний, так і у воєнний час. На чолі кожного загону (десятка, сотні тощо) стояли командири, які призначалися з кращих воїнів. Існувало чітке підпорядкування нижчого вищому. Якщо хоча б один воїн із десятка тікав із поля бою або зраджував свого хана, то покаранню підлягав увесь десяток; якщо у зраді був винний десяток, то каралася сотня.

Ці перетворення дали змогу Чингізхану створити могутнє військо. Завдяки цьому порівняно нечисленний народ (близько 100 тис. воїнів: у кочовиків воїном був кожен четвертий або третій) зміг підкорити своїй владі величезні території.

У 1236 р. похід очолив онук Чингізхана **Бату (Батий)**. Армія монголів (30—40 тис. воїнів) рушила на захід. Першою жертвою стала Велика Булгарія, після чого монголи підійшли до кордонів Рязанського князівства. Батий вислав до рязанців послів за «десятиною», тобто вимагав дати йому десятку частину людей, коней, зброї. На це рязанський князь Юрій відповів: «Тільки коли нас не стане, усе те ваше буде». Після облоги монголи захопили Рязань й убили князя разом з усіма жителями. Далі військо рушило на Володимиро-Суздальське князівство. Дорогою монголів наздогнав загін рязанського боярина Євпатія Коловрата. 1700 воїнів мужньо напали на орду, завдавши їй значних втрат, проте не змогли здолати сильне монгольське військо і загинули.

Володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович від'їхав на північ своїх володінь збирати сили, давши наказ обороняти Володимир-на-Клязьмі. Монголи взяли місто. Князь через необачність був несподівано атакований монголами в таборі на річці Сить і загинув разом зі своїм військом.

Пограбувавши князівство, монголи рушили на Новгород. По дорозі вони затрималися на два тижні під стінами містечка Торжок, яке мужньо оборонялося.

Весняне бездоріжжя і втрати змусили Батия повернути назад. У верхній течії Оки орда несподівано застрягла на сім тижнів біля Козельська. «Зле місто», як його назвали монголи, зрештою було захоплено, а всі його жителі загинули.

■ Взяття міста Володимир
Батием. Мініатюра XVI ст.

■ Оборона Козельська.
Мініатюра XVI ст.

Після відпочинку у 1239 р. орда знову рушила в похід, цього разу на південь. Розоривши Чернігівське і Переяславське князівства, взимку 1240 р. монголи взяли в облогу Київ та врешті захопили його. Останнім пунктом оборони Києва стала Десятинна церква. Хоробрі захисники міста загинули під її уламками.

Після загарбання Києва Батий рушив далі на захід. Він вогнем і мечем пройшов землями Галицько-Волинського князівства, спалив Володимир, Галич та інші міста. Спустошивши руські князівства, війська монголів не зупинилися. Похід у Європу, як і всі попередні, був ретельно підготовлений. Монголи пройшлися Польщею, Угорщиною, Чехією, Далмацією, Сербією, Болгарією. Повернувшись у степи, вони заснували в причорноморських і прикаспійських землях державу, що дістала назву **Золота Орда**. Руські князівства більше ніж на 200 років опинилися під тягарем монгольського ярма.

Золота Орда була складовою частиною величезної імперії монголів, що розкинулася від Тихого океану до Чорного моря. Це була найбільша імперія в історії людства.

4 Початок піднесення Москви. 1147 рік вважають датою заснування Москви за князювання володимиро-суздальського князя Юрія Долгорукого. Проте центром самостійного князівства вона стала лише в XIII ст. після монгольської навали. Імовірно, першим московським князем був **Михаїл Ярославич Хоробрий** (1247—1248). Остаточне виокремлення Московського князівства датується 70-ми рр. XIII ст. До цього часу воно входило до складу Володимирського князівства.

Династію московських князів започаткував молодший син Олександра Невського Данило. Це удільне князівство було одним із

■ Московський Кремль за Івана Калити.
Художник А. Васнецов

найменших. До нього входили лише околиці Москви. За Данила Олександровича відбулися перші територіальні придбання: у 1301 р. він захопив у Рязанського князівства Коломну, у 1302 р. оволодів Переяславом. У 1303 р. його син Юрій захопив у Смоленського князівства Можайськ. Усе своє життя Юрій провів у боротьбі проти тверського князя за Велике князівство Володимирське, але загинув в одній із сутичок. Після смерті Юрія князем став його брат **Іван Данилович Калита (1325—1341)**. Слово «калита» означає «грошовий мішок». Це був князь-скнара. Про його багатства ходили легенди, проте насправді все воно могло вміститися в одній скрині. Володіння Калити були значно меншими, ніж сучасна Московська область. Проте за його правління відбулися вагомі перетворення, що змінили долю Московського князівства.

Причини перетворення Москви на центр об'єднання земель Північно-Східної Русі

- ▶ Зручне географічне розташування: важливі торговельні шляхи та захищеність від набігів кочовиків.
- ▶ Особисті якості московських князів, які не зупинялися ні перед чим задля досягнення поставленої мети.
- ▶ Швидке зростання кількості населення за рахунок переселення з розорених монголами районів.
- ▶ Встановлення московськими князями союзу з Ордою.
- ▶ Вдала господарська політика князів, що забезпечила швидкий економічний розвиток земель.
- ▶ Перехід на службу до московських князів бояр і дворян із різних куточків колишньої Київської Русі.

- ▶ Чітко визначена система престолонаступництва.
- ▶ Перетворення Москви на духовний центр після перенесення до неї резиденції митрополита.

Заповітною мрією московських князів було отримання ханського ярлика на велике князювання, а це означало право на збір данини для Золотої Орди. Основним суперником Москви в боротьбі за ярлик було Тверське князівство. У боротьбі між князівствами застосовувалися будь-які засоби: підступи, доноси, убивства. Зрештою ярлик у 1328 р. дістався Івану Калиті. Політику Івана Калити продовжили його сини й онуки.

5 Правління Дмитрія Донського. Куликовська битва. У 1362 р. московським князем став дев'ятилітній Дмитрій Іванович (1362—1389). На відміну від своїх попередників, які діяли хитрістю та обманом, Дмитрій більшість питань вирішував силою. Майже щороку йому доводилося воювати. У 1375 р. Дмитрій, організувавши

Ярлик (тюрк. «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на управління князівствами або окремими областями.

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, який проводив облік населення і збирав данину.

великий похід проти Твері, примусив її визнати його владу і відмовитися від претензій на велике князювання. Також він припинив сплачувати данину монголам. Така політика князя стала можливою через внутрішні чвари в Орді. Проте монгольські хани не бажали втрачати контроль над князівствами, і зіткнення було не-

минучим. Обидві сторони ретельно готувалися до вирішальної битви. Монгольський хан Мамай зібрав величезне військо (за різними відомостями — 100—200 тис. воїнів) із монголів і найманців-генуезців, а також уклав союз із литовським князем Ягайлом, який рухався на допомогу Мамаю з 80 тис. воїнів. Військо Дмитрія Івановича теж було великим і налічувало 100—150 тис. воїнів.

Два війська зішлись на Куликовому полі, де в Дон впадає річка Непрядва. За літописом, бій розпочався вранці 8 серпня 1380 р. з двобою монгольського воїна Челубея і руського богатиря Олександра Пересвета. Розігнавши своїх коней, воїни зіткнулися у відчайдушному поєдинку та обидва впали мертвими. Після цього більшість монголів рушила в атаку. Монголам вдалося розгромити кілька руських полків, і вони почали оточувати основні сили противника.

У вирішальний момент із засідки в тил монголам ударив засадний полк, що змінило перебіг бою. Монголи почали відступати,

а невдовзі відступ перетворився на втечу. Монголи зазнали поразки. За перемогу на Куликовому полі Дмитрія Івановича прозвали **Донським**. Хоч ця перемога і не поклала край монгольському пануванню, проте підірвала сили Орди.

У 1382 р. несподівано монгольський хан Тохтамиш підступив до Москви і спалив її. Князь Дмитрій швидко відбудував столицю, однак йому знову довелося визнати зверхність Орди.

У 1389 р. Дмитрій Донської раптово помер. В історії він залишився як великий полководець, організатор перемоги на Куликовому полі та будівник перших кам'яних стін навколо Москви. Ці стіни будувалися з білого каменю, і відтоді Москву називають білокам'яною. Крім того, Дмитрій здійснив ще одну справу, яка мала далекосяжні наслідки для Московської держави. Він змінив систему успадкування престолу.

Дмитрій домігся від свого брата Володимира Андрійовича відмови від права престолонаступництва на користь свого сина Василя. Тепер влада від великого князя, а згодом царя, переходила від батька до сина, а не до брата. Ще одним результатом правління Дмитрія Донського стала остаточна перемога Москви в боротьбі проти Твері за володіння великим князівством Володимирським, яке стало вотчиною наступників князя.

6 Становлення Московської держави. Іван III.

Після смерті Дмитрія Донського його наступником став син **Василій I** (1389—1425). Він не відзначився ані гучними перемогами, ані великими реформами. Проте за його правління було зроблено першу спробу приєднання значних володінь і створено ту соціальну базу, на яку спиралася влада великого кня-

■ Куликовська битва. Мініатюра XVII ст.

■ Облога Москви Тохтамишем у 1382 р. Мініатюра XVI ст.

зя — **боярство**. Це були великі землевласники, які отримали свої землі в спадок і походили з родів удільних князів.

У 1393 р. Василь І приєднав землі Нижньогородського князівства до Москви. Проте на шляху до подальших придбань стали Литва й Орда.

Майже 25 років правління вже в новому, XV ст., були для Москви тяжкими: три війни проти Литви; набіг монголів під проводом Едигея в грудні 1408 р., що був надзвичайно спустошливим для Москви; постійні конфлікти з Новгородом, а на додаток смерть старшого сина, наступника Івана, що призвела до відродження старого конфлікту: хто правитиме після смерті великого князя — син, брат чи небіж.

У міжусобній боротьбі переміг син Василя І Василь ІІ, який дістав прізвисько Темний.

Василь ІІ (1425—1462) продовжив політику зміцнення Москви як центру Північно-Східної Русі. Усі, хто зазіхав на його владу, підлягали знищенню. Успіхи його політики були забезпечені не особистими рисами князя, а вдалим діями радників. Свою недалекоглядність він особливо переконливо виявив у заповіті, яким знову поділив князівство на уділи для синів. На щастя, попередня централізаторська політика пустила настільки могутнє коріння, що нового розпаду володінь не сталося.

Його наступник **Іван ІІІ** (1462—1505) продовжив політику, започатковану його попередниками. У 1471 р. московське військо рушило на Новгород. На **річці Шелоні** відбулася битва, у якій новгородці зазнали поразки. Новгород потрапив у залежність від Москви. У 1492 р. новгородський вічовий дзвін — символ незалежності міста — було знято і відвезено до Москви. Відтоді всі новгородські землі остаточно увійшли до складу Московської держави.

Із приєднанням Новгорода землі головного суперника Москви — Твері — опинилися в оточенні, і 1485 р. тверичі визнали владу Івана ІІІ. Того самого року Іван ІІІ оголосив себе «государем усієї Русі», в офіційних документах почала з'являтися назва «**Росія**» (грецький переклад назви «Русь»). До того ж його одруження з візантійською принцесою Зоєю (після хрещення — Софією) Палеолог дало змогу Москві претендувати на роль центру православ'я після загибелі Візантійської імперії.

Зростаюча могутність дала змогу Івану ІІІ остаточно позбутися монгольської залежності. У 1476 р. він відмовився сплачувати данину, а 1480 р., коли хан Ахмед рушив на Москву військо, вивів йому назустріч своє. Тиждень стояли два війська на протилежних

■ Іван III

■ Іван III розриває ханську грамоту.
Художник М. Шустов

берегах річки Угри, не наважуючись розпочати битву. Це протистояння монгольських і руських військ дістало назву «Стояння на Угрі». Зрештою 11 листопада 1480 р. ханське військо відступило. Цей день вважається датою падіння монгольського ярма.

При великому князі існував дорадчий орган — **Боярська дума**, членів якої князь призначав із-поміж знаті. До порад думи князі, як правило, дослухалися.

Важливою справою Івана III було створення в 1497 р. першого збірника законів Московської держави — **Судебника**. У ньому було чітко визначено владні повноваження посадових осіб, норми покарання за злочини. Судебник також започаткував документальне оформлення залежності селян від їхніх землевласників. Було встановлено **Юріїв день (26 листопада)**, за тиждень до якого і тиждень після якого селянинові дозволялося переходити до нового господаря. Крім того, Іван III започаткував створення центральних урядових установ — **приказів**, що відповідали за певні галузі управління державою.

Отже, за Івана III було в основному завершено об'єднання земель Північно-Східної Русі в єдину Московську державу, зміцнено владу великого князя, який став іменуватися государем. На карті Європи постала нова централізована держава, що розпочала боротьбу за панування у Східній Європі.

7 **Культура Московської держави.** Монгольська навала остаточно визначила розбіжність історичної долі різних частин колишньої Київської Русі. Відповідно, це значною мірою вплинуло і на

культурні процеси. Існуючі раніше регіональні відмінності стали ще більш відчутними. Культура Північно-Східної Русі формувалася на основі культурних надбань Володимиро-Суздальського, Новгородського, Псковського та інших князівств.

Монгольська навала на деякий час призупинила розвиток культурного життя регіону. Лише на межі XIII—XIV ст. відбулося поживлення в розвитку культури, а від середини XIV ст. вже спостерігалося піднесення, центром якого стала Москва. Це було пов'язано з тим, що Москва була центром об'єднання земель Північно-Східної Русі, а згодом очолила боротьбу проти монгольського ярма.

Наочним свідченням поживлення культурного життя Московської держави стало кам'яне монументальне будівництво, що наприкінці XIV ст. набуло широкого розмаху. Витвори московських архітекторів у Звенигороді й Загорську, які збереглися до наших часів, — це порівняно невеликі храми. Усі спроби самостійно відновити будівництво великих храмів не мали успіху. Лише після запрошення італійських майстрів вдалося реалізувати проекти московських правителів. Хоча архітектурний ансамбль Московського Кремля створювався з допомогою італійців, він мав усі риси, притаманні російській культурі.

Перлиною забудови Кремля вважається Успенський собор. Зведений за зразком собору у Володимирі, він став кафедральним храмом митрополита всієї Русі. Тут вінчали на царство, проводили земські собори. На соборній площі було збудовано Архангельський собор як усипальню великих князів. Дещо раніше було зведено Грановиту палату — приміщення для проведення урочистих прийомів. Архітектурною відзнакою споруд стали куполи у вигляді цибулини й шатрові чотирихилі дахи.

Проте внесок майстрів Московської держави в скарбницю світової культури не обмежується архітектурним ансамблем Кремля. Важливим елементом культурного розвитку Московії став іконопис. Найвидатнішим іконописцем був **Андрій Рубльов**. Він розписав собори в Троїцькому монастирі (місто Загорськ), Успенський собор у Володимирі тощо. Найвідомішим твором А. Рубльова є ікона «Трійця». Традиційний біблійний сюжет живописець наповнив глибоким поетичним і філософським змістом. Усупереч канонам у центрі композиції він розмістив чашу — символ жертвовної смерті, а по колу — трьох ангелів. Усі елементи ікони органічно поєднані, передаючи головну ідею твору — самопожертви як найвищого стану духу, який створює гармонію життя.

Нові історичні реалії вплинули і на літературу Північно-Східної Русі. Після короткої перерви відновилася традиція літописання.

Визначною літописною пам'яткою епохи є **Лаврентіївський літопис**, який доводить опис подій до 1305 р. Перший **Московський літопис** з'явився лише на початку XV ст. Укладений митрополитом Кіпріаном, він містить відомості про всі землі колишньої Київської Русі. У середині XV ст. в Москві з'являється перша книга зі всесвітньої історії — «Хронограф».

Патріотичне піднесення, що охопило Північно-Східну Русь у зв'язку з боротьбою проти монголів, знайшло відображення і в народній творчості. Билинні герої Київської Русі стали борцями проти монголів. До XIV ст. належить поява нового фольклорного жанру — **історичної пісні**. Прикладом цього є «Пісня про Щелкана Дудентійовича», у якій описані реальні події: повстання у Твері в 1237 р. проти монгольського баскака.

Перлиною літературної творчості тієї доби стала поема «Задонщина», створена Софонієм-рязанцем невдовзі після Куликовської битви. Вона сповнена радості й гордості за перемогу русичів. Цей твір доповнює «Сказання про Мамаєве побоїще», що крім опису реальних подій містить і деякі легендарні епізоди.

У Північно-Східній Русі продовжували складати «житія» про подвижників православної церкви (митрополит Петро, Сергій Радонезький).

Популярними в Московії були й описи подорожей в інші землі. Визначною літературною пам'яткою є «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Никітіна, який із примхи долі потрапив до далекої Індії. Крім опису інших країн і народів, твір відображає моральні якості автора, його відданість батьківщині та православної вірі.

■ Успенський собор Московського Кремля. Сучасний вигляд

■ Ікона «Трійця». Художник А. Рубльов

1136 р.	Утворення Новгородської республіки
15 червня 1240 р.	Невська битва
5 квітня 1242 р.	«Льодове побоїще»
8 серпня 1380 р.	Куликовська битва
8—11 листопада 1480 р.	«Стояння на Угрі»
1497 р.	Створення Судебника

Запитання і завдання

1. Коли розпочався процес політичної роздробленості Русі? 2. Назвіть наймогутніші держави, що виникли на північно-східних теренах Русі. 3. Яка битва дістала назву «Льодове побоїще»? 4. Яке руське князівство першим зазнало монгольської навали? 5. У якому році була заснована Москва? 6. Хто започаткував династію московських князів? 7. Коли відбулася Куликовська битва? Хто здобув у ній перемогу? 8. У якому році Московська держава позбулася монгольської залежності?
9. Розкрийте причини політичної роздробленості Київської Русі. 10. Чому в Новгороді не сформувалася власна князівська династія? 11. Чому саме Москва стала центром об'єднання земель Північно-Східної Русі? Яку політику проводили перші московські князі? 12. Як склалися відносини московських князів з Ордою? Як це вплинуло на піднесення Москви? 13. Охарактеризуйте правління князя Дмитрія Івановича. Чому його назвали Донським? 14. Які наслідки мала Куликовська битва для подальшого розвитку Північно-Східної Русі?
15. Складіть план пункту «Пан Великий Новгород» і підготуйте розповідь за ним. 16. Визначте основні риси політики Івана III. 17. Визначте основні риси культури Московської держави.

Практичне заняття «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій»

- **Мета:** з'ясувати зміст діяльності братів Кирила та Мефодія, їхній внесок у становлення слов'янської писемності.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Опрацюйте наведений матеріал.
2. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть прочитане і дайте відповіді на запитання.
  - 1) Хто такі брати Кирило та Мефодій?
  - 2) Чому їх називають творцями слов'янської писемності?
  - 3) Що спонукало їх до цієї праці?
  - 4) Як була створена слов'янська абетка?

- 5) Який алфавіт був узятий за основу?
- 6) Які нові букви створили брати для позначення звуків слов'янської мови?
- 7) Чи можна діяльність братів назвати подвигом?
- 8) Поясніть передсмертні слова Кирила, звернені до брата Мефодія: «Ми з тобою — як два воли: від важкої ноші один упав, другий повинен продовжувати дорогу». Чи виконав цей заповіт Мефодій?

3. Зробіть висновки відповідно до мети роботи.

Кирило і Мефодій — брати, слов'янські просвітителі та проповідники християнства, творці слов'янської абетки, перші перекладачі богослужбових книг слов'янською мовою.

Кирило (світське ім'я Константин, бл. 827 — 14 лютого 869 р.) і його старший брат Мефодій (світське ім'я Михайло, бл. 815 — між 6 і 19 квітня 885 р.) народились у місті Солунь (нині Салоніки, Греція). Стародавній Солунь був двомовним містом, у якому крім грецької мови лунав слов'янський говір. Спочатку Мефодій зробив непогану військово-адміністративну кар'єру, служив воєводою близько десяти років. Потім постригся у ченці.

У 843 р. Кирило навчався у Константинополі при дворі візантійського імператора Михаїла III. Одним із його вчителів був патріарх Фотій. Саме під його керівництвом відбувалося становлення Кирила як видатного вченого та богослова свого часу. Він добре знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську та арабську мови. Приблизно у 850 р. імператор Михаїл III і патріарх Фотій направили Кирила до Болгарії, де він навернув у християнство багато болгар. Після невдалої місії в Сирію Кирило разом зі своїми учнями прийшов до монастиря, настоятелем якого був його брат Мефодій. У монастирі довкола Кирила і Мефодія утворилася група однодумців і виникла ідея щодо створення слов'янської азбуки.

Перед Кирилом і Мефодієм стояли важкі завдання. Треба було не лише вигадати нові букви, у тому числі й для специфічних слов'янських звуків, але й продумати будову писемної мови, створити слова й поняття, необхідні для правильної передачі Святого Письма. До того ж треба було перекласти значний обсяг тексту мовою, у якої ніколи не було писемної традиції.

Відомо, що у 863 р. Кирило разом із братом Мефодієм та учнями склав старослов'янську азбуку і переклав із грецької болгарською мовою основні богослужбові книги — вибрані місця з Євангелія, Псалтиря, Апостольські послання.

■ Глаголиця

А	Б	В	Г	Д	Є	Є
Аль	Богъ	Влан	Глаголю	Добро	Есть	Есь
Ж	З	З	И	І	І	Ї
Животъ	Съло	Земля	Иже	Іако	Іакоже	Горь
К	Л	М	Н	О	П	Р
Касо	Людє	Миротє	Нашь	Ос	Посол	Рцє
Г	Т	У	У	Ф	Х	Ц
Слово	Тѣло	Усь	Оук	Феръ	Хърь	Оръ
Ц	У	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь
Щ	Члвкъ	Шя	Щга	Ерь	Ерь	Ерь
Ѡ	Ю	Ѫ	Ѭ	Ѯ	Ѱ	Ѳ
Ѡль	Юль	Ѫрь	Ѭо	Ѯъ	Ѱъ	Ѳъ
Ѣ	Ѥ	Ѧ	Ѩ	Ѭ	Ѯ	Ѱ
Ѣа	Ѥа	Ѧа	Ѩа	Ѭа	Ѯа	Ѱа

■ Кирилиця

У 863 р. Кирило і Мефодій переселилися до Моравії, щоб проповідувати християнство. Вони перекладали церковні книги з грецької мови слов'янською, навчали слов'ян читання, письма і ведення богослужіння слов'янською мовою. Брати пробули в Моравії понад три роки, а потім вирушили з учнями до Рима.

Серед частини богословів західної церкви існувала думка, що хвала Богові може виголошуватися лише трьома мовами, якими було зроблено напис на Хресті Господньому: єврейською, грецькою і латиною. Тому Кирило і Мефодій, що проповідували християнство в Моравії, були сприйняті як еретики і викликані до Рима. Проте після того як Кирило передав Папі Римському Адріану II знайдені ним мощі Святого Климента, той затвердив богослужіння слов'янською мовою, а перекладені книги наказав покласти в римських церквах та дозволив їх поширювати.

Після приїзду до Рима Кирило тяжко захворів і невдовзі помер. У 870 р. Мефодій повернувся до Паннонії. Він та його учні постійно зазнавали утисків і заборон поширення слов'янської писемності, проте не кинули справи, яку розпочав Кирило. У 881 р. Мефодій на запрошення імператора Василя I Македонянина приїхав до Константинополя. Там він провів три роки, після чого разом з учнями повернувся до Моравії. В останні роки свого життя Мефодій

разом із двома учнями-священниками переклав слов'янською мовою майже весь Старий Заповіт. У 885 р. Мефодій помер. Відспівування Мефодія відбувалося трьома мовами — слов'янською, грецькою та латиною.

Після смерті Мефодія його противники домоглися заборони слов'янської писемності в Моравії. Багато учнів було страчено, деякі переселилися до Болгарії та Хорватії. У Болгарії і згодом в інших країнах слов'янська азбука набула поширення.

Таким чином, Кирило і Мефодій заклали основи слов'янської писемності та літератури. Оригінали їхніх творів не збереглися.

РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

§ 18. Особливості розвитку країн Сходу. Утворення Османської імперії

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: про особливості розвитку країн Сходу в Середні віки; як постала нова імперія, що згодом розкинула свої володіння на трьох континентах; завдяки чому османам вдалося здійснити такі значні завоювання; як загинула Візантійська імперія; до яких наслідків привели завоювання османів.

Особливості розвитку країн Сходу. На відміну від Європи, чітку межу переходу країн Сходу від епохи Стародавнього світу до Середньовіччя провести майже неможливо. Країни Сходу розвивалися, як і в попередні століття, за власними законами.

У всіх державах Сходу система господарювання була організована за такою схемою. Ті, хто обробляли землю, були об'єднані в громади, які мали гарантоване право та обов'язок працювати на ній та використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, ліс, пасовища тощо. Водночас право володіти і розпоряджатися землею та її ресурсами належало державному апарату. Між громадою і державним апаратом існував чіткий зв'язок. Вироблений надлишковий продукт громада передавала як податок державі, яка перерозподіляла його на користь апарату і суспільства в цілому (будувалися канали, дороги, мости, храми тощо). Отже, той, хто належав до державного апарату, мав доступ до розподілу вироблених продуктів і, відповідно, отримував їх частку у власність. Чим вищу посаду обіймала людина в державному апараті, тим більшу частку вона отримувала. Тому можна стверджувати, що особливістю східної цивілізації була наявність **влади-власності**.

Держава на Сході була міцною і могутньою. Її могутність зростала від продуктивності праці селянина чи ремісника. Однак коли в роботі цього чіткого механізму траплялися перебої й життя всього суспільства порушувалося, спалахували повстання, виникав голод, гинули міста тощо. Збій у цій системі відбувався з двох головних причин: коли обсяги податків через нерозумну політику правителів перевищували можливості виробництва або якщо відбувалося зовнішнє вторгнення, що руйнувало традиційну систему життя.

2 **Перші турецькі держави. Утворення Османської держави.** Як вам уже відомо з історії Візантійської імперії, наприкінці XI ст. в Анатолію проникли турки-сельджуки (тюркські кочові племена із Середньої Азії), які відтіснили візантійців на захід і створили там свою державу — Румський султанат. Уся їхня подальша історія проминула в постійних війнах проти сусідів: візантійців, арабів, персів та інших народів. Турки-сельджуки відіграли вирішальну роль у розгромі держав хрестоносців у Палестині. Однак постійні війни та внутрішні негаразди підірвали міць їхньої держави.

У XIII ст. в Малу Азію переселилася значна кількість кочових тюрків (етнічно близьких сельджукам), які тікали від монгольської навали. Ці племена розселилися на сельджуцько-візантійському прикордонні. Вони здійснювали набіги на Візантію або ж наймалися до візантійців для боротьби проти болгар, сербів і навіть сельджуків. Поступово кочовики почали створювати свої князівства-емірати, які із занепадом держави сельджуків здобули незалежність. Серед їхніх правителів — емірів — найбільш відомим є **Осман**. Він був природженим воїном, вірив у справедливість «священної війни» (джихаду). Осман розширив кордони своїх володінь, об'єднав під своєю владою інші тюркські племена, які стали називатися **турками-османами**.

Згодом еміри Османської держави прийняли титул **султана**.

3 **Завоювання османських султанів у Європі та Азії.** Коли на заході Малої Азії зростала і могутнішала Османська держава, її сусіди перебували в занепаді. Так, Візантійська імперія разом з останньою династією Палеологів ледь відродилася від погрому хрестоносців у 1204 р.

Турки-османи — основне населення Османської імперії.

Султан — титул монархів у деяких країнах Сходу.

і вже не мала сил протистояти новій загрозі. До того ж османи на завойованих у Візантії землях накладали на населення значно менший податок, ніж за часів імперії. Болгарське царство, яке було найбільшим у XIII ст. на Бал-

канському півострові, до середини XIV ст. розпалося на три самостійні князівства. Сербське королівство, яке за часів короля Стефана Душана досягло найбільшого розширення, напередодні турецької навали розпалося на окремі володіння. Крім того, Сербія та Болгарія були одвічними суперниками Візантії на Балканах.

Наступники Османа скористалися слабкістю сусідів і продовжили завойовницьку політику. Син Османа **Орхан** захопив у Малій Азії місто Брус, яке стало першою столицею османів. Потім його військо переправилося через Босфор і захопило місто Галліполі. Османи опи-

нилися у Європі. Наступний правитель османів султан **Мурад I (1362—1382)** переніс столицю держави у захоплене місто Адріанополь — європейську частину своїх володінь. Мурад I спрямував свою агресію на балканські землі. У **1389 р.** на **Косовому полі** зійшлися османська і сербська армії. Османська армія кількісно удвічі переважала сербську, проте серби билися відчайдушно. Хоробрий сербський патріот **Мілош Обілич** зміг потрапити в табір османів і вбити Мурада I. Сербі перейшли в наступ, але син султана Баязид завдяки рішучим діям розгромив їх. Баязид I, який став султаном, підкорив Македонію, Болгарію, частину Сербії та Албанії, а також Малу Азію. На карті Європи посталла нова могутня й войовнича держава.

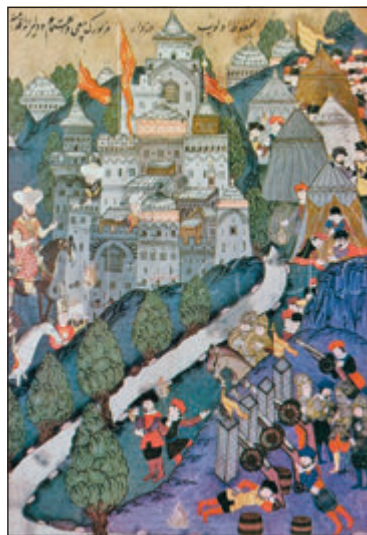
■ Битва на Косовому полі. Мініатюра XVI ст.

Друга чверть XIV ст., період правління **Стефана Уроша**, прозваного **Душаном**, стала найславнішою сторінкою в історії Сербії. Душан захопив на північному заході Боснію, відтіснивши Угорщину, на південному заході — Епір (Албанію), значну частину Фессалії й Македонії та дійшов до берегів Егейського моря, розділивши таким чином надвоє візантійські землі. Він був талановитим організатором держави, навів у ній лад, зумів домогтися прихильності всіх народів, об'єднаних у новому **Сербському царстві**. Його «Законник» став однією з найвизначніших пам'яток слов'янського права. Проте Душан не встиг установити порядок престолонаслідування, і зібрані ним землі невдовзі було втрачено.

Завоювання османів непокоїли Захід. Папа римський оголосив проти них хрестовий похід. У **1396 р.** військо хрестоносців зустрілося з турками-османами біля міста **Нікополя** (Болгарія) та було повністю розбите.

Візантійська імперія опинилася один-на-один з османами. Із її колишніх територій залишилися Константинополь і незначні володіння в Греції. Візантійський імператор, не маючи армії та грошей, у відчаї звернувся по допомогу до Заходу, але жодної допомоги не отримав.

■ Битва під Нікополем. 1396 р. Середньовічна мініатюра

У 1399 р. турки знову оточили Константинополь. Не сподіваючись узяти місто приступом, вони готувалися до тривалої облоги. Однак сталося несподіване: від середньоазійського правителя, нащадка Чингізхана, Тамерлана (Тимура) надійшла звістка про поразку під Анкарою султана Баязида, який потрапив у полон, де невдовзі помер. Османи відступили від Константинополя, а їхня держава розпалася. Ця поразка османів продовжила існування Візантійської імперії на 50 років.

4 **Створення Османської імперії.** Після нетривалої міжусобиці 1451 р. османський престол посів 16-річний султан Мехмед II, який продовжив завоювання.

Облога Константинополя почалася у квітні 1453 р. Турецький флот (130 кораблів) увійшов у Мармурове море. Артилерія почала систематичний обстріл міста і його стін. Перший штурм було відбито. Спроба здійснити підкоп під стіни теж виявилася невдалою. Останньою перемогою захисників міста був прорив п'ятьох суден зі зброєю та продовольством. Мехмед II, щоб повністю відрізати місто від зовнішнього світу, наказав турецькому флоту увійти в бухту Золотий Ріг. Однак вхід до неї перекривав масивний ланцюг. Тоді турки за ніч спорудили дерев'яний настил і, змазавши його жиром, перетягнули по ньому з Босфору в бухту свій флот. Із гармат, що були розміщені на кораблях, вони почали обстріл міста з півночі.

29 травня 1453 р. настав вирішальний день. Вранці турецька армія пішла на штурм. Через дві години османи крізь браму Святого Романа увірвалися до міста. Щонайменше три дні турки грабували місто, а 60 тис. візантійців були продані в рабство. Мехмед II в'їхав у собор Святої Софії, наказав збити з нього хрест, установити півмісяць і перетворити на найбільшу мечеть мусульманського світу. Константинополь було перейменовано на **Стамбул**, почалася його відбудова.

Узяття Константинополя стало не лише початком 30-річних переможних походів султана, за які його назвали «Завойовник», а й народженням нової імперії — **Османської**. Мехмед II захопив решту візантійських володінь, установив повне панування над православними державами — Сербією, Боснією, Валахією.

i У 1469 р. турки вторглися в землі Священної Римської імперії, а 1477 р. вступили у володіння венеціанців. Венеціанці були занепокоєні зростанням могутності турецької держави і з її союзника перетворилися на суперника.

Падінням Константинополя завершився цілий період у європейській історії. Християнська цивілізація втратила один зі своїх

■ Константинополь.
Ілюстрація кінця XV ст.

■ Османська армія напередодні взяття
Константинополя

центрів. Це мало далекосяжні наслідки, особливо для регіону поширення православної гілки християнства. Його було переділено між Османською імперією і Річчю Посполитою. Єдиною православною країною, яка залишалася незалежною, була Московська держава.

Загибель такого могутнього культурного цивілізаційного центру в Європі перетворила католицький Захід на основу, на якій будувалося майбутнє Європи.

Завдяки завоюванням Мехмеда II Османська імперія стала європейською державою (щоправда, у географічному розумінні) та вступила в найближкучіший період свого існування, який тривав до 20-х рр. XVII ст. Однією з причин швидкого зростання Османської імперії була армія, значна частина якої складалася з постійних, добре навчених воїнів.

Чітка централізація Османської імперії давала можливість збирати армії кількістю понад 200 тис. воїнів, тоді як європейські армії налічували по декілька десятків тисяч. Армія складалася з кавалерії (імператорської, легкої та провінційної), піхоти, у якій вирізнялися особливі інженерні, охоронні та інші загони, артилерії, якій не було рівних у Європі, та елітних підрозділів **яничарів**.

Яничари — турецька піхота. Формувалася переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон і виховувалися як воїни, віддані султану та Аллаху.

5 **Османська імперія наприкінці XV ст.** У результаті завоювань на просторах Європи та Азії постала нова могутня імперія, що, як і всі попередні, прагнула світового панування. Усе господарство розвивалося завдяки зусиллям завойованого населення. Турецьке суспільство займалося лише війною, яка стала головним джерелом прибутків нової імперії.

РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

Завоювання турків супроводжувалися небаченою жорстокістю, пограбуваннями, насильством і вбивствами. Частина підкореного населення як здобич продавали в рабство на невільницьких ринках. Немусульманське населення було обкладене податками, які інколи становили половину їхнього врожаю. Проте мусульманське населення або сплачувало мінімальний податок, або взагалі було звільнено від нього (виконувало військову службу).

На чолі імперії стояв султан, який на початку XVI ст. став ще й **халіфом** — релігійним лідером мусульман. При султані діяла вища рада — **диван**, яка виконувала дорадчі функції. Спершу адміністративний апарат був нечисленним.

За свідченнями істориків, Османська імперія була єдиною військовою державою Середньовіччя. Її державний устрій та адміністративна структура підпорядковувалися потребам війни. Провінції (на початок XVI ст. їх було 16) поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, вони очолювали ополчення сипахів (воїнів-кіннотників) і місцеві гарнізони яничарів.

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю (уся земля в імперії була державною), але за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він жив у своєму окрузі, де виконував охоронні функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого був чітко визначений.

Чиновники центрального апарату також отримували за службу землю — великі володіння, які заборонялося передавати в спадок. Проте, як правило, посада батька переходила до сина.

Така система управління імперією виявилася найбільш вдалою на час, коли її територія зростала і землі було багато. Невеликі податки із селян компенсувалися великою воєнною здобиччю.

i

1302 р.	Утворення держави турків-османів
1389 р.	Битва на Косовому полі
1451—1481 рр.	Правління султана Мехмеда II
1453 р.	Узяття турками Константинополя. Утворення Османської імперії

Запитання і завдання

1. Назвіть основні цивілізації Сходу, що існували в Середні віки.
2. Коли і як було створено державу турків-османів?
3. Назвіть основні битви, унаслідок яких було підкорено балканські землі.
4. Які держави знищили турки-осма-

ни під час своїх завоювань XIV—XV ст.? **5.** Яка битва відсунула падіння Візантії на 50 років? **6.** Визначте сильні сторони війська турків-османів. **7.** Хто такі сипахи? Чим вони відрізнялися від європейських рицарів?

8. Яким було становище держав Балканського півострова напередодні завоювання їх османами? Чому держави Балканського півострова не змогли стримати наступ османів? **9.** Чому хрестові походи проти османів виявилися невдалими? **10.** Якими були наслідки падіння Візантійської імперії? **11.** Із якою метою було створено військо яничарів?

12. Підготуйте розповідь за темою «Останні дні Візантійської імперії».

13. Складіть хронологічну таблицю турецьких завоювань.

14. Чому Османську імперію називають єдиною військовою державою Середньовіччя?

§ 19. Середньовічний Китай

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: хто такий Син Неба; як і чому в Китаї утвердилася імператорська форма правління; чому змінювалися імператорські династії; які наслідки для Китаю мало монгольське панування; яким є внесок Китаю в скарбницю світової культури.

Син Неба та його піддані. Китай за своїм розміром і кількістю населення у Середні віки можна було порівняти з усією християнською Європою. На межі XII—XIII ст. у Китаї проживало близько 100 млн осіб — більше ніж у Європі. Китайці вважали свою державу центром Землі, а всі народи, що жили навколо, вони називали варварами.

Сильна централізована держава на чолі з імператором склалася в Китаї ще в III ст. до н. е. Від того часу і до початку XX ст. Китай незмінно залишався імперією. Правителя Китайської держави називали **Синем Неба**. Його влада передавалася в спадок й офіційно нічим не обмежувалася. Особа імператора була священною. Він вважався не тільки володарем усіх людей, а й посередником між Небом і «піднебесним світом». Імперію називали втіленням небесного порядку.

Кожен підданий імперії розглядався як інструмент для виконання волі Неба, що передавалася через **імператора**. У китайському суспільстві існувала сувора ієрархія. Нижче імператора (найближче оточення) стояли **вищі сановники**, як правило, його родичі. Ще нижче — **чиновники**, що ділилися на велику кількість рангів. Усіх чиновників у Китаї називали мандаринами. Із їхньою допо-

■ Конфуцій — «імператор без трону»

могою імператор і управляв імперією. Щоб стати чиновником, потрібно було здобути відповідну освіту і скласти іспит.

Для отримання більш високого рангу знову доводилося складати іспити. До іспитів допускалися всі «добрі люди», які висловили таке бажання. Звичайно, діти чиновників могли краще підготуватися до іспитів. Проте така система забезпечувала доступ до владних структур талановитих людей з усіх верств суспільства. Той, хто складав іспити вищого рівня, отримував місце при дворі й значну платню. Такі люди користувалися повагою і згодом стали називатися шенші (*шень* — той, що носить пояс влади, *ші* — учений). Найнижчу сходинку займали «підлі люди» — особисто залежні люди, у тому числі раби.

■ Система управління в середньовічному Китаї

У середньовічному Китаї держава й суспільство продовжували дотримуватися багатьох правил життя, які ще в середині I тис. до н. е. розробив Конфуцій. У Середні віки його оголосили «першим святим». Конфуція називали «вчителем 10 тисяч поколінь», «імператором без трону». На його честь зводилося багато храмів.

Згідно з вченням Конфуція й увявленнями китайців, у суспільстві кожен повинен знати своє місце: правитель — чесно правити і піклуватися про підданих, чиновники — давати йому мудрі поради, селяни — сумлінно працювати. Вірність, покірність, доброта і співчуття, почуття обов'язку, повага до старших і до батьків проголошувалися головними чеснотами благородної і гідної людини. Їй потрібно було засвоїти 300 головних і 300 додаткових правил поведінки.

Якщо не дотримуватися норм поведінки, то це може накликати гнів Неба: землетруси, повені, війни. Навіть Син Неба може втратити трон.

Китайці вірили, що померлі родичі допомагають живим. Проте для цього померлих треба було забезпечити всім необхідним. Згодом справжні речі були замінені на паперові.

Від перших століть нашої ери в Китаї починає поширюватися **буддизм**, який приваблював багатьох проповідями милосердя, загальної рівності перед стражданнями, обіцянками благ за добрі вчинки й покарання за погані. Буддизм тісно взаємодіяв із **конфуціанством**. Крім зазначених релігій, у Китаї були поширені й інші, зокрема **даосизм**, який проповідував шлях до безсмертя.

Характерною рисою середньовічного Китаю була релігійна терпимість і взаємодія релігій.

2 **Китай за династій Суй і Тан.** Від III ст. до н. е. і до кінця VI ст. китайська цивілізація пережила значну кризу. Наслідком цієї кризи стало остаточне затвердження імперії як форми організації китайського суспільства. До того ж цю форму запозичили й сусідні з Китаєм народи: японці, корейці, в'єтнамці.

Переживши роки кризи, розпаду і взагалі зникнення імперії, у 589 р. полководець **Ян Цзянь** силою зброї відновив єдність Китаю. Він був проголошений імператором і заснував династію **Суй** (581—618 рр.).

Наступник Ян Цзяня **Ян Ді** переніс столицю до великого стародавнього міста Лояна. Також він переселив до міста 10 тис. найбагатших сімей Китаю, підкоривши їх своїй владі. Місто прикрасили чудові палаци і парки. В імператорському парку цілий рік зеленіли дерева: взимку їхнє листя і квіти виготовляли із шовку. Ян Ді вирішив з'єднати дві великі річки — Хуанхе та Янцзи — і розпочав будівництво Великого каналу. Цей водний шлях поєднав господарства півночі й півдня і сприяв розвитку торгівлі. Імператор також зміцнив і добудував Велику Китайську стіну, спорудження якої розпочалося ще в III ст. до н. е., вів постійні війни проти сусідів.

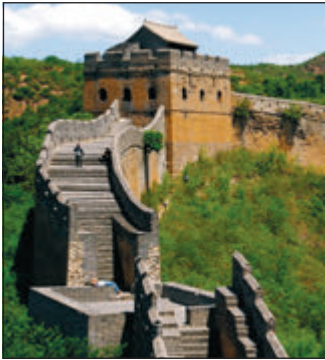
Проте цій династії не судилося тривалий час утримувати владу. Нерозважлива внутрішня та зовнішня політика виснажила ресурси кра-

■ Ян Цзянь, засновник династії Суй

■ Лі Юань, перший правитель династії Тан

■ Велика Китайська стіна.
Сучасний вигляд

їни. Зрештою імператор Ян Ді був убитий змовниками. Династія Суй припинила своє існування.

До влади прийшла династія **Тан** (618—907 рр.). Її перші правителі **Лі Юань** і **Лі Шимін** проводили доволі розсудливу політику, яка забезпечила розквіт Китаю. Нові правителі перерозподілили землі. Наполегливою працею мільйонів селян спустошені землі перетворилися на родючі ниви, які давали великі врожаї, а продумана податкова система забезпечила державі значні прибутки.

Династія Тан здійснювала активну завойовницьку політику. Китай тривалий час воював проти тюрків-кочовиків і розгромив їх на початку VII ст. Це дозволило імперії остаточно встановити

свій контроль над Великим шовковим шляхом. Також імперія затвердила свою зверхність над Кореєю, Індокитаєм, Тибетом.

Помітні зрушення відбувалися в господарстві та повсякденному житті Китаю. Поширилося вирощування і споживання рису та чаю, які швидко стали традиційними продуктами харчування китайців. Почалося виготовлення цукру з цукрової тростини. Застосовувалася вдосконалена сільськогосподарська техніка: селяни користувалися одинадцятьма типами плугів, а також підливним колесом із глечиками, якому надавала руху робоча худоба. Повсюди діяли водяні млини. З'явилися перші вироби з порцеляни.

Від середини VIII ст. влада династії Тан почала слабшати. Постійні війни невпинно погіршували становище народу. По всій країні спалахували селянські повстання, які у **874 р.** переросли в одну з найбільших селянських війн. Повсталі виступали проти тягаря податків, несправедливості й жадібності чиновників. Селянське військо під проводом **Хуан Чао** оволоділо столицею. Імператорський двір втік.

Згодом повстання було придушене. Династія Тан повернулася до влади, але удар, якого вона зазнала від селянської війни, став для неї смертельним. Незабаром Танська держава припинила своє існування.

3 **Китай за часів правління династії Сун.** На уламках Танської держави виникли численні дрібні володіння. Час їхнього існування — від 907 до 960 р. — називають «епохою п'яти династій і десяти царств». Між ними велася невпинна міжусобна боротьба, під час якої Китай об'єднався під владою династії **Сун** (960—1279 рр.).

Щоб налагодити життя в розореній країні, перший міністр сунського двору **Ван Аньші** запропонував провести реформи. Вони перед-

- Найперше відоме уявлення про порохову зброю (угорі праворуч воїн з «вогняним списом»). X ст.

- Мідне кліше для друку китайських банкнот (паперових грошей) XII ст. і сучасний відбиток банкноти

бачали впорядкування податкової системи, налагодження зрошувальних робіт, надання позик селянам, установлення твердих цін на всі товари тощо. Однак противники міністра домоглися його відставки й припинення реформ.

За таких умов північ Китаю захопили племена чжурчженів. Вони утворили державу **Цзінь** — «Золота» (1115—1234 рр.). На півдні, куди змушений був переїхати китайський імператор, затвердилася династія **Південна Сун** (1117—1279 рр.). На підвладній їй території розташовувалися головні центри виробництва рису, чаю, виробництва шовку, виготовлення порцеляни. У державі Сун було винайдено папір, порох, книгодрукування, що відіграло величезну роль в історії людства. Саме тут уперше в історії випустили паперові гроші. Важливі винаходи було здійснено у військовій справі. Імперія Сун мала на озброєнні потужні металеві пристрої, посудини із запалювальною сумішшю, рухомі башти з таранами, перші гармати.

Однак ці досягнення не врятували імперію від загибелі. Згодом вона стала здобиччю монголів.

4 **Боротьба Китаю проти монгольського поневолення. Династія Мін.**

У 1279 р. завершилося підкорення Китаю монголами, які встановили тут свою династію — **Юань** (засновником династії був онук Чингізхана Хубілай).

Панування монголів мало для Китаю як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, монгольське панування супроводжувалося значними людськими жертвами, нищенням надбань китайської цивілізації, а з іншого, завдяки приєднанню до системи монгольських держав Китай закріпився у світовій торгівлі, що сприяло його еконо-

мічному піднесенню. Цікаві згадки про Китай часів монгольського панування залишив венеціанський мандрівник Марко Поло.

Розповідь про китайські міста з «Книги про різноманітність світу» Марко Поло (XIII ст.)

Місто Таян-фу, куди ми прийшли, велике і красиве, торгівля тут жвава, а також велика промисловість: виробляють тут багато обладунків для військ великого хана. Багато чудових виноградників і вина виробляють удосталь... Безліч тут шовку: є в них тутові дерева і багато шовковичних черв'яків.

...було там 12 ремесел, і для кожного ремесла було 12 тис. будинків; у кожному будинку було щонайменше 10 осіб, а в деяких 15, а то 30 чи 40, не всі, звісно, майстри, але й робітники, що за вказівкою майстра працюють...

Безліч тут багатих купців, і багато вони торгують... За наказом царя кожен долучався до батьківського ремесла... Навчатися іншого ремесла він не може.

Будинків хороших у цьому місті скрізь багато. Є там велика кам'яна вежа; коли станеться в місті пожежа, жителі зносять туди своє майно; а пожежі там часті, бо дерев'яних будинків чимало.

Живуть тут... піддані великого хана; гроші в них паперові.

У цьому місті... всі вулиці виbrukовані камінням і цеглою; і верхи їздити, і пішки ходити ними добре.

У цьому місті... добрих 4 тис. лазень; кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються...

- ? 1. Що з описів Марко Поло могло вражати уяву європейців? 2. Завдяки чому Китай досяг таких вагомих здобутків?

Завоювавши Китай, монголи залишили китайську систему устрою суспільства від імператора до найменшого чиновника. Найвищі посади в державі посіли монголи. Крім того, монголи запозичили мову, писемність, культуру тощо. Незважаючи на таке «окитаєння» монголів, останні вважали себе вищими за китайців і поводитися як загарбники, посилюючи податковий гніт.

Їхня політика викликала загальне обурення. Від середини XIV ст. в Китаї спалахували народні повстання (повстання «червоних пов'язок»), виникали неодноразові спроби палацових переворотів. Зрештою у 1368 р. одного з керівників селянського повстання ченця **Чжу Юаньчжана** проголосили імператором. Він започаткував нову династію **Мін**, яка правила Китаєм до 1644 р. Столицею династії спершу було місто Нанкін, а згодом її перенесли до міста Даду, яке дістало нову офіційну назву **Пекін**.

Прийшовши до влади, нова династія відновила традиційну китайську систему управління. Було встановлено прийнятні ставки податків. Держава перебрала на себе роботи з відновлення системи іригації (зрошення). Значна увага приділялася розвитку реме-

сел, особливо виробництву порцеляни, шовку, паперу, скла, тобто тим виробам, що призначалися на продаж в інші країни. Почалися відбудова і перебудова китайських міст.

Щоб засвідчити свою велич, імператори династії Мін проводили активну зовнішню політику. Вони розширили кордони держави до Тибету та Індокитаю. Організовувалися воєнні експедиції в Океанію. Найбільше експедицій (сім) до Індії, Індонезії, Індокитаю, Малайзії та навіть до берегів Африки очолював адмірал **Чжен Хе** в 1403—1433 рр.

За часів династії Мін китайці активно переселялися до Індокитаю та Індонезії, де створили цілі китайські поселення.

■ Картина невідомого художника династії Південна Сун

5 **Розвиток культури Китаю в Середні віки.** Китайська цивілізація створила своєрідну й багату культуру, яка стала справжньою скарбницею для культур різних народів і цивілізацій.

Однією з основ китайської культури було **ієрогліфічне письмо**. Воно стало взірцем для писемності корейців, в'єтнамців, японців. Необхідність складати іспити для отримання чиновницької посади сприяла відкриттю початкових і вищих шкіл та училищ, збільшенню кількості освічених людей. Китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом письма — каліграфією.

Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростіший спосіб книгодрукування. Текст вирізьблювали на дерев'яних дошках, заливали спеціальною фарбою, а потім відтискували на папері. На початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова газета «Столичний вісник», яка проіснувала до XX ст. Діяли великі бібліотеки.

Китайцям належить винайдення компаса і пороху. У VIII ст. в країні відкрилася Академія наук, у XV ст. були створені багатомні енциклопедії з історії, географії, медицини, мистецтва тощо.

Період VIII—IX ст. називають «золотою добою» китайської поезії. Поет **Лі Бо** написав близько 30 томів ліричних творів, у яких захоплювався рідною природою. Інший поет **Ду Фу** оспівував мрію про краще майбутнє, коли люди збудують величезний дім, і в ньому знайдуть притулок «мільйони скривджених долею бідняків».

Архітектори Китаю виробили своєрідний стиль, ознакою якого були дахи із загнутими догори краями. Однією з найвидатніших пам'яток середньовічного Китаю є **Заборонене місто** — комплекс споруд особистої резиденції імператора, що були збудовані в 1406—1420 рр.

■ Стіна Забороненого міста в Пекіні. Сучасний вигляд

Оригінальним було образотворче мистецтво Китаю. Художники писали твори на шовковій тканині або папері, які змотувалися в сувої.

618—907 рр.	Правління династії Тан
874—884 рр.	Селянська війна під проводом Хуан Чао
960—1279 рр.	Правління династії Сун
1115—1234 рр.	Існування держави Цзінь
1117—1279 рр.	Правління династії Південна Сун
1279 р.	Завершення підкорення монголами Китаю
1368—1644 рр.	Правління династії Мін

Запитання і завдання

1. Яка подія започаткувала середньовічну історію Китаю?
2. Які династії правили в Китаї в Середні віки?
3. Із якими завойовниками доводилося боротися китайцям у Середні віки?
4. Які винаходи були здійснені у період правління династії Південна Сун?
5. Коли монголи встановили свою династію в Китаї? Як вона називалася?
6. Хто очолював китайські воєнні та географічні експедиції до берегів Африки, Індії, Індонезії?
7. Назвіть імена найвідоміших поетів Китаю.
8. Визначте основні риси розвитку Китаю в Середні віки.
9. Які зміни в господарському житті Китаю відбулися за династії Тан?
10. Що зумовило спалах селянської війни? Якими були її результати?
11. До яких наслідків призвело монгольське завоювання Китаю?
12. Завдяки чому було повалено династію Юань?
13. Охарактеризуйте період правління династії Мін.
14. Якими були особливості розвитку культури Китаю в Середні віки?
15. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь за темою «Боротьба китайців проти монгольського поневолення».
16. З'ясуйте позитивні і негативні наслідки монгольського панування в Китаї.
17. Більшість винаходів, зроблених людством у Середні віки, була здійснена китайцями; за рівнем життя Китай випереджав решту регіонів світу аж до XIX ст. Чим це можна пояснити?

§ 20. Середньовічна Індія

Опрацювавши цей параграф, ви дізнаєтесь: що нового з'явилося в розвитку середньовічної Індії; що таке Делійський султанат; якими були надбання середньовічної культури Індії.

Індійське суспільство в епоху Середньовіччя. Коли в Європі відбувалися значні зміни, пов'язані з падінням Західної Римської імперії та становленням феодалізму, Індія продовжувала розвиватися за власним сценарієм. Безліч дрібних держав воювали між собою, тоді як засади життя основної маси населення лишалися непорушними.

Ще зі стародавніх часів індійське суспільство поділялося на чотири великі групи — **варни**. Вищі варни (брахмани і кшатрії) продовжували управляти та воювати, а нижчі (вайш'ї та шудри) — працювати на полях і в майстернях. У Середні віки в цьому давньому поділі відбулися зміни. Варни стали поділятися на менші групи людей, які об'єднувалися за професіями або родом занять. Так, наприклад, серед брахманів виділилися аптекарі, лікарі, вчителі тощо. Серед кшатріїв — воїни, чиновники тощо. Європейці назвали ці групи **кастами**. До X ст. кількість каст зросла до декількох тисяч. Кожна каста мала свої особливі знаки, ритуали, прикраси, правила поведінки. Як і варни, касты поділялися на нижчі й вищі. Існувала також особлива каста «недоторканих».

Варни — соціальні прошарки в індійському суспільстві.

Представникам вищих каст не можна було ні стояти, ні сидіти поряд із нижчими, тим паче брати їжу чи воду з їхніх рук. Вважалося, що вищих може осквернити навіть тінь «недоторканих». Тільки представники вищих каст могли читати і слухати священні тексти. Ті, хто порушував ці звичаї і традиції, зазнавали жорстоких покарань.

Із записок китайського мандрівника Сюань Цзана (VII ст.)

М'ясники, рибалки, прибиральники сміття, знахарі, пралі, мандрівні артисти, гробарі, кати й подібні до них живуть за межами міста. На вулицях ці люди або зовсім не з'являються, або тримаються лівого боку, поки не дійдуть до потрібного місця. Їхні помешкання оточені стінами й розташовані за межами міста.

1. До яких каст належать наведені групи жителів міст — вищих чи нижчих? **2.** Яких обмежень зазнавали представники названих у документі професій? Чому?

- Походження варн із частин тіла Брахми

Також представники різних каст об'єднувалися в общини (громади), що існували як маленькі самодостатні держави. Общини виступали як єдине ціле щодо державної влади та були основою індійського суспільства. Вони забезпечували йому внутрішню стабільність, у той час як державна влада була слабкою й обмежувалася збиранням податків з общин.

Між різними кастами в общині склалася система взаємного обслуговування — обміну продуктами й послугами. Майже всі питання община вирішувала сама: обирала раду, суддів, систему сплати податків, виділяла людей для суспільних робіт. Той, хто порушував правила життя в общині, міг бути покараним. Найгіршим покаранням було вигнання з общини.

У середньовічній Індії існувало декілька релігій. На основі стародавньої релігії в I тис. н. е. сформувався **індуїзм**. Серед сотень богів на перше місце вийшло поклоніння трьом богам: **Брахмі, Вішну та Шиві**. На їхню честь зводили храми й здійснювали щедрі жертвопринесення.

Індуси вірили в переселення душ після смерті. Якщо людина за життя суворо дотримувалася кастових традицій, то в наступному житті вона могла народитися у вищій касті. Якщо відступала від традицій, то перероджувалась у нижчій касті або у вигляді тварини, рослини, каміння тощо. Священною твариною індусів була корова, яку заборонялося вбивати. До того ж індуси поклонялися річці Ганг, яку також вважали священною.

Другою релігією Індії був **буддизм**, що виник у VI ст. до н. е. Будда навчав, що все життя людини — це туга і страждання, і тому її душа повинна звільнитися від усього земного і прагнути вищого спокою. Він закликав забути про багатства, задоволення, говорити лише правду і не вбивати живих істот.

Від V ст. буддизм в Індії занепадає, але швидко поширюється в Китаї, Японії, Кореї, Монголії, країнах Південно-Східної Азії. Згодом буддизм став ще однією світовою релігією поряд із християнством та ісламом.

Із приходом завойовників-мусульман в Індію проник **іслам**. Найбільшого поширення він набув на півночі країни.

Крім згаданих релігій, в Індії існували ще сотні місцевих культів.

2 Делійський султанат. Як уже зазначалося, на території півострова Індостан, на якому розташована Індія, за багатотисячну історію не існувало сильної державної влади. Траплялося, що одна з багатьох держав відокремлювалася і прагнула підпорядкувати собі інші. Проте, вичерпавши свій потенціал у війнах проти сусідів, вона знову розпадалася. Так сталося з державою Гуптів, що виникла в 320 р. завдяки діяльності її правителя Чандрагупти. Однак його наступники не змогли зберегти єдність держави і встояти проти набігів гунів, і наприкінці VI ст. вона припинила своє існування. У VII ст., за підрахунками китайського мандрівника Сюань Цзана, в Індії налічувалося близько 70 князівств, правителями яких були раджі й магараджі, які воювали між собою.

Значні зміни в житті Індії відбулися з XII ст., коли її північні області були підкорені мусульманами. Вони прагнули підкорити Індію з VIII ст., але їхні дії успіху не мали. Зрештою правитель сусідньої з Індією держави **Газневідів**, що постала після розпаду Багдадського халіфату, **Махмуд Газневі** (998—1030) здійснював систематичні грабіжницькі походи до Індії. Завдяки нагробованим багатствам і захопленим рабам він перетворив свою столицю Газні на одне з найкрасивіших міст Сходу. Після його смерті постала нова держава **Делійський султанат** (1206 р.) із центром у місті Делі. Від кінця XIII ст. султанат досить швидко збільшував свою територію і до початку XIV ст. захопив майже весь півострів Індостан. Найбільших розмірів султанат досяг за **Мухаммеда Туглака** (1325—1351). Його завойовницька політика підірвала внутрішню могутність держави, яка почала розпадатися. Наприкінці XIV ст. Делійський султанат займав територію меншу, ніж на початку XIII ст. Йому вже доводилося відбивати вторгнення могутніх сусідніх держав, що постали після розпаду султанату. Із цього скористалися монголи, які почали здійснювати походи в Північну Індію, грабуючи міста і населення. У 1398 р. в Індію рушив Тимур, головною метою якого було пограбування країни. 120-тисячна армія Тимура вогнем і мечем пройшла містами Північної Індії.

Після походів Тимура та міжусобної боротьби між двома десятками держав, що постали після розпаду Делійського султанату, Індія виявилася ослабленою і незахищеною перед загрозою

■ Тимур перемагає султана Делі Насир ад-Діна Махмуда (1398 р.). Мініатюра кінця XVI ст.

■ Мінарет Кутб-Мінар у Делі. Сучасний вигляд

європейського проникнення, що почалося з XVI ст., та вторгнення моголів на чолі з Бабуrom (1526 р.).

Серед причин, які зумовлювали успіхи завойовників в Індії, можна виділити такі: значні природні багатства країни, що приваблювали загарбників, відсутність етнічної і релігійної єдності, міжусобні війни правителів та існування традиційної селянської общини.

3 **Культура Індії.** У Середні віки в розвитку культури Індії відбулися суттєві зрушення. Завершився процес взаємопроникнення культур півночі й півдня півострова, відбулося становлення релігій індуїзму і буддизму.

Протягом XIII—XV ст. у розвитку Індії були дві суттєві особливості. По-перше, на півночі Індії тривав процес поєднання елементів мусульманської та індійської цивілізацій. По-друге, у цей час досить інтенсивно розвивалося міське життя, яке було пов'язане з розбудовою резиденцій різних правителів і залученням Індії до міжнародної торгівлі за посередництвом арабських купців. Швидко зростали міста.

Спираючись на попередні досягнення, культура Індії продовжувала розвиватися, збагачуючи своїми здобутками світову культуру. Так, уже на початку нашої ери в Індії користувалися десятковою системою чисел, яка тепер застосовується в усьому світі. Індійські математики вміли обчислювати площі фігур та об'єми тіл, виконувати дії з дробами, відносно точно визначати число пі.

Вагомими були здобутки в медицині. Індійські лікарі досконало знали внутрішню будову тіла, робили складні операції тощо.

До наших днів збереглося багато споруд часів Середньовіччя. Шедеврами архітектури цієї доби є буддійські храми, витесані у скелях, — в Аджанті, Еллорі, храми острова Елефант.

Храми в Аджанті — це цілий комплекс споруд, печер, що будувалися протягом дев'яти століть. Тридцять залів були розписані фресками (вони збереглися лише в 16 печерах), що зображують тогочасну Індію, сцени з життя Будди. Фарби, якими написані фрески, не втратили яскравості й дотепер. Їхньою головною властивістю є те, що вони світяться в темряві.

Крім храмів у скелях, зводилися храми у вигляді башт. В Ориссі було споруджено й обнесено могутніми стінами ціле храмове містечко. Усередині храми майже не прикрашали, проте ззовні вони були суцільно вкриті рельєфами, статуями і майстерно виконаним різьбленням на камені. Скульптори відтворювали сцени з легенд та оповідей. Вони вміли добре зображувати людей і тварин у русі.

Починаючи від XIII ст. на архітектуру Індії значний вплив справляла мусульманська культура. Найбільш вражаючим став велетенський мінарет Кутб-Мінар у Делі. Його висота сягає 70 метрів.

Література середньовічної Індії створювалася переважно **санскритом** (найдавніша літературна мова аріїв). Ця мова виконувала ту саму роль, що й латина в Європі. Відомим поетом і драматургом тогочасної Індії був **Калідаса**. Після мусульманських завоювань індійські поети почали використовувати народну мову, арабську та перську.

Індійці дуже любили музику й танці. В індійському танці кожен рух тіла, ніг, рук, особливо пальців, кожен жест щось означають. Мистецтво танцю прирівнювалося до ремесла. Його опанували роками.

Індійці полюбили ігри та розваги, найулюбленішою з яких була гра в шахи, що поширилася в усьому світі.

1206 р.

Утворення Делійського султанату

1398 р.

Розорення Північної Індії Тимуром

Запитання і завдання

1. Який поділ існував в індійському суспільстві? Що нового в цьому поділі з'явилося в Середні віки?
2. Які релігії поширилися на території Індії в Середні віки?
3. Коли було створено Делійський султанат? Скільки років він проіснував?
4. Назвіть причини загибелі Делійського султанату.
5. Якими були мета і наслідки походу Тимура до Індії?
6. Назвіть шедеври індійської середньовічної культури.
7. Хто із завойовників залишив найпомітніший слід в історії Індії: гуни чи араби?
8. Чому Індія зазнала нападу багатьох завойовників?
9. Якими були наслідки завоювань для Індії?
10. Яким був внесок індійської культури у світову скарбницю?
11. Складіть план відповіді за темою «Середньовічна Індія» і підготуйте розповідь за ним.
12. Що було основою сталості індійської цивілізації в умовах змін завойовників?

Узагальнення за розділами V і VI «Країни Центральної та Східної Європи в X—XV ст.», «Середньовічний Схід»

1. Використовуючи знання з географії, поясніть, чому кочові племена, що проникали в Західну Європу (гуни, авари, угри), постійно обирали для поселення саме Паннонію (Угорську рівнину)?
2. Що спільного в історичних долях Польщі, Угорщини та Чехії в X—XII ст.?
3. Складіть розповідь про одну з визначних битв: Грюнвальдська, Куликовська, Невська, «Льодове побоїще» тощо.
4. Підготуйте історичний портрет одного з історичних діячів: Ян Гус, Болеслав Хоробрий, Казимир III, Дмитрій Донської, Іван III, Мехмед II, Чингізхан, Батий, Іштван, Олександр Невський.
5. Дайте визначення понять і термінів: «гуситські війни», «варни», «санскрит», «турки-османи», «яничари», «султан», «Новгородська боярська республіка», «баскаки», «ярлик», «Боярська дума», «Судебник», «віче».
6. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) укажіть напрямки походів монголів; позначте держави, що були ними загарбані;
  - 2) покажіть держави, що виникли у Східній Європі в Середні віки;
  - 3) покажіть місця визначних битв, що зупинили просування німецьких хрестоносців на Схід; битви, у якій було завдано поразки Тевтонському ордену; битви, що сприяла ліквідації монгольського панування над Московською державою;
  - 4) обведіть межі Володимиро-Суздальського князівства, Новгородської землі, Московської держави;
  - 5) покажіть кордони імперії Гуптів, Делійського султанату, китайських держав (імперій Суй, Тан, Юань, Мін);
  - 6) прослідкуйте етапи османських завоювань. Які території займала Османська імперія на кінець Середніх віків?
7. Складіть хронологію ключових подій історії країн Східної Європи.
8. Опишіть одну з визначних пам'яток культури країн Східної Європи, Московської держави, Китаю або Індії.
9. Який шлях з'єднав Європу з Китаєм?
10. Складіть розповідь про битву на Косовому полі та взяття турками-османами Константинополя.
11. Складіть хронологію подій історії середньовічного Китаю.

ДОДАТКИ

11. Дата 1453 рік — це
- А взяття турецькими військами Константинополя
  - Б утворення Делійського султанату
  - В захоплення Чингізханом Пекіна
  - Г розгром Тимуром турецьких військ
12. Про що китайські ремісники часів династії Тан говорили таке: «[має бути] блискучим, як дзеркало, тонким, як папір, дзвінким, як гонг, гладким і сяючим, як озеро в сонячний день»?
- А порцеляновий посуд
  - Б шовк
  - В зелений чай
  - Г каліграфічне письмо

ДОДАТКИ

Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником і додатковою літературою**Як порівнювати різноманітні оцінки історичних явищ**

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.
2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи цю оцінку, і визначте об'єктивність його висновків.
3. Проаналізуйте наведені аргументи і логіку наведених доказів.
4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть його.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого складаєте повідомлення.
2. Доберіть літературу, за якою будете його готувати.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення або складіть його тези (стислі положення).
5. Подумайте над тим, який ілюстративний матеріал доцільно використати.

Як скласти портрет історичного діяча

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча.
  - 1) Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли він народився?
  - 2) Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
  - 3) Як формувалися його погляди?

2. Особисті якості й риси характеру.
  - 1) Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
  - 2) Які з його особистих якостей вам подобаються, а які — ні?
3. Діяльність історичного діяча.
  - 1) Охарактеризуйте основні справи його життя.
  - 2) Які успіхи й невдачі були в його справах?
  - 3) Які верстви населення підтримували його діяльність, а які — ні? Чому?
  - 4) Хто був його друзями, а хто — ворогами? Чому?
  - 5) Якими були наслідки його діяльності?
  - 6) Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?
4. Яким є ваше особисте ставлення до історичного діяча?
  - 1) Які почуття викликає у вас його діяльність?
  - 2) Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом

1. З'ясуйте походження документа.
  - 1) Хто його автор?
  - 2) За яких історичних обставин з'явився документ?
  - 3) Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником, оцінка події істориком, законодавчий акт тощо)?
2. З'ясуйте, яке завдання до документа ви повинні виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якийсь історичне явище, подію чи особу, — пригадайте, що вам уже відомо про це).
3. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
4. Виконайте завдання до документа.

Як написати реферат

1. Уважно прочитайте тему реферату.
2. Опрацюйте літературу з цієї теми.
3. Складіть план реферату.
  - 1) Вступ (поясніть важливість і актуальність обраної теми, зверніть увагу на те, що і як будете описувати).
  - 2) Основна частина (розкрийте зміст теми реферату).
  - 3) Заключна частина (сформулюйте висновки, яких ви дійшли).
  - 4) Список використаної літератури.

Словник понять і термінів

- Абат** — настоятель католицького монастиря.
- Алхімія** — середньовічна наука, метою якої був пошук «філософського каменя» для перетворення різних металів на золото.
- Анафема** — відлучення від церкви, поєднане з прокляттям.
- Арбалет** — пристрій для метання стріл зі сталевим наконечником.
- Асиміляція** — злиття одного народу з іншим.
- Аскетизм** — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмову від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі та сні, заповідання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.
- Астрологія** — наука про зв'язок між розташуванням небесних тіл і подіями в житті людей, народів, країн тощо.
- Аутодафе** — урочисте виконання вироку інквізиції.
- Барон** — васал короля, але не спадковий.
- Бенефіцій** — земельний наділ, що надавався королем чи іншим великим феодалом у довічне користування васалові на умовах несення військової чи адміністративної служби.
- «Божий суд»** — низка випробувань (вогнем, водою, залізом), після яких виносився вирок. Різновид «Божого суду» — судовий поєдинок.
- Бояри** — великі землевласники в Київській Русі, Болгарії, Сербії, Московській державі, що передавали свої володіння у спадок.
- Боярська дума** — вищий державний орган Московського князівства з XIV ст.
- Булла** — особливо важливий документ, скріплений металевою печаткою — буллою.
- Бюргерство** — повноправні мешканці західноєвропейського середньовічного міста.
- Васал** — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.
- Васалітет** — система відносин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.
- Ватикан** — місто-держава на території Рима. Офіційна резиденція папи римського.
- «Велика хартія вільностей»** — один із головних законодавчих документів, який надавав право народним представникам контролювати короля.
- Велике переселення народів** — пересування в IV—VII ст. германських, слов'янських, сарматських та інших племен на території Римської імперії.
- Відродження (Ренесанс)** — період, який знаменував перехід від середньовічної культури до Нового часу; характерна риса Відродження — гуманізм (людяність). Гуманісти зверталися до культурної спадщини античності.
- Вікінги** — скандинавські воїни. На Русі були відомі як варяги; на Заході — як нормани, «північні люди».
- Вітраж** — картина з кольорового скла у вікнах соборів і ратуш.

- Віче** — назва народних зборів у деяких народів, країнах.
- Вотчина** — землі, які належали руським феодалам і передавалися у спадок.
- Ганза** — торговельно-політичне об'єднання купецтва; понад 160 німецьких міст на чолі з містом Любеком. Діяло у XII—XVII ст.
- Гвельфи** — прихильники пап у їхній боротьбі проти німецьких імператорів.
- Герцог** — великий територіальний володар; у феодальній ієрархії посідав друге місце після короля.
- Гібеліни** — прихильники німецьких імператорів у їхній боротьбі проти пап.
- Гільдія** — міський купецький союз.
- Готичний стиль** — напрямок у європейському мистецтві XII—XVI ст. Для архітектури були характерними арки, великі вікна з різнокольоровими вітражами, легкі стіни, а сама будівля спрямовувалася вгору з нескінченною різноманітністю форм.
- Граф** — 1) посадова особа, яка представляла владу короля в певному окрузі; 2) титул феодала.
- Гріх** — порушення в думках або діях Божої волі.
- Громада (община)** — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове чи повне самоврядування.
- Гуситські війни** — національно-визвольний і релігійний рух у Чехії в першій половині XV ст.
- Гуманізм** — у широкому розумінні — визнання цінності людини як особистості, її прав на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей.
- Держава** — організація політичної влади в суспільстві. Ознаки держави: визначена територія, наявність апарату управління або правителів, існування права (норм поведінки, встановлених державою), збирання податків (які витрачалися передусім на утримання апарату управління).
- Джихад** — священна війна, яку повинні вести мусульмани проти невірних.
- Династія** — декілька монархів одного роду, які заступають один одного при владі.
- Дож** — глава Венеціанської чи Генуезької республік; обирався довічно.
- Домен** — спадкове земельне володіння короля.
- Донжон** — багатоповерхова вежа, основна замкова споруда.
- Духовно-рицарські ордени** — об'єднання рицарів, головною справою яких було боротися проти ворогів християнської віри; присягалися не одружуватися та жити в бідності.
- Епідемія** — масове поширення інфекційної хвороби.
- Єпископ** — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.
- Єресь** — релігійне вчення, що не визнавалося християнською церквою.
- Єретик** — поширювач єресі.
- Ієрархія** — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.
- Ікона** — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віруючі. Батьківщина ікон — Візантія. На Русі ікони писалися на дошках.
- Іконоборство** — релігійно-політичний рух, спрямований проти вшанування ікон.
- Інвеститура** — право призначати вищих духовних осіб.

ДОДАТКИ

Інквізиція — церковний суд.

Іслам — одна зі світових релігій; поширена в країнах Сходу, Азії, Африки.

Католицизм (католицька церква) — «всесвітня церква»; утворилася внаслідок поділу єдиної християнської церкви на західну і східну. Богослужіння провадиться латиною; на чолі церкви стоїть папа римський.

Князь — глава держави, князівства або окремого політичного об'єднання в багатьох слов'янських народів.

Князівство — державне утворення або територія на чолі з князем.

Колонізація — освоєння «вільних» територій. Розрізняють два види: внутрішня — освоєння і заселення внутрішніх або окраїнних районів країни, регіону, континенту; зовнішня — заснування поселень або освоєння територій у залежних територіях; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного, політичного поневолення її іншою країною.

Комунальний рух — боротьба городян за самоврядування міст.

Коран — священна книга мусульман.

Кочовий спосіб життя — постійне переміщення населення разом зі стадами певних видів тварин (коней, овець), розведенням яких воно займається.

Куртуазія — правила лицарської поведінки.

Курфюрсти — князі Священної Римської імперії, за якими було закріплено право обирати імператора.

Лен — те саме, що феодал.

Лихвар — людина, яка позичає гроші під відсотки.

Літопис — історичний твір, у якому події наводяться за роками, у хронологічній послідовності.

Лорд — великий землевласник в Англії.

Магістрат — міська рада, орган управління міської комуни.

Мажордом — вища посадова особа при королях династії Меровінгів.

Мечеть — мусульманський храм.

Міжусобні війни — війни між феодалами за землю і владу.

Мінйяло — людина, яка за певну плату обмінює гроші.

Місіонер — проповідник християнства.

Містика — релігійне вчення, що передбачає безпосереднє спілкування з Богом.

Монархія — одноосібна вища державна влада, що передається переважно спадково.

Монастир — місце проживання ченців, відділене стінами від зовнішнього світу.

Монах — член релігійної общини, який дав обітницю вести аскетичне життя.

Мусульманин — людина, яка сповідує іслам.

Натуральне господарство — тип господарства, за якого продукти праці виробляються тільки для задоволення потреб господаря, а не для продажу.

Оброк — плата залежних селян феодалам; буває продуктивний або грошовий.

Община — те саме, що громада.

Орда (тюрк. — намет хана, стоянка) — у тюркомовних народів спершу — назва військово-адміністративної організації, згодом — стоянки кочовиків, об'єднання кількох племен. У Середні віки — ставка хана, столиця; назва тюркських і монгольських держав — Золота Орда, Кримська Орда тощо.

- Осілий спосіб життя** — спосіб життя, за якого населення проживає на одному місці.
- Паломництво** — подорож віруючих до святих місць.
- Папа римський** — глава католицької церкви.
- Папська область** — територія держави папи римського в Центральній Італії, що проіснувала до другої половини XIX ст.
- Парламент** — вищий законодавчий орган влади в деяких державах.
- Патриціат** — міська верхівка.
- Патріарх** — глава православної церкви.
- Плем'я** — сукупність певної кількості родів, пов'язаних між собою спільним походженням та віруваннями, однаковими звичаями та обрядами.
- Племінний союз** — об'єднання кількох племен, які за певних умов ставали зародками державної організації.
- Повинності** — обов'язкові примусові роботи селян на свого феодала (оброк, панщина тощо).
- Ратуша** — будинок, у якому розташовувалися органи міського самоврядування.
- Реконкіста** — відвоювання народами Піренейського півострова територій, захоплених арабами.
- Республіка** — форма правління, за якої вищі органи державної влади обираються на певний строк і несуть відповідальність за свою діяльність.
- Реформи** — зміни, перетворення якихось сторін життя.
- Рід** — універсальний колектив людей, об'єднаних походженням від спільного предка і виконанням шлюбних, господарських та релігійних функцій.
- Родова община** — об'єднання членів одного роду, що ведуть спільне господарство. В роді могло бути кілька общин.
- Романський стиль** — архітектурний стиль, поширений у V—XII ст. переважно у будівництві культових і оборонних мурованих споруд. Відзначається наявністю елементів римського і візантійського стилів.
- Саги** — героїчні пісні вікінгів.
- Сеньйор** — землевласник, феодал; господар щодо своїх васалів.
- Собор** — 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовенства в межах однієї країни або всієї церкви для вирішення важливих питань.
- Стани** — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.
- Станова монархія (станово-представницька монархія)** — державний устрій, за якого влада правителя обмежується станово-представницькими органами (парламентом, рейхстагом, кортесами, сеймами тощо).
- Судебник** — збірник законів.
- Султан** — титул монарха в деяких країнах Сходу.
- Сусідська община (сільська, територіальна)** — громада, утворена трудівниками, що не є між собою родичами.
- Схизма** — розкол християнської церкви.
- Таборити** — представники радикальної течії гуситського руху.
- Титул** — почесне звання, пов'язане з тим чи іншим земельним володінням (герцог, граф, барон тощо).

ДОДАТКИ

Турнір — рицарські поєдинки.

Унія — об'єднання, союз.

Феод — спадкове земельне володіння, що дарувалося сеньйором васалу як плата за службу.

Феодал — власник феоду; представник панівної верстви середньовічного суспільства.

Феодалізм — суспільний лад, економічну основу якого становила власність панівної верстви чи держави на землю, а соціальну — ієрархічна система залежності груп, станів, окремих осіб.

Феодална роздробленість — розпад колись єдиної держави на окремі держави, володіння. Втрата центральною владою контролю над усією територією держави.

Фреска — живописний твір, виконаний водяними фарбами на вогкій штукатурці.

Халіф — наступник Мухаммада, титул правителя і водночас духовного глави мусульман.

Хан — вища посада у Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.

Хартія — документ, у якому були записані правила і норми суспільного життя.

Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою, під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.

Хрестоносці — учасники хрестових походів. Зазвичай нашивали на одяг зображення хреста на знак своїх добрих намірів.

Християнство — одна з трьох світових релігій. Виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії (у Палестині). Головне у християнстві — вчення про богочоловину — Ісуса Христа, який прийняв страждання і смерть заради спокутування первородного гріха. Поступово у християнстві вирізнялися три напрями: католицизм, православ'я, протестантизм.

Хроніка — історичний твір, який містить щорічні й докладні записи подій, що відбуваються.

Централізована держава — країна, що управляється з одного центру, зазвичай королем.

Церква — об'єднання, організація віруючих, яка керує їхнім релігійним життям.

Церковна десятина — податок на утримання церкви, що дорівнював десятій частині прибутків населення.

Цехи — союзи ремісників однієї або споріднених спеціальностей.

Чернечі ордени — організації ченців, підпорядковані єдиному центру та власному статуту.

Шедєвр — виріб, який мав виготовити підмайстер, аби скласти іспит на майстра.

Шляхта — привілейований суспільний стан у феодальних державах (Польща, Литва, Чехія), представники якого мали «шляхетне» (рицарське) походження.

Яничари — турецька піхота, яка формувалася переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон.

Ярлик (тюрк. — указ) — грамота золотоординських ханів, що давала право на правління князівствами або окремими областями.

Ярмарок — щорічний торг.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Вступ.....	5
РОЗДІЛ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	
§ 1. Народження Середньовічної Європи.....	9
§ 2. Візантійська імперія.....	18
§ 3. Арабський халіфат.....	30
Практичне заняття «Вплив Візантії, імперії Карла Великого, перших Арабських халіфатів на становлення Середньовічної Європи» ...	39
Узагальнення за розділом I «Перші середньовічні держави».....	40
Тестові завдання для тематичного контролю за розділом I «Перші середньовічні держави».....	41
РОЗДІЛ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 4. Людина в Середньовіччі. Середньовічне європейське суспільство.....	43
§ 5. Християнська церква в V—XI ст.....	56
Практичне заняття «Замок. Рицарські традиції. Життя селян».....	62
§ 6. Середньовічне місто.....	64
Узагальнення за розділом II «Середньовічний світ Західної Європи».....	70
Тестові завдання для тематичного контролю за розділом II «Середньовічний світ Західної Європи».....	71
РОЗДІЛ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст.	
§ 7. Північна Європа наприкінці VIII — у XV ст.....	73
§ 8. Хрестові походи.....	79
Практичне заняття «Наслідки хрестових походів».....	87
§ 9. Держава в Середньовічній Європі.....	87
§ 10. Франція.....	92
§ 11. Англія.....	103
§ 12. Німеччина.....	116
§ 13. Країни басейну Середземного моря.....	125
Узагальнення за розділом III «Європейське суспільство і держави в X—XV ст.».....	133
Тестові завдання для тематичного контролю за розділом III «Європейське суспільство і держави в X—XV ст.».....	134
РОЗДІЛ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
§ 14. Християнська церква у XII—XV ст.....	136
§ 15. Середньовічна культура Західної Європи.....	142
Практичне заняття «Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента».....	156
Узагальнення за розділом IV «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя».....	158
Тестові завдання для тематичного контролю за розділом IV «Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя».....	159

РОЗДІЛ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ в X—XV ст.	
§ 16. Центральна та Східна Європа.....	161
§ 17. Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави....	177
Практичне заняття «Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій».....	192
РОЗДІЛ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД	
§ 18. Особливості розвитку країн Сходу. Утворення Османської імперії.....	195
§ 19. Середньовічний Китай.....	201
§ 20. Середньовічна Індія.....	209
Узагальнення за розділами V і VI «Країни Центральної та Східної Європи в X—XV ст.», «Середньовічний Схід».....	214
Тестові завдання для тематичного контролю за розділами V і VI «Країни Центральної та Східної Європи», «Середньовічний Схід».....	215
ДОДАТКИ	
Плани-схеми для самостійної роботи учня з підручником і додатковою літературою....	216
Словник понять і термінів.....	218

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович

МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *В. І. Труфен*

Коректор *Ю. О. Бесєда*

При оформленні підручника використані джерела,
викладені у вільному доступі в мережі Інтернет.

Г470015У. Підписано до друку 28.08.2015. Формат 70×90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,38.

Обл.-вид. арк. 19,66. Наклад 31 187 прим.

ТОВ Видавництво «Ранок».

Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008. 61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua